

ДВНЗ «Українська академія банківської справи
Національного банку України»
Юридичний факультет

В.В. Сухонос

**ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ
В УМОВАХ РЕСПУБЛІКИ:
конституційно-правовий
та історико-теоретичний аспекти**

Монографія

Суми
Університетська книга
2013

УДК 342.511
ББК 67.300.6
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного Банку України» (протокол № 8 від 23.05.2011 р.)

Рецензенти:

В.Л. Федоренко, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

О.В. Пушкіна, доктор юридичних наук, професор

В.Д. Чернадчук, доктор юридичних наук, доцент

Науковий редактор

О.В. Скрипнюк, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України

Сухонос В. В.

С 91 Інститут глави держави в умовах республіки : конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : монографія / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 318 с.

ISBN 978-966-680-609-6

У книзі досліджується інститут глави держави в умовах республіки. Зокрема, досліджується історія та теорія республіки і пов'язаної з нею демократії, сучасний стан республіканської форми правління в усіх її проявах з точки зору конституційної компаративістики, а також дається характеристика нетипової моделі інституту глави держави в умовах республіки.

Монографія розрахована на науковців, викладачів та студентів, а також на окремих громадян, хто цікавиться проблемами республіканської форми правління та роллю в республіці глави держави.

УДК 342.511

ББК 67.300.6

ISBN 978-966-680-609-6

© Сухонос В.В., 2011

© ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2013

З М І С Т

Вступ	6
Розділ 1. Теоретико-методологічний аналіз інституту глави держави в умовах республіки	11
1.1. Республіка: питання теорії	11
1.2. Республікансько-демократичні ідеї у політико-правовій думці минулого	27
1.3. Статус республіканського глави держави: організаційний і структурний аспекти	55
Розділ 2. Генезис та еволюція республіканського глави держави	101
2.1. Генезис та еволюція інституту державного правителя в стародавніх аристократичних та демократичних республіках, а також у міських республіках Середньовіччя	101
2.2. Генезис та еволюція президентства у світі	122
2.3. Виникнення інституту президента у східнослов'янських республіках пострадянського простору	133
Розділ 3. Функціональний статус глави держави в поліархічних республіках з точки зору формально-конституційної компаративістики	151
3.1. Функції і повноваження глави держави в умовах президентської республіки.	151
3.2. Функції і повноваження глави держави в умовах парламентської республіки	179
3.3. Функції і повноваження глави держави в умовах змішаної республіки	191

Для республіканської форми правління
вкрай важливо, щоб вона виходила
від усього суспільства,
а не від незначної його частки
чи привілейованого класу.

Дж. Медісон

ВСТУП

Розбудова суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні потребує реформування усього механізму держави задля підвищення ефективності його функціонування та приведення у відповідність до вимог сучасності, а також нормативного розгалуження повноважень між усіма органами державної влади та місцевого самоврядування. З цієї точки зору важливого значення набуває проблема оптимального юридичного визначення компетенції вищих державних органів, до яких належить глава держави, уряд і парламент. Реальне ж становище і роль цих органів у державному механізмі залежить від форми держави, а також певних історичних та національних особливостей і тієї соціально-політичної ситуації, що склалася в країні в той чи інший період її розвитку. Слід мати на увазі, що глава держави завжди займає центральне місце в системі вищих органів державної влади. Проте рівень його впливу на інші структурні елементи державного апарату є різним у різних системах правління. Зокрема, в умовах абсолютної монархії (Саудівська Аравія, Оман, Ватикан) глава держави практично повністю контролює діяльність державного апарату. Провідне місце в державному апараті глава держави також займає в умовах президентської республіки (США, Індонезія, Уганда), дуалістичної монархії (Ліхтенштейн, Марокко, Бутан) та змішаної республіки (Франція, Росія, Білорусь). Водночас істотно зменшується його вплив на формування державної політики в умовах парламентарної монархії (Швеція, Японія) та парламентської республіки (ФРН, Кабо-Верде, Ізраїль). Проте навіть там, де він не бере безпосередньої участі в управлінні державними справами і повинен «слухатися» порад міністрів, глава держави все ж таки має повноваження, що дозволяють йому впливати на політичний процес.

Тенденція ж становлення держав – колишніх республік СРСР, а також певний історичний досвід свідчить про загальний і посту-

повий рух до республіканської форми правління та до основної моделі її глави держави – одноосібного президента.

Після прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, а згодом, після провалу путчу 1991 року – Акту проголошення незалежності, в нашій державі також з'явився інститут одноосібного президента України. І якщо до 1996 року він виконував функції не лише глави держави, а й глави виконавчої влади, то після прийняття чинної Конституції, президент України став виключно одноосібним главою держави.

Поява в системі органів державної влади України поста президента значно посилила увагу в українському суспільстві до інституту президентства в різних країнах світу. Впровадження цього інституту відкрило новий етап у розвитку української державності. Між іншим, із майже 183 країн, що зараз входять в ООН, понад 130 мають у своїй державі пост президента. З одного боку, ця цифра відображає масштабність поширення президентства у сучасному світі, а з іншого – важливо зазначити, що у різних країнах президенти мають різний обсяг повноважень.

Успішне ж використання зарубіжного досвіду стає можливим лише на міцній теоретичній основі.

Отже, актуальність дослідження пов'язана з необхідністю формулювання цілісної теорії інституту глави держави.

І хоча в науковій літературі проблемі функціонування інституту глави держави приділяється досить багато уваги, проте їх розподіл за різними моделями цього інституту істотно різниться. Так, здебільшого, увага дослідників зосереджена навколо інституту президентства. Найбільша ж кількість праць при цьому належить американським мислителям та вченим (А. Гамільтон, Дж. Медісон, Р. Нойштадт, Л. Готроп, С. Амброз, В. Бернхем та ін.), оскільки інститут президентства в США має найдовшу історію свого існування. У цій країні досліджуються різні аспекти інституту президентства: причини його заснування, місце в системі поділу влади, взаємовідносини між президентом та Конгресом, нормативні акти президента, військові та надзвичайні повноваження Президента. Велика кількість матеріалів присвячена при цьому особистостям американських президентів. Проте в американській літературі є один істотний недолік: великі та фундаментальні праці в основному присвячені лише інституту президентства в США.

У західноєвропейській літературі дослідження інституту президентства зазвичай мають дещо обмежений (а іноді й фра-

гментарний) характер, що обумовлено специфікою розвитку президентства в Європі. Значний внесок у розробку цього питання, зокрема, внесли Ф. Ардан, К. Бауме, Ч. Боржо, Ф. Буссе, А. Демишель, Ф. Демишель, М. Дебре, М. Дюверже, А. Токль та ін.

Із заснуванням в СРСР інституту президентства з'являється низка статей, автори яких досліджують як специфіку його реалізації в окремих країнах (Е. Георгіян, В. Чернега, З. Черніловський), так і особливості його статусу в СРСР (Б. Лазарев).

З розпадом СРСР було опубліковано ряд праць, автори яких досліджували специфіку інституту президентства в окремих пострадянських республіках. Зокрема, в РФ найбільш вагомий внесок у дослідження інституту президентства внесли такі правознавці, як Ю. Аганов, М. Байтін, Є. Баталов, І. Волошенко, Д. Горовцов, Д. Златопольський, В. Кайнов, В. Корельський, В. Маклаков, О. Миронов, Р. Мухаєв, О. Осавелюк, Л. Окуньков, В. Прокошин, М. Сахаров, Ю. Скуратов, В. Суворов, А. Султанов, І. Хутинаєв, В. Чиркін та ін. В Республіці Білорусь інститут президентства більш-менш досліджено у працях В. Андрієвича, Г. Василевича, І. Горнака, В. Реута, С. Паречиної, М. Чудакова та ін. В Україні ж інститут президентства досліджувався у працях таких учених, як О. Батанов, Н. Вороніна, В. Головатенко, О. Дубина, О. Зайчук, М. Козюбра, Ю. Коломієць, Н. Оніщенко, В. Опришко, В. Погорілко, С. Серьогіна, В. Сіренко, О. Скаун, О. Скрипнюк, Ю. Стасюк, Є. Тихонова, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Шувалова та ін.

Стосовно ж колективної моделі інституту глави держави, то зазвичай вона досліджувалася у працях радянських дослідників, найбільш відомими серед яких були Л. Гудошников, Н. Гуреєва, К. Єгоров, Т. Ментешашвілі, Н. Онишко, С. Поленіна та ін.

Утім усі вищезазначені праці мають один істотний недолік: вони зосереджуються виключно на якійсь одній моделі інституту глави держави. З'ясування ж недоліків та переваг тієї чи іншої моделі є можливим лише за умови їх порівняння, а тому найбільш цікавими нам уявляються праці, присвячені компаративістському підходу до інституту глави держави.

Такий підхід був досить популярним як до революції 1917 року (праці С. Котляревського «Конституційна держава. Досвід політико-морфологічного огляду» та П. Міжуєва «Глава держави. Організація вищої виконавчої влади в головних країнах сучасно-

го світу»), так і після (наприклад, дослідження А. Мішина «Центральні органи влади буржуазних держав»).

З розпадом СРСР компаративістський підхід практично став домінуючим у дослідженні різних конституційно-правових інституцій різних країн. Зокрема, в Україні у цьому сенсі знаковою подією стала науково-практична конференція «Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-політичної кризи», що відбулася у квітні 1995 року в Києві. На цій конференції була здійснена спроба порівняти досвід функціонування глави держави в умовах політичної модернізації країн ЄС, США та Латинської Америки із сучасною політичною ситуацією в Україні та інших республіках СНД. Науково близькими до цього стали статті російських державознавців Д. Єрмакова, В. Лузіна, Л. Окунькова та ін., у яких на прикладі окремих країн Європи, США, СНД та Латинської Америки розглядаються проблеми формування і функціонування інституту глави держави. В Україні ж однією з перших наукових монографій, присвячених дослідженню інституту глави держави з точки зору конституційної компаративістики, стала праця Ю. Коломійця «Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн».

Не применшуючи ролі і значущості доробку попередніх науковців, необхідно визнати, що в Україні все ще немає фундаментальних досліджень інституту глави держави, на основі яких можна було б опрацювати новітню методологію, теорію і практику формування і функціонування інституту глав сучасних держав і спрогнозувати розвиток його конституційно-правового статусу в майбутньому.

Саме цим зумовлена спроба здійснити комплексний і системний аналіз проблем інституту глави держави у запропонованому дослідженні.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства і праць вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячених дослідженню конституційно-правового статусу глави держави, розкрити правову природу цього інституту, провести комплексне дослідження проблем його становлення та розвитку в світі та в Україні, дати характеристику існуючих республіканських моделей цього інституту і його схему в Україні, розробити на цій основі пропозиції організаційно-правового характеру і практичні рекомендації з метою оптимізації статусу Президента України.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань:

- 1) дати загальну характеристику республіканської форми правління;
- 2) простежити еволюцію республікансько-демократичних ідей в історії політико-правової думки;
- 3) дослідити статус глави держави в умовах республіки в контексті його організаційного і структурного аспектів;
- 4) дати загальну характеристику процесів виникнення та розвитку інституту державного правителя в умовах стародавніх демократичних і аристократичних республік, а також міських республік Середньовіччя;
- 5) простежити еволюцію президентства у світі;
- 6) дослідити процеси виникнення інституту президента в нинішніх РФ, Україні та Білорусії;
- 7) на базі дослідження законодавчого матеріалу охарактеризувати конституційно-правовий статус одноосібного глави держави в умовах президентської республіки;
- 8) на основі аналізу законодавства парламентських республік дослідити особливості конституційно-правового статусу їх одноосібного глави держави;
- 9) на базі дослідження конституційного законодавства визначити специфіку конституційно-правового статусу одноосібного глави держави в умовах змішаної республіки;
- 10) на базі аналізу конституційного законодавства та державно-правової практики охарактеризувати специфіку конституційно-правового статусу одноосібного глави держави в умовах ідеократичної республіки;
- 11) з урахуванням аналізу конституційного законодавства дослідити особливості конституційно-правового статусу колективного глави держави.

Виходячи з окреслених завдань, можна визначити предметом нашого дослідження інститут глави держави в умовах республіки.

Теоретико-методологічний аналіз інституту глави держави в умовах республіки

*Республіканський устрій є єдиним,
що відповідає праву людей,
але встановити, а тим більше зберегти подібний устрій
є настільки важко, що, на думку багатьох,
він повинен був би бути державою янголів,
оскільки люди із своїми егоїстичними схильностями
не здатні до настільки величного за формою устрою.*

I. Кант

1.1. Республіка: питання теорії

Республіка зазвичай розглядається як протилежність монархії. Однак ця протилежність полягає не в позитивності чи демократизмі першої та недемократичності другої, а у статусі глави держави. Зокрема, в республіці глава держави завжди обирається на певний термін і *несе юридичну відповідальність перед своїми виборцями*. При цьому ця виборність та відповідальність можуть бути суто формальними.

Республіканська форма правління, здебільшого, опирається на існування інституту одноосібного глави держави – президента.

Президент, на думку доктора юридичних наук О. Скрипнюка, це «обраний народом або парламентом, змінний глава держави, який може одночасно бути очільником виконавчої влади в президентських та президентсько-парламентських республіках» [231, с. 309].

Загалом виділяють президентські, парламентські і змішані республіки. Саме їх В. Шаповал визначає як основні, водночас виділяючи різновиди, «які можна класифікувати окремо від ос-

новних» [284, с. 297]. Така точка зору, на нашу думку, є не зовсім коректною, адже дозволяє припустити, що, поряд з основними, можуть існувати ще й якісь інші, неосновні, республіканські форми.

Щоб уникнути методологічної плутанини, слід звернутися як до досвіду російських державознавців, так і до досвіду класиків політичної філософії.

Так, відомий дослідник інституту президентства М. Сахаров пропонує замість достатньо поверхневої категорії «вид республіки» чи «різновид республіки», що, по-суті, буде означати «вид правління» чи «різновид правління», уживати термін «система правління», при цьому наголошує на існуванні президентської та парламентської систем правління [222, с. 8]. Таким чином, президентська, парламентська та змішана (президентсько-парламентська та парламентсько-президентська) республіка повинні розглядатися нами як системи республіканського правління¹. При цьому, на нашу думку, під **системою правління** розуміються *особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами*.

Найважливішою ж рисою усіх цих систем республіканського правління є той факт, що вищі органи державної влади формуються народом, а отже президентські, парламентські та змішані республіки слід розглядати як демократичні. Однак далеко не всі республіки фактично є демократичними: в деяких з них навіть формально вищі органи державної влади формуються елітами, а тому вони могли б розглядатися як аристократичні. Але на сьогодні демократія розглядається як форма політичного режиму, а аристократія ототожнюється з якимось дворянством. Саме тому усі республіки було б доцільно поділити на поліархічні² та олігархічні³, додавши до них ще й автархічні⁴ (табл. 1.1.).

Зазначені категорії виділяли ще мислителі епохи Просвітництва. Зокрема, І. Кант виділяв такий елемент правління, як форма панування, наголошуючи на існуванні таких трьох її різнови-

¹ За аналогіями з системами монархічного правління: абсолютною, дуалістичною та парламентарною.

² Поліархія – правління багатьох.

³ Олігархія – правління небагатьох.

⁴ Автархія – правління одного.

Таблиця 1.1. Класифікація республік

Форма правління	Республіка								
Образ правління	Автархія			Олігархія			Поліархія		
Система правління	Вождистська республіка	Монократична республіка	Партократична республіка	Теократична республіка	Мілітократична республіка	Президентська республіка	Парламентська республіка	Президентсько-парламентська республіка	Парламентсько-президентська республіка
Приклад	Третій Рейх	Лівія	СРСР	Іран	Чилі (1973–1988)	США	ФРН	Росія	Монголія

дів: автократія, аристократія і демократія [85, с. 16]. Незадовго до цього Ш. Л. Монтеск'є проаналізував природу правління і висунув ідею існування образів правління: республіканського, монархічного та деспотичного [158, с. 169].

На нашу думку, поєднавши ідеї Монтеск'є та Канта, ми можемо запропонувати поділ республіканської форми правління на наступні *образи правління*: автархічний (суверенітет належить одній особі, яка й формує органи державної влади), олігархічний (суверенітет належить декільком особам, пов'язаним одна з одною, які формують органи державної влади) та поліархічний (суверенітет належить народу, який разом сановить громадянське суспільство і формує органи державної влади). Образи ж правління поділяються на системи республіканського правління.

При цьому в рамках автархічних республік можна виділити вождистську та монократичну республіку, головну відмінність між якими автор вбачає у способі отримання влади главою держави: вибори (вождистська республіка) та узурпація (монократична республіка).

В олігархічних (соціалістичних, теократичних, мілітократичних, аристократичних тощо) та автархічних (вождистських та монократичних) республіках уся державна влада зосереджується в руках однієї особи, групи чи прошарку населення. Саме така ситуація призводить до того, що виборність, терміновість та від-

повідальність глави держави дуже часто виявляються суто формальними.

При цьому в соціалістичних, теократичних та деяких автархічних (Третій Рейх) республіках є відсутнім політичний плюралізм, тобто у суспільстві та державі панує моністична ідеологія, функціонує однопартійна чи формально-багатопартійна політична система. В інших олігархічних (зокрема, в мілітократичних, які забезпечують владу військовим) та автархічних (наприклад, в умовах каудилізму) республіках якась єдина ідеологія не проголошується, але повністю є відсутнім політичний плюралізм.

У ХХ столітті олігархічні та деякі автархічні республіки існували під сильним впливом ідеології, а тому практично усіх їх можна визначити як *ідеоократичні*. При цьому під ідеоократією розуміється «панування ідей, штучний і рідко вживаний термін на позначення суспільного ладу, заснованого на переказах і не на матеріальних інтересах, а на свідомих ідеях» [32, с. 10].

Щодо ідеологій, то на сьогодні відомими є два різновиди: релігійна та світська. Релігійна ідеологія засновується на релігійних вченнях і міфах (іслам, синтоїзм тощо), а світська – на пануючих у суспільстві теоріях і націлена на досягнення певних міфічних ідеалів («світле комуністичне майбутнє», Третій Рейх тощо). Цей критерій дозволяє поділити ідеоократичні держави на дві основні групи. Перша з них включає соціалістичні держави. Це – СРСР, Третій Рейх, Алжир, Лівія, Куба. Зокрема, стаття 1 Конституції Куби передбачає, що Куба є «незалежною і суверенною соціалістичною державою працівників, організованих з усіма та заради усіх в єдину та демократичну республіку задля політичної свободи, соціальної справедливості, індивідуального та колективного добробуту і людської солідарності». Стаття ж 5 закріплює положення про те, що «Комуністична партія Куби є послідовником ідей Марті й марксизму-ленінізму, організованим авангардом кубинської нації, вищою керівною силою суспільства і держави, організуючою і спрямовуючою силою побудови соціалізму та руху до комуністичного суспільства» [303]. Крім того, соціалістичними слід визнати республіки, які або у своїй назві закріплюють термін «соціалістична» (Соціалістична Республіка В'єтнам), «народна» (Китайська Народна Республіка) чи «народно-демократична» (Корейська Народна-Демократична Республіка, Лаоська Народна-Демократична Республіка), або ж закріплюють соціалістичні ідеали на конституційному рівні, як це зроблено у вже згаданій Конституції Куби.

До другої групи – теократичних республік – належать Іран, Мавританія, Коморські острови тощо, де державною релігією є іслам, а також Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка, де державною релігією відповідно до статті 9 Конституції є буддизм: «Республіка Шрі-Ланка повинна віддати перевагу буддизму і обов'язком Держави є захист і заохочення релігії Будди» [317]. Щодо ісламських республік, то ними слід визнати ті республіки, які або визначаються як ісламські (Ісламська Республіка Афганістан, Ісламська Республіка Іран, Ісламська Республіка Пакистан, Ісламська Республіка Мавританія), або ж визнають іслам домінуючою державною релігією. До таких держав належать Федерація Коморських Островів, Республіка Судан і Туніська Республіка.

Так, Федерація Коморських Островів ще донедавна мала назву Федеративної Ісламської Республіки Коморські Острови [254, с. 189]. Проте 23 грудня 2001 року була видана нова Конституція, що отримала назву Основного Закону Федерації Коморських Островів, преамбула якого закріпила ісламський характер принципів та правил управління Федерацією [308].

Ісламський характер Республіки Судан закріплено у статті 1 Конституції, яка набула чинності 1 липня 1998 року. Зокрема, означена стаття передбачає іслам як релігію більшості населення країни [304]. І хоча християнство та інші релігії також дозволяється сповідати, але сам факт закріплення на конституційному рівні ісламу як домінуючої релігії дозволяє стверджувати, що Судан належить до теократичних (ісламських) республік.

Конституція Туніської Республіки також передбачає ісламський характер держави. Це видно, зокрема, з преамбули, яка починається словами: «В ім'я Аллаха, милостивого і милосердного» та статті 1 Конституції, яка передбачає наступне: «Туніс – вільна держава, суверенна і незалежна; її релігія – Іслам; її мова – арабська; її форма – республіка» [324]. Як ми бачимо з тексту статті, іслам є релігією держави, тобто державною релігією.

Держави, що входять до першої групи, в свою чергу, потребують розділу на декілька різновидів, виходячи з відповідної моделі соціалізму, що опирається на певну соціалістичну доктрину.

Загальновідомо, що на сьогодні можна виділити дві глобальні моделі соціалізму: релігійну та світську. Релігійна доктрина соціалізму здебільшого існує у вигляді обрамлення соціалізму в одну із світових релігій. Так, зокрема, на сучасному етапі можна виділити християнську, ісламську та буддійську соціалістичні моделі.

Християнська модель соціалізму все ще не має державного закріплення, але на доктринальному рівні вона існує в рамках католицизму вже з 1891 року, коли Його Святість Папа Римський Лев XIII видав енцикліку «Про Нові Речі» [131]. Щодо буддійської соціалістичної моделі, то вона не має свого доктринального обґрунтування. І лише ісламська модель соціалізму має як державне закріплення (Алжир, Лівія тощо), так і доктринальне обґрунтування (мається на увазі «Зелена книга» М. Каддафі [5]).

Стосовно ж світської моделі соціалізму, то сучасне державознавство акцентує свою увагу виключно на його радянській характеристиці, виділяючи лише три форми соціалістичних держав: Паризька Комуна 1871 року, республіка Рад і народно-демократична республіка [246, с. 297]. Виходячи ж із того, що Паризька Комуна була не стільки державою, скільки самоврядним об'єднанням, характерним для Парижу [287, с. 191], слід звертати увагу лише на радянську та народно-демократичну республіки. Утім і цей перелік не є вичерпним, адже радянська та народно-демократична держави акцентували свою увагу на «дружбі народів» та інтернаціоналізмі. Проте історії добре відома модель національного соціалізму, що була реалізована в рамках Третього Рейху. Ідеологами національного соціалізму, поряд з А. Гітлером [39], виступили Г. Штрассер та Й. Геббельс. Зокрема, Г. Штрассер вважав, що соціалістичні гасла є закликком не до класу пролетарів (робочого класу), а до пролетарських націй, що пригноблюються іншими націями. До таких націй-пролетарів він відносив Німеччину. З цими поглядами перекликалися ідеї Й. Геббельса, який наголошував, що соціалістичні гасла слід застосовувати не до всіх німців, а лише до тих, хто мешкає в пролетарських районах Півночі Німеччини. Південь же Німеччини (у тому числі Баварія, де мешкав А. Гітлер) не є пролетарським, адже там суттєвий вплив селянських та бюргерських верств населення. Саме тому на Півдні Німеччини не слід будувати соціалізм [72].

Проте, крім національної та інтернаціональної моделей, котрі ототожнюють соціалізм з казармою, існували й доктрини демократичного соціалізму, над якими розмірковували Й. Шумпетер [293] і А. Сахаров [221]. При цьому демократична модель соціалізму була реалізована у Швеції [218].

Отже, як ми бачимо, на доктринальному рівні існує, принаймні, шість різновидів соціалізму: ісламський і християнський, національний і радянський, демократичний і народно-демократичний.

Першою соціалістичною республікою була Росія, яка у 1924 році, разом з Україною, Білорусією та Закавказькою Федерацією утворила СРСР. Характерною рисою державного механізму радянської держави було визнання демократичного централізму як його організаційної норми. Остання радянська конституція (стаття 3) визначала демократичний централізм таким чином: «Організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу» [105, с. 7]. А ось як північнокорейське офіційне джерело пояснює демократичний централізм: «Усі органи влади обираються народними масами і відповідають перед ними за свою діяльність, адміністративні органи утворюються органами влади і відповідають перед ними. Нижчестоящі державні органи повинні виконувати постанови і розпорядження вищестоящих, місцеві державні органи здійснюють свою діяльність під керівництвом відповідних центральних органів, поряд із цим вони підвищують творчу ініціативу периферії і широко залучають трудящих до державних справ» [49, с. 332].

При цьому в усіх соціалістичних республіках органами влади визнаються вищі представницькі (на вищому рівні – законодавчі) органи. Виконавчі органи (в СРСР – органи державного управління, в КНДР – адміністративні органи) утворюються представницькими. Місцеве ж самоврядування замінюється на місцеві органи державної влади. Однак влада представницьких органів має суто формальний характер, адже фактично вся влада в країні зосереджується в руках олігархії – правлячої комуністичної партії. При цьому, якщо в СРСР, згідно з статтею 6 останньої Конституції КПРС була «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» [105, с. 8], то в так званих країнах «народної демократії»¹ може існувати «багатопартійність», яка, утім, не заважає комуністам чи їхнім аналогам керувати своїми країнами. Так, політична система сучасної КНР² припускає наявність ще

¹ Маються на увазі інші світські інтернаціональні соціалістичні республіки казарменного типу: Куба, Північна Корея та ін.

² Мається на увазі материковий Китай.

восьми легальних політичних партій: Революційний комітет Гоміндану Китаю, Демократична Ліга Китаю, Асоціація демократичного національного будівництва Китаю, Асоціація сприяння розвитку демократії Китаю, Робітничо-селянська демократична партія Китаю, Партія Чжигуандан Китаю, Товариство «Цзюсань» та Ліга демократичної автономії Тайваню, які разом об'єднують у своїх лавах близько 500 тис. членів [54]. Але це не заважає КПК керувати діяльністю державних органів, а тому наявність ще восьми демократичних партій, по суті, жодним чином не впливає на існування в КНР практично однопартійної системи.

У XX столітті національна та радянська моделі соціалізму припинили своє існування. Демократичний соціалізм багато в чому трансформувався в соціально-правову державу. Щодо народно-демократичного соціалізму, то й він пережив тяжкий період своєї історії: у 1989-90 рр. країни Східної Європи (НДР, Болгарія, ЧССР та деякі інші), яким було притаманна «народна демократія», шляхом революційних перетворень відкинули ідеологію соціалізму і почали будувати в себе демократію. Як приклад, можна навести ситуацію в Угорщині, де Угорська соціалістична робоча партія у лютому 1989 року прийняла рішення: «партія буде розвивати демократію і будувати соціалізм в умовах багатопартійної системи» [40]. Трохи іншою, але теж мирною була ситуація в Польщі, де лідери ПНР та опозиції зустрілися за круглим столом і домовилися про створення другої палати парламенту – сенату, про заснування поста президента і припинення у зв'язку з цим діяльності Державної Ради ПНР. При цьому глава держави передбачався як посадова особа, що обирається на спільному засіданні обох палат і має великі повноваження (зокрема право розпускати парламент, якщо там склалася безвихідна ситуація). Проте в Румунії ситуація виявилася абсолютно немирною: в результаті збройного повстання було розстріляно президента СРР Н. Чаушеску та його дружину.

Були також розпочаті реформи в КНДР, зокрема була визнана роль особистості у формуванні північнокорейської економіки. Зокрема, приватним підприємцям (насамперед, жінкам), було надано право торгувати на вулиці продуктами та напоями.

Особливо ж потужним виявилось реформування соціалізму в Китаї. Свого часу лідер КНР Ден Сяопін розробив програму реформ, відому під назвою «чотирьох модернізацій» (у сільському господарстві; промисловості; освіті, науці і культурі; в обороні).

Її метою проголошувалась побудова соціалізму з китайською специфікою. Характеризуючи реформи, Ден Сяопін вже в 1984 році зазначав: «Висуваючи завдання чотирьох модернізацій, ми як мінімум ставимо собі мету створити до кінця ХХ століття суспільство з середньопрожитковим мінімумом» [66, с. 70].

18 серпня 1980 року Ден Сяопін виступив на розширеній нараді Політбюро ЦК КПК з доповіддю «Реформа керівництва партії й держави», метою якої було реформування державного управління та правової системи. Другим кроком у цьому напрямі став XIII з'їзд КПК, що відбувся у жовтні-листопаді 1987 року. Саме тоді було підкреслено, що «без реформи політичної системи реформування системи господарювання врешті-решт не буде мати успіху» [12, с. 80]. Наріжним же каменем політичної реформи було визнано розмежування функцій партійних та адміністративних органів, удосконалення правової системи та удосконалення «багатопартійного діалогу» з вісьмома контрольованими КПК «демократичними партіями» країни.

У другій половині 1988 року і до квітня 1989 року в КНР відбулася гостра дискусія навколо проблеми «нового авторитаризму». Прихильники цієї теорії вважали, що в Китаї ще немає умов для швидкого просування до демократичного суспільства. Водночас економічна ситуація в країні потребувала застосування та вдосконалення нових для КНР ринкових відносин. Так, зокрема, один з теоретиків «нового авторитаризму» У Цзясян зазначав, що «без нового авторитаризму є неможливим перехід до ринку, а без переходу до ринку тим більше неможливим є здійснення політики демократії» [12, с. 87]. Проте були й критичні зауваження щодо цієї теорії. Так, в інтерв'ю щотижневику «Шицзе цнзцзи да бао» політолог Лі Цзехоу зазначав, що новий авторитаризм в політиці та ірраціоналізм в ідеології є тими близнюками-братами, «що заважають справі модернізації в КНР, вони сприяють лише реставрації феодально-фашистської диктатури, знову повертають нас до тотальної диктатури щодо інтелігенції, вкрай негативно впливають на широкі маси» [12, с. 88].

У червні 1989 року в Пекіні відбулися численні демонстрації молоді з вимогою демократичних реформ. З червня 30 тис. незброєних солдат Народно-визвольної армії Китаю здійснили спробу витіснити мітингувальників з площі Тяньаньмень. Спроба виявилася невдалою і вночі солдати повернулися з артилерією, танками, бронетранспортерами, тяжкими кулеметами та автома-

тами. Підрозділи НВАК завдали удару одночасно в різних районах Пекіну. Їх наступ на площу Тяньаньмень з трьох сторін змусив десятки тисяч людей, котрі заповнили її, до втечі. Як згадують очевидці, солдати йшли до площі за інженерними будівельними машинами, що розчищали шлях від барикад з автобусів, якими перекрили вулиці демонстранти. В результаті туди змогла пройти колона з 250 армійських вантажівок. Але першими пройшли бронетранспортери, на один з яких було вчинено напад: його підпалили протестуючі. За матеріалами Франс Пресс, одна з найзапекліших сутичок відбулася в західній частині Пекіну, приблизно в 10 км від площі, де війська відкрили вогонь по сотнях тисяч людей, що намагалися перетнути їм шлях. Танки й бронетранспортери йшли по площі Тяньаньмень та іншими районами міста, відкриваючи вогонь та зминаючи людей своїми гусеницями.

Генерального секретаря КПК Чжао Цзяна, який підтримував вимоги мітингувальників, було знято з посади, а на його місце призначено Цзян Цземіня. Проти демократизації ж політичної системи рішуче виступили не лише «батько китайських реформ» Ден Сяопін, а й голова КНР Ян Шанкунь та прем'єр Державної Ради Лі Пен.

Як ми бачимо, молоді прихильники «демократичних перетворень», підтримані лідером КПК Чжао Цзяном, не змогли досягти своїх цілей. Більше того, на нашу думку, саме певні паралелі з «культурною революцією» (коли молодь, опираючись на підтримку лідера КПК Мао Цзедуна, вимагала «більше соціалізму») налякали державний апарат і саме з цим пов'язана та лютя, з якою були придушені заворушення на Тяньаньмень.

Таким чином, на сьогодні існують лише п'ять соціалістичних республік народно-демократичної моделі: КНР¹, КНДР², СРВ³, ЛНДР⁴ і Республіка Куба.

Інший різновид соціалістичних держав утворюють республіки, які закріплюють на конституційному рівні державну релігію (іслам чи буддизм). Існує, принаймні два варіанти поєднання релігії з соціалізмом.

¹ Китайська Народна Республіка

² Мається на увазі Корейська Народно-Демократична Республіка чи Північна Корея.

³ Соціалістична Республіка В'єтнам.

⁴ Лаоська Народно-Демократична Республіка

Перший варіант передбачає закріплення в конституції соціалістичних (народних, народно-демократичних) республік державної релігії. До таких держав належать Народно-Демократична Республіка Алжир (яка у статті 2 своєї Конституції закріплює іслам як державну релігію [301]), Народна Республіка Бангладеш (стаття 2А – іслам як державна релігія [322]), Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія (стаття 2 закріпила іслам як державну релігію [312]). Інший варіант – поєднання соціалізму як державного принципу та ісламу як державної релігії. Зокрема, таким шляхом йде Сирійська Арабська Республіка (стаття 1 закріплює Сирію як соціалістичну державу, а стаття 2 передбачає, що державою релігією Сирії є іслам [314]). Крім того, саме цей варіант використовує Шрі-Ланка, стаття 1 Конституції якої передбачає: «Шрі-Ланка (Цейлон) є вільною, суверенною, незалежною, демократичною, соціалістичною республікою і повинна визначатися як Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка» [318]. І хоча 3 серпня 2000 року було підготовлено Конституційний Білль, стаття 1 якого більше не передбачала соціалістичного наповнення держави [323], але цей законопроект так і не набув юридичної сили. Саме тому Шрі-Ланка на сьогодні залишається соціалістичною державою. Поєднання ж соціалістичної та релігійної ідеології в державі дозволяє нам віднести Алжир, Бангладеш, Лівію, Сирію і Шрі-Ланку до теократичного різновиду соціалізму.

Аналізуючи ж власне теократичні республіки, слід мати на увазі той факт, що для неї характерним є безстрокове, юридично невідповідальне та одноосібне правління верховного релігійного лідера. Утім це не означає, що останній є монархом, адже з точки зору теократичного ідеалу, суверенним володарем влади є бог, котрий і має виключне право вирішувати питання правління. Як зазначав з цього приводу аятола Р. М. Хомейні: «Іслам оголошує монархію та спадкування влади невірними та необґрунтованими. Пророк закликав зруйнувати монархічні форми правління... Істинним монархом є Аллах і Він не потребує партнерства» [220]. При цьому глава теократичної республіки вважає себе наступником бога чи його найближчого послідовника (пророка).

На сьогодні серед теократичних республік найбільшого поширення набули ісламські. Саме тому перш за все слід зупинитися на концепції халіфату як моделі мусульманської теократичної держави. На думку більшості ісламських мислителів, халіфат є

не привілеєм окремої особи на зайняття поста глави мусульманської держави, а обов'язком, покладеним на главу та представників мусульманської общини (умми), що обирають халіфа та дають йому поради [262, с. 15]. Цілком вірно характеризував цю модель Б. Хашматулла: «Спочатку халіфат склався як представницький та виборний інститут... Перші халіфи обиралися мусульманською знаттю» [263, с. 47].

Це дозволило єгипетському політологу Сулейману Мухаммеду ат-Тамаві висловити цікаве, але не беззаперечне, припущення про те, що організація влади в халіфаті повністю відповідає принципам парламентаризму, а правовий статус халіфа, який здійснює функції глави держави та уряду, є близьким до становища президента у республіці [220].

Утім зводити халіфат до президентської, парламентської чи змішаної республіки є не зовсім коректним, адже він відрізняється від зазначених систем правління за способом формування та характером компетенції глави та вищих органів держави, за джерелом державного суверенітету та особливостями відповідальності глави держави.

Так, найбільш поширеним шляхом набуття верховної влади в теократичній республіці є вибори. Інститут виборів в умовах ісламської цивілізації пов'язаний з традиціями родоплемінного самоврядування і є нащадком первісної демократії. Відповідно до принципів виборності (аш-шура), що розроблено в рамках концепції халіфату сунітської та хариджитської гілок ісламу, формується влада в ісламських республіках.

Специфіка такого формування дозволила відомому досліднику питань теократії Є. Салигіну стверджувати: «...вибори глави теократичної держави не можна розцінювати як свідчення республіканського характеру теократичної влади. У формуванні республіканських органів представництва бере участь більшість населення держави, а в обранні теократичного лідера лише частина суспільства, його духовна еліта. В мусульманських країнах – це муджтахіди, факіхи...» [220].

Що ж стосується муджтахідів і факіхів, то вони становлять олігархію ісламських республік, а, як відомо, окрім поліархічних (перш за все демократичних) республік, суб'єктами влади яких був та є народ, громадяни, велика кількість виборців, історії відомі так звані олігархічні (елітарні, аристократичні) республіки, суб'єктами влади в яких визнавалися виключно провідні верстви

населення (Річ Посполита, Венеція, Спарта, доімперський Рим). Фактично саме теократичні (ісламські) держави на сьогодні утворюють олігархічні республіки за умови виборності вищих органів влади та глави держави халіфату.

Досить пізнавальним є те, як мусульманське правознавство вирішує питання про джерело суверенітету. Зокрема, за загальним правилом, носієм суверенітету є Аллах. Однак шійї та суніти практичні питання цього суверенітету вирішують різним чином. Так, відповідно до найбільш поширеної точки зору сунітської концепції, від імені Аллаха вищу владу на землі здійснює община (держава). Ця влада є відображенням суверенітету Аллаха. Община (держава) має право приймати закони, але лише з питань, не врегульованих Кораном і сунною. Деяко інакшою є шійтська політична доктрина, котра виходить з того, що суверенітет належить Аллаху, але від його імені усіма справами мусульман одноосібно керує імам.

За сунітською концепцією халіфом стають внаслідок особливого договору між общиною (уммою) та претендентом на халіфат. Общину представляють муджтахіди, наділені справедливістю, мудрістю та вмінням самостійно вирішувати питання, не врегульовані Кораном і сунною. Відповідно до шійтської концепції імам є прямим представником Аллаха і пророка. Лише пророк призначає собі спадкоємця з числа прямих нащадків за лінією свого зятя Алі.

Крім того, слід зазначити, що характерною ознакою халіфату була проголошена зв'язаність глави держави в усіх своїх діях нормами шаріату, інтересами і загальною користю підданих і необхідністю консультуватися з радою знаючих осіб.

Щодо самих повноважень, то сунітська політична теорія робить акцент на те, що влада глави держави є обмеженою, він не має жодних привілеїв чи імунітету. Як будь-якого мусульманина, його може бути покарано за злочин чи проступок. Повноваження глави держави зовсім не мають божественного характеру. Шійтське ж вчення наділяє імама божественною владою, ставить його вище за общину та оголошує його особою священною. Рішення імама, як найкращого знавця права, мають силу закону.

Таким чином, особливістю ісламської республіки було те, що глава держави, навіть займаючи свій пост довічно, керує, не маючи влади абсолютного монарха внаслідок своєї зв'язаності Кораном, сунною та ідеями видатних знавців мусульманського права.

Отже, виходячи з усього вищезазначеного та з метою усунення методологічної плутанини, усі ідеократичні республіки мож-

на поділити на теократичні (Афганістан, Єгипет, Іран, Федерація Коморських Островів, Мавританія, Пакистан, Судан і Туніс), соціалістичні (В'єтнам, КНР, КНДР, Куба і Лаос) та теократично-соціалістичні (Алжир, Бангладеш, Лівія, Сирія і Шрі-Ланка).

Утім, окрім ідеологічної складової, олігархічні республіки можуть мати певну складову організаційного характеру.

Так, практично усі соціалістичні республіки є партократичними, адже саме правляча олігархія (правляча партія) фактично формує органи державної влади, у тому числі й призначаючи главу держави.

Як приклад, можна проаналізувати Конституційний Закон Народної Республіки Ангола, згідно за статтею 2 якого суверенітет належить не лише ангольському народу, а й комуністичному Національному рухові за незалежність Анголи – МПЛА, який визначається як законний представник ангольського народу, що утворює широкий фронт, котрий об'єднує у своїх лавах всі патріотичні сили, які беруть участь в антиімперіалістичній боротьбі і котрому належить «політичне, економічне та соціальне керівництво нацією». При цьому главою держави в НРА – Президентом НРА – є голова МПЛА (стаття 31 Конституційного Закону НРА) [103].

Щодо теократичної республіки, то характер її образу правління спирається не лише на певні ідеологічні (релігійні) постулати, а й на особливості влади, які визначаються домінуючою роллю духовенства в житті держави. Так, в Ісламській Республіці Іран Керівника ІРІ, згідно зі статтею 107 Конституції обирають всенародно обрані експерти. Проте діяльність цих експертів формально позбавлена будь-якого контролю з боку народних мас, адже, відповідно до статті 108 Конституції затвердження правил, що мають відношення до обов'язків експертів, знаходиться «у їх власній компетенції», тобто фактично самі експерти встановлюють для себе відповідні повноваження, а отже утворюють ту теократичну олігархію, котра має можливість впливати на призначення Керівника Ірану. Останній же, згідно зі статтею 110 не лише підписує указ про призначення президента, обраного народом, тим самим санкціонує народну волю (п. 9), а й усуває президента від влади з урахуванням інтересів країни (п. 10) [309].

Тобто на нашу думку, в Ірані не лише панує релігійна ідеологія, а й функціонує релігійна олігархія (теократія), котра практично й формує органи державної влади.

Окрім теократичних та партократичних систем республіканського правління, сучасне державознавство, у принципі, знає й мілітократію – владу військових, яка свого часу вже була проаналізована [242, с. 51 і наст.].

Що ж до поліархічної республіки, то на сьогодні можна виділити два її основні різновиди: президентську республіку і парламентську республіку.

Для президентської республіки характерними є такі риси:

- 1) президент є главою держави та головою уряду;
- 2) вибори президента здійснюються всенародно чи за допомогою колегії виборщиків;
- 3) колегія виборщиків завжди формується виключно виборцями;
- 4) в державному апараті немає посади прем'єр-міністра чи рівнозначної йому посадової особи;
- 5) міністри призначаються президентом за погодженням з парламентом або його окремою палатою чи самостійно на власний розсуд.

Географія президентських республік є досить широкою. Так, на Американському континенті до них належать США, Мексика, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Колумбія та ін. В Азії Грузія, Індонезія, Туркменістан та ін. В Африці – Ліберія, ПАР, Сомалі, Гана, Малаві, Нігерія та ін. В Океанії президентською республікою може вважатися Кірибаті, а в Європі – Кіпр.

Для парламентської республіки характерними рисами є:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр або президент;
- 3) президент обирається парламентом або колегією виборщиків, яку, в свою чергу частково обов'язково формує парламент;
- 4) прем'єр-міністра призначає президент за пропозицією парламенту. При цьому ця пропозиція, перш за все, враховує думку депутатських фракцій, що утворюють правлячу коаліцію. Саме правляча коаліція або правляча партія пропонує президенту кандидатуру прем'єр-міністра;
- 5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра.

Прикладами парламентських республік є ФРН, Італія та інші країни Європи. Низку рис парламентської республіки має Швейцарія, а тому її також можна, з урахуванням специфіки, віднести до парламентських республік. В Азії парламентських республік дуже мало (Індія, Ізраїль). В Африці парламентська республіка існує в Кабо-Верде, Ефіопії та Еритреї, а в Океанії – у Вануату.

При цьому як президентська, так і парламентська системи республіканського правління мають як свої переваги, так і недоліки.

Так, основна перевага президентської республіки полягає саме в персоналізації вищої влади в країні: президент є як главою держави, так і главою виконавчої влади, що несе відповідальність за стан справ у державі. При цьому прихильники президентської республіки найчастіше мають на увазі конкретну державу – Сполучені Штати Америки, забуваючи, що цей приклад є єдиним вдалим варіантом реалізації президентської республіки, тоді як абсолютна більшість президентських систем правління зазвичай ухиляються убік авторитаризму та суперепрезидентської республіки (досить згадати авторитарні режими А. Піночета (Латинська Америка), Сухарто (Азія), Ж. Бокаса (Африка), які зароджувалися саме на основі президентських республік). І недаремно в Європі практично не існує президентських республік: європейці пережили фашизм та нацизм і дуже добре розуміють можливості зосередження в руках однієї особи не лише представницьких функцій (що характерно для глави держави), а й виконавчої влади.

І президентська, і парламентська республіки мають як свої недоліки, так і переваги. Саме тому виникає необхідність поєднання окремих рис президентської та парламентської республіки. Так виникла змішана (напівпрезидентська чи напівпарламентська) республіка, котра, у свою чергу, знайшла свої втілення у вигляді президентсько-парламентської або парламентсько-президентської систем правління.

Для президентсько-парламентської республіки характерними є наступні ознаки:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр або президент;
- 3) президент обирається всенародно;
- 4) в державному апараті обов'язково передбачається посада прем'єр-міністра, навіть якщо він не є головою уряду;
- 5) прем'єр-міністр призначається президентом за згодою парламенту чи самостійно;
- 6) більшість міністрів призначаються президентом або парламентом за поданням прем'єр-міністра.

Прикладами президентсько-парламентської республіки є Франція (стаття 8 Конституції дозволяє Президенту призначати

прем'єр-міністра), Росія (стаття 82 Конституції дозволяє Президенту РФ за згодою Державної Думи призначати Голову Уряду), Греція (стаття 37 надає право президенту призначати прем'єр-міністра), Україна (п. 9 статті 106 уповноважує президента призначати прем'єр-міністра за згодою Верховної Ради).

Для парламентсько-президентської республіки характерними є:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр;
- 3) президент обирається всенародно;
- 4) прем'єр-міністра призначає парламент за поданням президента;
- 5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра чи президента.

Прикладом парламентсько-президентської республіки можна вказати Болгарію (президент подає Народним зборам кандидатуру прем'єр-міністра, а останнього затверджує сам парламент), Монголію та деякі інші.

1.2. Республікансько-демократичні ідеї у політико-правовій думці минулого

Окремі аспекти досліджуваної проблеми мають у світовій політико-правовій думці майже тисячолітнє коріння. Зокрема, з приводу форми державного правління висловлювалися ще античні автори: Демокрит, Аристотель, Цицерон та ін. Більше того, ще прадавні епоси приділяли увагу питанням організації державної влади і організаційному статусу державного правителя.

Так, у давньогрецьких епосах «Іліада» й «Одіссея» відстоювались демократичні ідеали. Зокрема, можна згадати, що Одісей був царем острова Итака. Але це не завадило представникам ітаської аристократії зазіхати не лише на царську владу під час його мандрів, а й на його дружину і майно. Саме про це говорить син Одіссея Телемах: «Благородний Старче, він близько (і скоро його ти узнаєш), хто тут вас скликав, – це я, бо велика туга мене огорнула... Два в мене лиха: одно, що вже доброго батька не маю, був він над вами царем і любив як дітей, вас душею; інша, ще гірша, лютіша, напасть, від якої весь дім наш скоро загине і все, що є в ньому, вкрай знищене буде. Та, що переслідують матір мою же-

нихи невідступні, це – все сини громадян найзначніших, які тут зібрались; їм неохота в Ікаріїв дім уступити, щоб батько вислухав їх і дочку, наділивши багатим приданим, з власної волі віддав вже тому, хто приємніший серцю – ні, їм зручніш, повсякденно вдираючись в дім наш юрбою, наших биків і овець, та ще кіз відгодованих різати, їсти донесочу й світліє наше вино безпощадно тратити. Дім занепав наш, бо в ньому нема вже такого мужа як був Одиссей, щоб його врятувати від прокляття» [41, с. 65].

Антимонархічні ідеї панували в прадавні часи й на території сучасної України. Зокрема, у «Велесовій книзі», збірці «...епічних історико-релігійних творів дохристиянського періоду в Україні» [142, с. 320], автори виступають проти спадкування влади князем. На думку одного з коментарів «Велесової книги» Д. Дудка, її політичний ідеал полягає у вічовій, родоплеменній демократії, коли вища влада належить вічу, а князі регулярно обираються вічем та є йому підзвітними. Спадкова ж княжа влада осуджується як джерело смут, знесилення народу та втрати незалежності. «У ті часи, – зазначається у «Велесовій книзі», – після Кия, князів обирали багато батьків, і князів особливих, і будь-яких, так що ті, хто після княжіння був усунутий вічем від влади, ставав звичайним чоловіком та землею орав. І так князям було наказано піклуватися про людей і хліб отримувати, і їжу, і будь-які пожитки від людей своїх. Нині ж бачимо зовсім інше: і полюддя князі беруть, і синам владу передають – від батька до сина і аж до правнука» [29, с. 121].

Однак найбільш потужний республікансько-демократичний потенціал мали праці Демокрита та Цицерона, а також, до деякої міри, Аристотеля.

Так, давньогрецький матеріаліст Демокрит вважав, що бідності в демократичній державі слід віддати перевагу перед багатством в монархічній [186, с. 28], адже демократія – це єдино можливий спосіб управління, який дає змогу зберегти свободу всіх громадян [230, с. 27]. Однак філософ добре розумів, що жодні переваги демократії не можуть дати абсолютної гарантії обрання найкращих, а тому слід пам'ятати, що «чим менш гідними є погані громадяни тих почесних посад, що їм доручаються, тим більше вони стають зневажливими і набувають дурочців та нахабства» [186, с. 28].

Досить оригінальну модель державного ладу розробляв інший античний філософ Аристотель. Саме він висунув ідею політії –

системи правління, за якої «заради спільної користі править більшість» [11, с. 457]. При цьому політія є «немов би змішанням олігархії та демократії» [11, с. 502]. При цьому під олігархією філософ розумів відхилення від аристократії (правління небагатих задля загального блага), яке має на меті лише вигоди заможних громадян, а під демократією – відхилення від політії, яке захищає лише вигоди незаможних [11, с. 457]. Таким чином, ми бачимо, що Аристотель, який найбільшу прихильність, на думку деяких дослідників [51, с. 11; 61, с. 44], виявляв саме до політії, вбачав у останній саме не єдиновладдя, а владу декількох чи більшості, тобто до деякої міри аналог саме республіканської форми правління.

Видатним захисником республіканського ладу був і римський оратор Марк Тулій Цицерон. Саме він, звертаючись до диктатора Марка Антонія в оприлюдненій 28 листопада 44 р. до н.е. так званій «Другій філіппіці», писав: «Опануй себе врешті-решт, прошу тебе; подумай про те, ким ти породжений, а не про те, серед яких людей ти живеш. До мене стався, як хочеш; примирися з державою. Але про себе думай сам; я ж про себе скажу ось що: я захистив державу, будучи молодим; я не покину її старим. Зневажливо поставився я до мечів Катиліни, не злякаюся й твоїх. Більше того, я охоче зустрів би своїми грудьми удар, якби міг своєю смертю наблизити звільнення співгромадян, щоб скорбота римського народу, нарешті, породила те, що вона вже давно народжує у муках. І справді, якщо близько двадцяти років тому я заявив в цьому ж самому храмі, що для консуляра не може існувати передчасної смерті, то з наскільки більшим правом я скажу тепер, що її не може бути для старця! Для мене, батьки-сенатори, смерть воістину є бажаною, коли все те, чого я добивався, і все те, що я здійснював, виконано. Лише двох речей я прагну: по-перше, щоб я, вмираючи, залишив римський народ вільним (нічого більшого безсмертні боги не можуть мені дарувати); по-друге, щоб кожному з нас випала та доля, якої він своїми вчинками щодо держави заслуговує» [269].

У середні віки теж з'являються праці, які пов'язані з формою державного правління. Зрозуміло, що їх було зовсім небагато, а тому одним з найбільш відомих серед них був середньовічний схоласт Фома Аквінський, що прославився не лише своєю працею «Сума теології», а й незвершеним трактатом «Про правління державців». Саме там філософ, спираючись на класифікацію держа-

вних форм, даних Аристотелем, дав своє бачення ідеальної форми правління. І хоча він був прихильником монархії, проте вважав, що якщо «...правління перетвориться на несправедливе, краще, щоб це було правління багатьох, оскільки воно слабкіше і правителі заважають один одному. Тому з несправедливих правлень більш стерпною є демократія» [258, с. 237].

Починаючи з раннього Відродження, з поширенням ідей гуманізму¹ в Європі активізувався інтерес до античної спадщини, результатом чого стає повернення до тих проблем, які стояли на порядку денному у давньогрецьких та давньоримських авторів, у тому числі питання республіки і демократії.

Одним з найвидатніших мислителів Ренесансу² був Ніколо Макіавеллі (1469–1527) – автор «Державця», «Міркувань про першу декаду Тита Лівія», трактату «Про військове мистецтво», «Історії Флоренції» тощо. В своїх працях філософ визнавав два головні устрої (форми держави) – республіку та монархію, відкидаючи змішані форми, тому що держава, на його думку, може бути сильною тільки тоді, якщо є або чистою монархією, або чистою республікою. Змішування форм є зло, – вважав Макіавеллі. Однак його владар не вміщується в образ монархії – це, скоріше, авторитарний принципат. Суть держави полягає у забезпеченні підданим безпеки і миру: у внутрішніх справах це захист власності і безпеки особи громадянина, у міжнародних – незалежність, яку забезпечує сильна армія. Міць держави залежить від рівня розвитку єдиної мови, одних традицій і звичаїв та загального дотримання законів і права. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянські доброчинності, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Тільки таке суспільство може існувати в республіці, де громадяни не лише користуються свободою, а й самі управляють.

Наприкінці першої книги – «Міркування про першу декаду Тита Лівія» – Макіавеллі твердить про переваги республіканського ладу навіть над найкращим правлінням аристократів. Однак важливою умовою існування республіки є домінування загальнодержавних інтересів громадян над приватними, партикулярними.

¹ Головною ідеєю європейського гуманізму став постулат давньогрецького філософа-софіста Протагора «Людина – міра усіх речей».

² Так іноді називають епоху Відродження.

Якщо ж громада не розуміє необхідності єдності, зайнята власними, дрібними інтересами, панує егоїзм, відсутній патріотизм, то актуальними стають авторитаризм та примус – лише такими засобами можна домогтися від громадян усвідомлення вищості спільних державних інтересів. Тому людина, яка втілює ці загальні інтереси, мусить бути сильною, безжалісною і рішучою, адже «...люди поступають добре лише у разі потреби; але якщо їм надається вибір і якщо вони можуть діяти абияк, негайно виникають усілякі смуті і безпорядки. От чому й кажуть, що голод і нестаток роблять людей митцями, а закони – добрими. Де справи добрі самі собою, без будь-якого закону, там закон не потрібний; але якщо немає доброї волі, необхідним є закон» [144, с. 139].

У доктрині Макіавеллі немає догматичних постулатів на всі часи і ситуації. Сильним у його теорії є, власне, конкретно-історичний підхід: все залежить від певної ситуації у певному суспільстві. Так, якщо майже вся перша книга «Міркувань» присвячена обґрунтуванню переваг республіканського ладу, то «Державець» – це приклад звеличування авторитарного режиму влади, єдиновладдя.

Домінування доктрини гуманізму в світогляді Ренесансу врешті-решт призвело до руйнації теологічного світогляду. У свою чергу, це стало тим чинником, який розпочав процеси Реформації у Німеччині (Мартін Лютер і Томас Мюнцер) та Швейцарії (Жан Кальвін).

У витоків же Реформації став німецький теолог Мартін Лютер (1483–1546). Саме він сформулював ті релігійно-політичні гасла, що відразу надихнули і з'єднали в Німеччині практично усіх прихильників Реформації.

Його ідеї істотно вплинули на французького богослова Жана Кальвіна (1509–1564) – засновника кальвінізму. Саме кальвіністська церква в Женеві – місті, де більшу частину свого життя провів Кальвін, сприяла становленню демократичної республіки в Швейцарії. Крім того, саме кальвінізм у Франції (гугеноти) призвів до появи тираноборчої ідеології (монархомахи), одним з найвидатніших представників якої став Етьєн Ла Босі (1530–1563), який виступав не лише проти французького абсолютизму, а й проти елітарного правління. Зокрема, у своєму трактаті «Міркування про добровільне рабство», він, виступаючи проти єдиновладдя правителів, писав: «Існує три види тиранів; одні набувають влади над державою за народним вибором, інші – за допомогою озброє-

ної сили, треті – у спадок. Ті, хто здобув державу за правом завоювання, ведуть себе у ній, як у захопленій країні. Ті, хто народився державцями, зазвичай не є кращими за перших, адже, будучи народженими та вихованими на ниві тиранії, вони з молоком матері всмоктують у себе іство тиранів і дивляться на підлеглий їм народ, як на успадкованих рабів; ...що ж до того тирана, якому сам народ віддав державу, то він, здавалося б, повинен бути більш пристойним, і був би таким, якби з того моменту, як він побачить себе піднесеним над усіма іншими і задоволеним тим, що називають величчю, він не приймав рішення нізащо не розставатися з цим положенням. Такі тирані набагато переважають усіх інших тиранів різного роду вадами і навіть жорсткостями. Вони не бачать інших засобів зміцнити свою тиранію, як ще більш посилити поневолення і відучити своїх підданих від будь-якого прояву свободи» [186, с. 92–93].

Крім того, говорячи про правлячу еліту, яка об'єднується навколо державця, філософ зазначав: «У тирана завжди є п'ять чи шість прибічників, котрі нашіптують йому; ці люди чи то самі зуміли наблизитися до нього, чи то були залучені тираном до себе, щоб зробити їх співучасниками його жорстокості, пособниками його розваг, звідниками його насолод та співучасниками його грабежів. Ці шестеро з таким успіхом диригують своїм вождем, що змушують його бути злим для суспільства не лише своєю власною, а й їхньою злістю. Ці шестеро мають під собою шістсот чоловік, які користуються їхньою милістю... Від цих шестисот у свою чергу залежать шість тисяч інших, котрих вони звеличили роздачею посад» [186, с. 93]. При цьому Ла Боесі застерігав правлячу верхівку від надмірного служіння тиранам: «Уся історія минулого, так само як і наших днів свідчить про те, як багато тих, хто, здобувши дурними засобами впливу на королів, а потім використавши їхню зловредність чи скориставшись їхньою дурістю, врешті-решт гинули від їхньої руки. Тирані звеличували їх так само легко, як і згодом скидали» [186, с. 93].

Суспільно-політична думка Епохи Відродження і Реформації ознаменувалася не лише фундаментальними працями видатних гуманістів та теологів, які виступали проти диктату РКЦ в управлінських справах суспільства, а й потужним політичним напрямком, який отримав назву «утопізм». Останній формувався під впливом Великих географічних відкриттів та науково-технічного прогресу, адже саме вони штовхали суспільну думку уперед, до

нових горизонтів. Свого часу В. Ленін визначив, що «утопія – це місце, якого нема, фантазія, вигадка, казка. Утопія у політиці є такого роду побажанням, яке виконати аж ніяк не можна, ні тепер, ні згодом, – побажання, котре не спирається на суспільні сили і котре не підкріплюється зростанням, розвитком політичних, класових сил» [133, с. 326]. Фактично ж утопія була нічим іншим, як нездійсненною мрією, котра виражала суспільно-політичні фантазії про ідеальний державний устрій, в якому панує рівність, загальний добробут, справедливість і любов. Самі ж утопічні трактати та художні твори були своєрідною реакцією на розкладання феодалізму та зародження капіталізму, що супроводжувалося бурхливими селянськими повстаннями в Німеччині, Франції, Бельгії та інших країнах Європи [186, с. 95–96].

Найвидатнішими утопістами доби Відродження і Реформації були Томас Мор («Золота книга, так само корисна як і цікава про найкращий лад держави і про новий острів Утопія»), Томазо Кампанелла («Місто Сонця»), Френсіс Бекон («Нова Атлантида»), Франсуа Рабле («Гаргантюа і Пантагрюель»), Сирано де Бержерак («Інший світ, або держави й імперії Місяця») та інші. При цьому кожен з них був прихильником різних форм правління і політичного режиму. Зокрема, де Бержерак і Бекон були монархістами – прихильниками меритократії. Мор і Кампанелла наполягали на республіканській формі правління, а Рабле (1494-1553) відстоював ідею демократичної монархії.

Зокрема, останній вигадав «Телемську обитель», життя членів якої «було підпорядковане не законам, не статутам, не правилам, а їх власній добрій волі та бажанню» [205, с. 112]. Фактично це означало, що жителі обителі – телемити, не залежали від авторитарної влади, а були вільними: «Вставали вони коли захочуть, пили, їли, працювали, спали, коли це спадало їм на думку; ніхто не будив їх, ніхто не змушував їх пити, їсти чи ще щось робити... Їхній статут містив лише одне правило: РОБИ, ЩО ХОЧЕШ» [205, с. 112].

При цьому Рабле дуже добре розумів, що передумовою такого вільного життя є високий рівень виховання, «адже людей вільних, освічених, тих, хто походить від добрих батьків і має навколо порядне товариство, сама природа наділяє їх інстинктом та спонукальною силою, яка постійно змушує їх до добрих справ і відволікає від розпусти» [205, с. 113].

Водночас філософ чітко вказує на наслідки спроб авторитарної влади обмежити свободу людей: «Але коли тих же самих лю-

дей придушують і пригнічують підле насильство і примус, вони обертають свій благородний запал, з яким вони добровільно прагнули до доброчинності, на те, щоб скинути з себе і повалити ярмо рабства, адже нас від самого початку приваблюють заборони, і ми прагнемо того, у чому нам відмовлено» [205, с. 113].

Республіканські погляди на управління суспільством, на політичний статус правлячих лідерів та еліт найбільш чітко виявилися у працях Т. Мора (1478-1535) і Т. Кампанелли (1568-1639).

Так, в «Утопії» Томаса Мора підкреслюється саме республіканський характер держави, посадові особи якої (сифогранти-філархи, транібори-протофілархи) обираються на певний термін – на рік [159, с. 65]. Виключення складає лише глава держави – князь, якого сифогранти (начальники тридцяти сімей утопійців) обирають із середовища вчених [159, с. 69] за пропозицією народу довічно [159, с. 64]. При цьому передбачається можливість відповідальності глави держави: «Посада князя є незмінною протягом усього його життя, якщо цьому не завадить підозра у прагненні до тиранії» [159, с. 64]. Як ми бачимо, у випадку, коли князь («барзан» чи «адем») прагне до тиранії, його можуть усунути від влади, тобто притягти до відповідальності.

Щодо «Міста Сонця» Т. Кампанелли, то він прямо називає свою утопію республікою [84, с. 141]. Проте, на відміну від Мора, який чітко наголошував на виборному характері влади глави держави, Кампанелла прямо не визначав цього. І якщо Мор вказував, хто саме обирає «адема»-«барзана», то Кампанелла вказує лише на вимоги до кандидатів, згідно з якими «...вже задовго відомо, хто стане Сонцем. Але ніхто, однак, не підносить до цього звання раніше тридцятип'ятирічного віку. Посада ця є незмінною доти, поки не знайдеться хтось, хто виявиться мудрішим за свого попередника та більш здібним до управління» [84, с. 145–146].

При цьому у «Місті Сонця» наголошується на теократичному характері ідеальної держави, верховний правитель якої є священником, «котрий іменується їхньою мовою «Сонце», ми б називали його Метафізиком. Він є главою усіх і в світському плані, і в духовному, і з усіх питань та суперечок він виносить остаточне рішення» [84, с. 137].

Аналізуючи республіканські проекти Т. Мора і Т. Кампанелли, ми можемо наголосити не лише на соціалістичному чи комуністичному характері їхніх утопій, на що звертали увагу ще радянські дослідники [183, с. 13–14], а й на потужному тоталітар-

ному потенціалі, який містився в зазначених творах. По суті, це означає, що Т. Мор і Т. Кампанелла фактично мріяли про утворення тоталітарної республіки.

Утім ідеї Т. Мора і Т. Кампанелли істотно вплинули на розвиток критики феодально-абсолютистського ладу у добу Просвітництва. Ідеї ж останньої стали основою класової свідомості буржуазії та ідеологічним обґрунтуванням буржуазних революцій і республікансько-демократичного ладу.

Першими буржуазними революціями були Нідерландська (1566-1609) та Англійська (1642-1649). І хоча Нідерландська революція не призвела до рішучого викорінення феодальних порядків, але завоювання Нідерландами (Сполученими Провінціями Голландії) незалежності, поміж іншим, створили умови для потужного розвитку політико-правової думки. При цьому найбільший внесок до неї здійснили голландські мислителі Гуго Гроцій (1583-1645) та Бенедикт Спіноза¹ (1632-1677).

Так, Г. Гроцій був автором концепції природного права і теорії суспільного договору. У своєму трактаті «Про право війни та миру» (1625) він виступає з певними демократичними ідеями, зокрема наголошує саме на праві народу обрати собі ту чи іншу форму правління: «Кожна людина може віддатися кому завгодно в особисту залежність – про це свідчить як єврейський (Вихід, XXI, 6)², так і римський закон (Instit. de iure pers. § Servi autem; Авл Геллій, кн. II, гл. VII). Так хіба ж не може вільний народ також підпорядкуватися кому завгодно, одній або ж декільком особам, переносючи таким чином на них цілком владу управляти собою і не залишивши за собою жодної частки цієї влади?...» [52, с. 128]. Утім, загальновідомо, що сам філософ не абсолютизував такий народний суверенітет. Зокрема, він наголошував на тому, що народ, обравши собі ту чи іншу форму правління, у подальшому позбавляється права вирішувати свою долю, адже «...твердження, що той, ким хтось призначається на посаду, є начальником призначеної особи, є вірним лише за такого державного устрою, дії якого знаходяться у постійній залежності від волі засновника, але не за такого устрою, котрий лише спочатку залежить від волі

¹ Бенедикт Спіноза був хрещеним юдеєм, а тому його насправді звали Барух Спіноза.

² Сучасна редакція: Вихід, 21, 5-6.

засновників, у подальшому ж діє з огляду на необхідність, так само, як, наприклад, дружина сама бере собі чоловіка, якого вона зобов'язана назавжди слухатися. Імператор Валентиніан так відповів солдатам, що обрали його імператором і просили у нього того, на що він не був схильним дати згоди: «Обрати мене вашим імператором, солдати, було у вашій владі, але після того, як ви мене обрали, те, чого ви вимагаєте, залежить не від вашої, а від моєї волі. Вам, як підданам, слід коритися, мені ж слід міркувати про те, як слід діяти» (Созомен, «Церковна історія», кн. XVI) [52, с. 131–132].

Ідея народного суверенітету була притаманна й поглядам Б. Спінози. Проте, на відміну від Г. Гроція, Б. Спіноза абсолютизував її. Зокрема, саме виходячи з волі народу може бути встановлена та чи інша форма правління: монархія, аристократія чи демократія: «Право, що визначається народною могутністю (*multitudinis*), зазвичай називають верховною владою (*imperium*). Вона абсолютно зосереджена в руках того, на кого, *за спільною згодою*, покладається турбота про справи правління, а саме: встановлення, тлумачення і скасування права, зміцнення міст, вирішення питання війни та миру тощо. Якщо це піклування лежить на колегії, що складається з усього народу, то форма верховної влади називається демократією, якщо на колегії, до якої входять лише обрані, – аристократією, і якщо, врешті-решт, турбота про справи правління і, відповідно, верховна влада покладається на одну особу – монархією» [234, с. 296–297]. При цьому, абсолютною формою верховної влади філософ вважав саме демократію [234, с. 380]. На превеликий жаль, «Політичний трактат» Бенедикта Спінози виявився незавершеним, а тому глава, присвячена демократії, не була викладена повністю. Утім питанням щодо цієї форми верховної влади філософ приділив у своєму іншому творі – «Богословсько-політичному трактаті», в якому аналізувалася організація самої держави задля загального блага, виходячи із властивостей людської природи. При цьому саме в умовах демократії «...суспільство може бути створене без будь-якого протиріччя природному праву, а будь-який договір може дотримуватись завжди із абсолютною вірністю, якщо, звичайно, кожен перенесе на суспільство свою міць, яку він має; воно, відповідно, лише й буде мати найвище природне право на все, тобто найвище панування, якому кожен буде зобов'язаний коритися чи то добровільно, чи то під страхом найвищого покарання» [234, с. 207]. Взагалі саме Б. Спіноза визнається тим, хто першим (від

часу падіння античності) теоретично обґрунтував демократію [122, с. 597]. Саме ця форма організації верховної влади найбільш цікавила філософа, тому що вона є «...найбільш природною і найбільш наближеною до свободи, яку природа надає кожному, адже у ній кожен переносить своє природне право не на іншого, позбавивши себе на майбутнє права голосу, але на більшу частину всього суспільства, частину якого він собою являє. І ні цій підставі усі є рівними, як і раніше, – у природному стані. Тому я, вирішивши говорити про користь свободи в державі, захотів говорити спеціально лише про цю форму правління тому, що вона найбільше сприяє моїм намірам» [234, с. 209–210].

Загальновизнано, що Нідерландська буржуазна революція мала невеликий вплив на стан справ у Європі, проте саме ідеї Г. Гроція та Б. Спінози до деякої міри спрямували розвиток політико-правової думки Нового часу, який розпочався в результаті Англійської буржуазної революції.

Як відомо, ця революція проходила без попередньої багатопланової ідейно-політичної підготовки. Проте англійське політичне просвітництво, пов'язане з революцією 1642–1648 рр., представлене іменами мислителів, які у своїх працях визначили своє ставлення не лише до влади, а й до політичного лідерства. Зокрема, серед тих, хто брав участь в революційних подіях, були Дж. Гаррингтон, Дж. Мільтон, Дж. Лільберн та Дж. Уїнстенлі.

Кожен з них втілював свою ідеологічну програму. Так, ідеолог нового дворянства (джентрі) та буржуазії Джеймс Гаррингтон (1611–1677) у 1656 році у своєму трактаті «Республіка Океанія» застерігав про можливість відновлення в Англії феодальної монархії і пропагував власну конституцію буржуазно-поміщицької республіки як найкращої форми правління заради захисту завойовань революції. За його поглядами, земельні володіння з прибутком від 100 до 2 тис. фунтів стерлінгів на рік повинні бути обмежені. Формувався й двопалатний парламент, а посадові особи повинні були щорічно переобиратися шляхом таємного голосування. Філософ вважав, що люди від природи є нерівними у своїх здібностях керувати державною. При цьому в Англії лише джентрі є «природною аристократією», що має право керувати народом в умовах республіки [186, с. 113].

Дж. Гаррингтон за своїми політичними поглядами був близьким до індепендентів («незалежних»), основним ідеологом яких був Джон Мільтон (1608–1674). Зокрема, останній у своїх основ-

них трактатах «Про владу королів та посадових осіб», «Захист англійського народу проти Салмазія» та ін., обґрунтовував свободу людей самою природою. При цьому народ, що «суспільною згодою» утворив собі державу з метою захисту спільного блага, є єдиним джерелом та носієм влади. Саме народ призначає правителів, королів та сановників і підпорядковує їх закону. Якщо ж останні ухиляються від цього, то народ, через відповідні збори своїх представників, має право притягнути правителів до відповідальності. Саме тому, на думку Дж. Мільтона, народний (себто парламентський) суд над королем є проявом жорсткості й милосердя.

На відміну від більшості індепендентів, що не заперечували можливості існування в Англії конституційної монархії, Дж. Мільтон вважав, що саме республіка з цензовим виборчим правом є найкращою з усіх форм правління, адже саме за неї найліпше забезпечуються права і свободи, у т.ч. свободи совісті, думки і слова, а також найповніше використовується можливість впливати на управління державою [79, с. 116].

Проте індепенденти не вичерпували політичну ідеологію Англійської буржуазної революції. І якщо вони фактично добивалися влади лише для буржуазії та джентрі, то левеллери (зрівнювачі) вимагали розширення числа владних суб'єктів. Зокрема, останні, спираючись на вимоги солдат про продовження революції, вимагали демократизації держави й забезпечення громадянських прав і свобод.

Ідеологом левеллерів був Джон Лільберн (1614-1657), наріжним каменем вчення якого став принцип первинності, верховенства та суверенітету влади народу, адже державні чиновники, що «...засновані лише задля дисципліни та управління», «призначені виконувати закони в інтересах народу» [136, с. 40].

Проте найбільш послідовними прихильниками демократії виявилися діггери (копачі), лідером та ідеологом яких був Джерард Уїнстенлі (1609-після 1652).

Ідеологія діггерів опиралася на чотири основні постулати:

- 1) кожна людина повинна мати справедливу частку у житті, щоб не бути змушеною просити чи красти внаслідок злиднів і щоб мати можливість зручно жити;
- 2) справедливий закон є обов'язковим для кожного, щоб слідувати йому, і цей закон слід знайти у Писанні;
- 3) усіх людей однаково повинно стосуватися правило, котре визначає: вчиняй з іншими так, як інший повинен вчиняти з вами;

- 4) керівництво повинно складатися з суддів, що називаються старійшинами, людей, котрі бояться Бога та ненавидять користолюбство; вони повинні обиратися народом... і повинні вирішувати усі справи в кожному місті чи селі без будь-яких подальших турбот та витрат [225, с. 37].

Ці постулати певним чином були закріплені у памфлеті Дж. Уїнстенлі «Закон свободи» (1652), згідно з яким усі «посадові особи повинні переобиратися наново кожного року, щоб попередити «виникнення честолюбства й зажерливості», адже народи достатньо страждали від того, що дозволяли тривале перебування посадових осіб на їхніх посадах або навіть наступну передачу посад» [251].

Англійська буржуазна революція істотно вплинула на світ і дала поштовх французькому Просвітництву, найбільш відомими діячами якого були Д. Дідро, Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та ін. Саме про них Ф. Енгельс писав: «Великі люди, котрі у Франції просвіщали голови для революції, що наближалася, самі вчиняли занадто революційно. Жодних зовнішніх авторитетів якого б не було роду вони не визнавали. Релігія, розуміння природи суспільства, державний лад – усе було піддано безжалісній критиці; усе повинно було постати перед судом розуму і або виправдати своє існування, або ж відмовитися від нього. Мислячий розум став єдиною мірою усього існуючого» [294, с. 12].

Епоха Просвітництва в основному віддавала перевагу конституційній монархії. Але дехто з мислителів висловлював вже республікансько-демократичні ідеї. Найвидатнішими з них були Ж. Мельє, Ж. Ж. Руссо, Е.-Г. Мореллі та деякі інші. При цьому соціалістичні ідеї фактично сповідували Мельє (общинний соціалізм) [79, с. 135] та Мореллі (державний соціалізм) [79, с. 134], а Руссо вважається одним з ідеологів, що сповідували колективістські погляди на демократію, а також основоположником ідеї тоталітарної демократії [51, с. 59].

Так, священик Жан Мельє (1664–1729) у своєму «Заповіті» мріяв про общину, де «усі чоловіки й жінки з одного й того міста чи з одного містечка, одного села, одного приходу повинні складати одну сім'ю, вбачати один в одному братів і сестер, дітей одних батьків і матерів» [154, с. 141]. При цьому вони не лише «повинні любити одне одного, немов брати і сестри», а й «спільно користуватися одним і тим же харчем, мати однаково гарний одяг,

однаково гарне житло, однаково добрий нічліг і однаково гарне взуття» [154, с. 141]. Управління ж в такій общині, з точки зору Мельє, повинно здійснюватись «виключно під керівництвом найбільш мудрих та благонадійних осіб, що прагнуть до розвитку й підтримки народного добробуту» [154, с. 141].

Досить цікавими були соціалістичні переконання Етьєна-Габрієля Мореллі (1715-?) – автора знаменитого «Кодексу природи», згідно з яким «кожен громадянин буде посадовою особою, забезпечуватись роботою і отримувати зарплатню за суспільний рахунок» [160].

Проте найбільш затятим прихильником республікансько-демократичного ладу був Жан Жак Руссо (1712-1778), який у своїх трактатах «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», «Міркування про походження та підстави нерівності між людьми», «Прогулянки самотнього мрійника» тощо, зробив істотний внесок у визначення різних форм політичного управління суспільством. Зокрема, філософ виділяв три форми правління: монархію, аристократію і демократію. Водночас наріжним каменем вчення Руссо була його ідея народного суверенітету, яка впливала із суспільного договору. Згідно з поглядами Руссо *«кожен з нас передає у спільну власність та ставить під вище керівництво загальної волі свою особистість та всі свої сили, і в результаті для нас усіх разом людина перетворюється на неподільну частину цілого.* Негайно замість окремих осіб, що вступають у договірні відносини, цей акт асоціації створює умовно колективне ціле, котре складається із стількох членів, скільки голів нараховують загальні збори. Це Ціле отримує в результаті такого акту свою єдність, своє спільне я, своє життя й волю. Це особа юридична, що утворюється, відповідно в результаті об'єднання усіх інших, колись називалася *Громадянською общиною*, нині ж іменується *Республікою*, чи *Політичним організмом*: його члени називають цей Політичний організм *Державою*, коли він є пасивним, *Сувереном*, коли він активний, *Країною* – при співставленні його з йому подібними. Щодо членів асоціації, то вони в сукупності отримують назву *народу*... [216, с. 161–162].

Фактично, саме від «Суверена», на думку Руссо, залежить та чи інша форма правління: «Суверен може, по-перше, вручити Правління усьому народу чи більшій його частині так, щоб стало більше громадян-магістратів, аніж громадян – просто приватних осіб. Цій формі Правління дають назву *демократії*. Або ж він може

зосередити Правління в руках невеликого числа, так щоб було більше простих громадян, аніж магістратів, і така форма має назву *аристократії*. Врешті-решт, він може сконцентрувати усе правління в руках єдиного магістрату, від якого отримують свою владу усі інші. Ця форма є найбільш звичною і називаються *монархією*, або королівським Правлінням» [216, с. 198]. При цьому Руссо виділяв три види аристократії, віддаючи перевагу лише виборній: «...є три види аристократії: природна, виборна і спадкова. Перша придатна лише для народів, що знаходяться на початку свого розвитку; третя являє собою найгірше з усіх Правлінь. Друга – найкраща з усіх; це – аристократія у власному сенсі цього слова. Крім того, що обидва види влади при цьому розмежовуються, такий вид аристократії має ще й ту перевагу, що її члени обираються. Адже в народному Правлінні усі громадяни народжуються магістратами; виборна ж аристократія обмежує кількість посадових осіб малою кількістю, і вони стають такими лише шляхом обрання: за такого порядку чесність, освіченість, досвід та всі інші підстави для переваги та поваги громадськості є новою запорукою того, що управління буде мудрим» [216, с. 202].

Щодо республіки, то Руссо називав нею будь-яку державу (демократію, аристократію чи монархію), котра управляється «шляхом законів», адже «будь-яке Правління за допомогою законів є республіканським» [216, с. 194].

Французьке Просвітництво з його ідеями розуму, суспільного договору, природного права та громадянського суспільства, дало поштовх аналогічним процесам в італійських (Дж. Віко, Ч. Беккарія), німецьких (Х. Вольф, Г. В. Лейбніц, Х. Томазій, С. Пуфендорф, Г. Е. Лессінг, Й. Г. Гердер, В. Гумбольдт, І. Кант) та російсько-українських (М. Щербатов, С. Десницький, О. Радищев, Я. Козельський, Г. Сковорода) землях.

Зокрема, І. Кант (1724-1804) наголошував на тому, що «ідея конституції, яка відповідає природному людському праву, а саме, щоб ті, хто підпорядковується закону, разом із тим брали участь в законодавстві, ця ідея покладається в основу усіх державних форм, а спільнота, яка усвідомлюється відповідно цій ідеї в чистих поняттях розуму і являє собою платонівський ідеал (*respublica posthomen*), – не пуста химера, але вічна норма громадянської конституції, вільна від війни. Громадянське суспільство, організоване відповідно до цієї ідеї, є її втіленням за законами свободи... і може бути лише тяжко побудоване після числених розбратів та війн.

Але його конституція, якщо вона колись буде в основному реалізована, визнаватиметься найкращою з усіх у справі запобігання війні, цього руйнівника усілякого блага. Відповідно, прийняття такої конституції є обов'язком, але спочатку (тому що це не може бути реалізоване відразу) обов'язком монархів, хоча б вони владарювали автократично, управляти все ж таки по-республіканськи (не демократично), тобто поводитися з народом згідно з принципами, що відповідають духові законів свободи (як їх започаткував би собі народ із зрілим розумом), хоча формально його згоди на це ніхто б не питав» [85, с. 108–109]. Як ми бачимо, мислитель відокремлював республіку від демократії, а тим більше від автократії (терміни «управляв», що відповідає республіці, та «владарював», який відповідає автократії). Річ у тім, що, як вже зазначалося вище, Імануїл Кант відокремлював форми правління (республіка і деспотія) від форми панування (автократія, аристократія і демократія). При цьому він визначав республіку як форму правління (*forma regiminis*), що «стосується того способу, за допомогою якого держава розпоряджається повнотою своєї влади» і передбачає «відокремлення виконавчої влади (уряду) від законодавчої» [85, с. 16]. При цьому протилежністю республіці виступала не монархія, а деспотія як форма правління, що конституційно закріплює «принцип самовладного виконання державою законів, що нею ж приймаються» [85, с. 16].

Такий підхід протиставлення деспотії та республіки сповідували й деякі інші мислителі. Зокрема, італійський гуманіст Ч. Беккарія (1737-1794) з цього приводу наголошував: «Занадто велика республіка може уникнути деспотизму лише шляхом розділу і наступного об'єднання в союз федеративних республік» [15, с. 161].

Окрім західноєвропейських мислителів, республікансько-демократичні ідеї висловлювали й їхні російські та українські однодумці. Так, ідеологом демократії виступав український просвітник Г. Сковорода (1722-1794), який обґрунтовував ідеї рівності природним правом. Зокрема у своїй збірці «Сад божественних пісень» (пісня 10-та) він наголошує:

«Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона,
Байдуже смерті, мужик то чи цар,
Все пожере, як солому пожар» [229, с. 275].

Проте найбільш відомим з філософів, котрі висловлювали ідеї республікансько-демократичного спрямування, був російський мислитель О. Радищев (1749-1802). Як відомо, спочатку від був прихильником монархічної ідеї, про що свідчать його ранні праці «Бесіда про те, що є син Вітчизни» та «Досвід про законодавство», в яких від підкреслював видатну роль «богомудрих монархів» [206, с. 577], дії яких спрямовуються «до отримання більшого від усіх добра» [207, с. 15]. Проте вже у своїй знаменитій «Подорожі з Петербурга до Москви» він, звертаючись до монарха, зазначав: «...ти найпершим у суспільстві можеш бути вбивцею, найпершим розбійником, найпершим зрадником, найпершим порушником суспільного спокою, найлютішим ворогом, що спрямовує злість свою на нутрощі слабкого. Ти будеш винуватим, якщо мати заплаче за сином своїм, убитим на ратному полі, та дружина за чоловіком своїм; адже небезпека полону ледь-ледь може виправдати вбивство, що зветься війною. Ти будеш винуватим, якщо занепадуть ниви, якщо пташенята землероба позбавляться життя у худой без здорової їжі материнської циці» [208, с. 70–71].

Окрім європейських філософів, французькі просвітителі також істотно вплинули на батьків-засновників Сполучених Штатів Америки та ідеологів Великої Французької буржуазної революції.

Так, в США батьки-засновники країни поділилися на дві течії: республіканців (Т. Джефферсон, Т. Пейн, Б. Франклін) та федералістів (О. Гамільтон, Дж. Джей, Дж. Медісон). При цьому не слід вважати, що прихильники федерації виступали проти республіканської форми правління, адже, як відомо, навіть такий прихильник монархії, як Олександр Гамільтон (1757-1804), навіть визнаючи недоліки існуючих тоді республік, зазначав: «Якби було б неможливо створити моделі більш досконалої структури, освіченим друзям свободи довелось б розстатися з цією формою правління як непридатною. Однак політична наука, як і більшість інших наук, значно просунулася уперед. Тепер є добре відомою ефективність різних принципів, які пращери або зовсім не знали, або ж знали недостатньо. Принцип постійного поділу влади, а саме: запровадження законодавчих стримувань і противаг; заснування судів, в котрих судді зберігають свої посади, поки їхня поведінка є бездоганною; представництво народу у законодавчій владі через депутатів, обраних ними самими, – усе це або цілком є результатами нових відкриттів, або ж основний шлях до їхньої

досконалої було пройдено у наші дні. Мова йде про засоби, причому потужні засоби, за допомогою яких можуть зберігатися переваги республіканської форми правління, а її ж недоліки – зменшуватись чи виключатись» [33, с. 73].

Інший федераліст Джеймс Медісон (1751-1836), аналізуючи республіку, визначав її «...як правління, за якого уся влада виходить, прямо чи ні, від усієї маси народу, а реалізується окремими особами, які виконують свої обов'язки за згодою протягом певного часу чи поки відрізняються бездоганною поведінкою. Для республіканської форми правління *вкрай важливо*, щоб вона виходила від усього суспільства, а не від незначної його частки чи привілейованого класу; інакше купка привілейованої знаті, притискаючи усіх інших під прапором передачі своїх повноважень, у принципі може претендувати на звання республіканців, а своє правління зажадають іменувати священним словом «республіка». Для такого правління *досить*, щоб посадові особи призначалися, прямо чи ні, самим народом і виконували свої обов'язки на чітко визначених ним умовах; інакше будь-яке правління в Сполучених Штатах, як і будь-як інше народне правління, навіть добре освічене та добре реалізоване, мало-помалу втратить свої республіканські риси» [161, с. 254–255].

Водночас мислитель чітко відрізняв республіку від демократії, наголошуючи на тому, що «за демократії народ збирається разом і реалізує правління особисто, тоді як в умовах республіки з'їжджаються та управляють країною його представники та уповноважені ним на те особи. Демократичне правління, таким чином, обмежується невеликим клаптиком. Республіканське ж простягається на значну територію» [162, с. 104].

Проте найбільш послідовно проти монархічної форми правління виступали американські республіканці. Так, наголошуючи на необхідності розриву північно-американських колоній з Англією, Т. Пейн (1737-1809) визначав її владу як форму правління, «котра рано чи пізно повинна завершитись» [187, с. 419], адже король Британії оточений дармоїдами, які намагаються «з низьким папістським наміром вплинути на наш легковірний та слабкий розум» [187, с. 417].

Великим прихильником демократії виступав відомий американський просвітителі Б. Франклін (1706-1790), котрий наголошував, що «кожна істота повинна мати однакову цінність для Творця» [260, с. 74]. В іншій своїй праці Б. Франклін, виступаючи проти свавілля

королівської влади, яка може зробити із підданим будь-що, революціонізувавши його, зазначав: «Позбавте його Вашого благовоління, усуньте його від займаних посад, накладіть лапу на його прибутки, і Ви скоро побачите його в рядах опозиції» [259, с. 120].

Ідеологом американського республіканізму виступив третій Президент США Т. Джеферсон (1743-1826).

Так, ще у своєму проекті «Декларація незалежності» він, під іменем Джона Ганкока [35, с. 423], обвинувачував монархічну владу Англії у тому, що король «забороняв своїм губернаторам проводити невідкладно-важливі закони інакше, як за умови, що їхню дію буде призупинено до отримання його згоди; коли ж їхня дія була призупинена, він вже більше не звертав на них жодної уваги. Він погоджувався проводити деякі інші закони, котрі були важливими для інтересів великих областей, лише у тому випадку, якщо жителі цих областей відмовляться від права представництва в законодавчих зборах, права, що було безцінним для них і страшним лише для тиранів. З єдиною метою притомити законодавчі збори і тим самим змусити їх до згоди на його заходи, він скликав їх у місцях, непридатних та незвичних для них, далеко від тих місць, де зберігаються їхні офіційні документи. Він неодноразово (і постійно) розпускав палати представників за те, що вони з твердою мужністю опиралися його спробам порушити права народу. Розпустивши палати, він протягом тривалого часу не дозволяв обирати нових представників, внаслідок чого законодавча влада, котра не може бути повністю знищена, поверталася до народних мас, і штат у цей час наражався на усі небезпеки вторгнення ззовні та внутрішніх потрясінь» [57, с. 28–29].

Наріжним каменем існуючої тоді республіканської ідеології була ідея повстання проти тирана, як права народу (нації) на опір державному свавілля. Ці ідеї були дуже близькими й Т. Джефферсону, який, зокрема, у своєму листі до Дж. Медісона писав: «Я вважаю, що невеличкий заколот час від часу – добре діло і так само він є необхідним, як буревій у світі фізичних явищ. Невдалі повстання насправді зазвичай виявляють ті порушення прав народу, що їх породили. Урахування цієї істини зробить чесних республіканських правителів настільки м'якими при покаранні заколотників, щоб не занадто сильно бентежити їх. Це – ліки, необхідні для доброго здоров'я уряду» [60, с. 77].

Будучи прихильником республіканської форми правління, Т. Джеферсон заперечував можливість існування аристократич-

них республік. Більше того, він висував ідею демократично сформованої меритократії – влади достойних. Так, мислитель згадував про запропонований ним закон «про більш широке розповсюдження знань». Зокрема, пропонувалося кожен округ розділити на адміністративні райони площею 5-6 кв. миль. «У кожному районі, – зазначав третій президент США у своєму листі до другого президента, – намічалось збудувати безплатну початкову школу, де навчали б читанню, письму та арифметиці; з цих шкіл щорічно слід було б вибрати найкращих учнів, які могли б за громадський рахунок продовжити свою освіту в окружній школі, звідки певна кількість найздібніших учнів повинна була спрямуватись до університету для завершення своєї освіти; в університеті передбачалося навчання усім корисним наукам. Завдяки такій системі гідних та талановитих відшукували б з усіх верств суспільства, і освіта підготувала б їх до перемоги у суперництві за відповідальні посади із заможними та родовитими людьми» [56, с. 98]. На думку Т. Джефферсона, цей та подібні закони дозволили б завершити роботу із знищення псевдоаристократії.

Заперечуючи аристократію, мислитель віддавав перевагу демократії. Зокрема, висловлюючи свою думку щодо французьких договорів, він наголошував: «Я вважаю, народ, котрий утворює суспільство чи націю, джерелом будь-якої влади у цій країні; він вільний вести свої справи через тих представників, яких він вважає гідними; замінювати кожного з них окремо, або ж змінювати форми чи функцію усієї системи, коли йому заманеться» [59, с. 423].

Водночас філософ наголошував на відповідних перевагах демократії, адже саме за останньої стає неможливою корупція тому, що «якщо кожен з тих, хто складає народ, буде врешті-решт мати владу, уряд буде у безпеці, тому що для того, щоб уся маса народу піддалася корупції, не вистачить ніяких приватних коштів, а народні гроші не можуть бути отримані інакше, як шляхом стягування податків з населення. У такому випадку кожен змушений був би сам себе купляти» [58, с. 220].

Ідеї Т. Джефферсона, а особливо його «Декларація незалежності» справили істотний вплив на республікансько-демократичну ідеологію французької революції, яка не лише привела до активної політичної діяльності цілу плеяду видатних борців та організаторів революційних подій, але й виявила у багатьох з них неабиякі та оригінальні якості політичних мислителів. Серед цих

політиків слід назвати Кондорсе, Верньйо, Марата, Робесп'єра, Бабефа та інших.

При цьому, зокрема, Марі Жан-Антуан-Ніколя Кондорсе (1743-1794), будучи республіканцем, водночас відкидав ідеї демократії, а республіканець Жан Поль Марат (1743-1793) – навпаки – захищав демократичні ідеали. Так, виступаючи перед депутатами Національного Конвенту з питання, присвяченого проекту Конституції, Кондорсе зазначав: «Величина нашої республіки дозволяє нам запропонувати лише такий образ правління, котрий засновується на принципі представництва; адже конституція, за якою загальна воля з'ясовується через делегатів на підставі приватних думок, викладених у наданих їм мандатах, є ще більш неприйнятною, аніж така конституція, де робота депутатів зводиться до ролі простих редакторів, і де вони, не маючи права вимагати навіть тимчасової покори, повинні негайно передавати усі закони на затвердження народу» [93]. На противагу цьому Марат ще у 1789 році наголошував: «У народу не може бути інших представників, інших вождів, окрім тих, кого він сам собі призначить. Обрані ним, вони не мають права ані замінювати тих, хто покинув їхнє середовище, ані шукати собі заступників. Влада, яку народ їм довірив – це лише просте, дане їм на певний строк доручення» [149].

Республіканські ідеї Кондорсе знайшли втілення в проекті Конституції, розробленому ним разом з Верньйо, Томасом Пейном та ін. Навіть уряд, який називався Виконавча Рада Республіки, вони, відповідно до розділу II пропонували формувати шляхом виборів: «Вибори членів Виконавчої Ради відбуваються таємно усіма громадянами Республіки на первинних зборах. Кожен член Ради обирається особливим голосуванням окремо» (пп. 1 і 2 розділу II) [94].

Ідеї авторів проекту Конституції викликали заперечення у окремих яacobінцив. Так, зокрема, Жорж-Огюст Кутон (1755-1794) виступав проти всенародного обрання членів Виконавчої Ради, адже «з нього роблять свого роду національну владу», яка «встановлює немов би вторинний орган національного представництва» [126].

Звісно, що погляди Кутона не могли не поділяти й інші видатні яacobінци: Максиміліан Робесп'єр (1758-1794) та Людовік-Антуан¹ Сен-Жюст (1767-1794). Зокрема, Робесп'єр, у запропоно-

¹ Іноді його називають Луї Антуан.

ваному 24 квітня 1793 року проекті Декларації зазначив: «Народ є сувереном: уряд є його витвором та його власністю, державні посадові особи суть його прикажчики» [214].

Практично аналогічні судження висловлював і Сен-Жюст, торкаючись у своїй промові на Національному конвенті 24 квітня 1793 року ідей демократії: «Народ повинен поважати магістратів, він не повинен ані догоджати їм, ані боятися їх; він не повинен вважати закони проявом їхньої волі, інакше закони будуть служити не для управління народом, а для його придушення... За народного правління добрі чесноти встановлюються самі собою, тому що магістрати ніхто не розбещує, усі громадяни є вільними і всі працюють». Досить цікавою була точка зору Сен-Жюста на суспільний та політичний лад і, як наслідок, на зовнішні та внутрішні функції держави: «Суспільний лад передує політичному. Причиною виникнення останнього стала необхідність опору завойовникам. Члени одного й того ж суспільства поміж собою природно живуть у мирі; війни виникають лише між різними народами, чи, вірніше, між тими, хто над ними панує. Суспільний стан – це відносини людей між собою, політичний стан – відносини між народами. Якщо дотримуватись цього принципу і реалізувати його на практиці, то стає очевидним, що основна діяльність уряду повинна бути спрямована на зовнішні стосунки і що всередині країни уряд скоріше є знаряддям досягнення гармонії, аніж влади, оскільки природна справедливість у відносинах між людьми розглядається як основа суспільства.

Відповідно, в уряді слід відокремити енергію, якої він потребує для опору зовнішнім ворогам, від більш простих засобів, потрібних йому для управління всередині країни. Причиною поневолення народів є ця подвійність влади урядів: вони використовували проти народу ту ж силу, що й проти зовнішніх ворогів» [228].

Гостра боротьба між прихильниками Кондорсе (жирондистами) та яacobінцями завершилася перемогою останніх. Проте згодом і вони зазнали поразки у політичній боротьбі, а їхні вожді – Робесп'єр, Сен-Жюст та Кутон – були страчені. Формально саме ця подія вважається завершенням Великої Французької буржуазної революції, після перемоги якої стало остаточно зрозумілим, що капіталізм перемаже. Ідеологічним обґрунтуванням капіталістичного способу виробництва став лібералізм, а домінуючою формою правління – республіка (додаток 2).

При цьому, якщо республіка у XVIII столітті ще й мала певні відмінності від демократії, то згодом починає відбуватися їхнє зближення, яке, врешті-решт, і дозволило відомому німецькому мислителю Ф. Шлегелю (1772-1829) замінити «республіканізм» (ідеологію правління громадянами своєю державою як республікою з акцентом на свободу та громадську гідність) «демократизмом» [210].

В ситуації ж з лібералізмом обставини склалися дещо інакше. Так, зокрема, до середини XIX століття лібералізм та демократія знаходилися у певній опозиції одне до одного. Для лібералів основою суспільства була людина, котра володіє власністю, потребує її захисту, і для якої не може бути гострим питання вибору між фізичним виживанням та збереженням своїх громадянських прав. При цьому малося на увазі, що лише власники беруть участь у суспільному договорі, в якому вони дають урядові згоду на те, щоб він правив, в обмін на гарантії захисту їхніх прав. На противагу цьому демократією позначався процес формування влади на підставі волевиявлення більшості, у якому бере участь весь народ, у тому числі й незаможні верстви населення.

З точки зору демократів, позбавлення бідних виборчого права та можливості відстоювати свої інтереси у законотворчому процесі є формою поневолення. Ліберали ж вважали, що «диктатура черні» втілювала собою загрозу для приватної власності та гарантій свободи особистості [135].

Ситуацію різко змінила праця Алексіса де Токвілля (1805-1859) «Демократія в Америці» (1835 рік). Будучи прихильником демократії, він вважав, що «прагнення стримати розвиток демократії... являє собою боротьбу проти самого Господа, і народам не залишається нічого іншого, окрім як пристосовуватись до того суспільного устрою, котре нав'язується їм Провидінням» [249, с. 30].

На думку Токвіля, ключом до успіху тієї моделі, що згодом отримала назву «ліберальна демократія», є рівність можливостей, адже «якщо врешті-решт ми прийдемо до повної рівності, хіба не краще бути зрівняними свободою, аніж деспотизмом» [249, с. 237].

Вбачаючи в демократії певний ідеал, філософ водночас зазначав, що «глави нашої держави ніколи не думали про те, щоб підготуватися до неї заздалегідь; вона здійснювалася всупереч їхній волі або ж без їхнього відома. Найбільш могутні, найбільш інтелектуально та морально розвинені класи не намагалися оволодіти нею з тим, щоб її спрямувати. Тому демократія була віддана

владі диких інстинктів; вона зросла, як ті діти, що були позбавлені батьківського піклування, котрі виховувалися на вулицях наших міст, пізнаючи лише розпусту та убогість суспільства» [249, с. 30]. Незважаючи на це, Токвіль вважав, що «якщо нам не вдасться поступово запровадити та зміцнити демократичні інститути і якщо ми відмовимося від думки про необхідність привити громадянам ідеї й почуття, котрі спочатку підготують їх до свободи, а потім дозволять нею користуватися, то ніхто не буде вільним – ані буржуазія, ані аристократія, ані багаті, ані бідні. Усі однаково підпадуть під гніт тиранії. І я передбачаю, що якщо з часом ми не зуміємо встановити мирну владу більшості, то всі ми рано чи пізно опинимося під необмеженою владою однієї людини» [249, с. 237].

Поступово ліберали стали визнавати необхідність демократії, адже дедалі більше ставало зрозумілим, що без участі широких мас у суспільному договорі ліберальний режим виявляється нестійким, а реалізація ідей лібералізму повною мірою залишається утопією. Основними подіями, що вплинули на таку зміну поглядів, стала всеєвропейська революція 1848-49 рр. та події у Франції 1851-1852 років, коли всенародно обраний президент Франції Шарль Луї Наполеон Бонапарт розпустив парламент і через плебісцит закріпив свій авторитарний режим, оголосивши себе імператором Другої імперії.

Ці події змусили багатьох мислителів приділити значну увагу проблемам інституту глави держави. Зокрема, істотний вплив на розробку наукових концепцій щодо нього здійснили історико-політичні та філософсько-етичні погляди видатних мислителів ХІХ – початку ХХ ст. Г. В. Ф. Гегеля, Л. А. Фейербаха, Г. Спенсера, К. Маркса, Ф. Енгельса та ін.

Серед них найвідомішими прихильниками республіканського ладу були Фейербах, Токвіль, Маркс та Енгельс.

Так, видатний німецький філософ-матеріаліст Людвіг Андреас Фейербах (1804–1872) не лише виступав проти абсолютизму, наголошуючи, що «необмежена монархія – це аморальна держава» [257, с. 477], а й на тому, що прогрес, який філософ ототожнював з гуманізмом («антропологією»), тягне за собою республіканську форму правління: «Перетворення теології на антропологію у сфері мислення – це перетворення монархії на республіку у сфері практики й життя» [257, с. 478].

Різно негативно ставилися до монархічної форми правління й деякі з послідовників Фейербаха. Зокрема, основоположники

«класичного комунізму»¹ К. Маркс та Ф. Енгельс у своїй роботі «Поліцейське знищення «Neue Rheinsche Zeitung»» К. Маркс, отожднюючи монархію з державним тероризмом, писав, що: «монархічні терористи, терористи законною та божою милістю, на практиці є жорстокими, підлими та гідними презирства, в теорії є боягузами, потайливими та дводушними, в обох відношеннях вони є безчесними» [151, с. 548].

Ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса були покладені в основу цілого напрямку в політичній філософії, що одержав назву марксизму. Проте вже після їхньої смерті ця філософія починає істотно корегуватися: її напрямками стають бернштейнство, ленінізм, троцькізм, маоїзм та деякі інші. При цьому, якщо прихильники К. Бернштейна врешті-решт відкидають ідеї диктатури пролетаріату та побудови комунізму, то прибічники В. Леніна, Л. Троцького та Мао Цзедуна залишаються вірними зазначеним доктринам, хоча й по-різному.

Зокрема, В. Ленін, опираючись на ідеї Ф. Енгельса, наполягав на відмові від «будь-якої державності, у тому числі й демократично-республіканської державності» [132, с. 84].

Утім такі погляди у ХХ столітті не набули загального поширення. Більше того, навіть у Китаї, відомому своїми монархічними уподобаннями у сфері політичної ідеології, виникають республіканські ідеї. Їхнім апологетом виступає основоположник китайського політичного націоналізму доктор Сунь Ятсен. Зокрема, саме він ще у серпні 1905 року підготував для т.зв. «Об'єданого союзу» Декларацію, якою передбачалося встановлення республіки: «Нині простий народ здійснює революцію, щоб створити національний уряд. Всі громадяни на рівних беруть участь в управлінні країною. Президент обирається всією нацією. Парламент складається з депутатів, обраних всенародно. Він виробляє конституцію Китайської Республіки, дотримання якої є обов'язковим для всіх. На того ж, хто спробує реставрувати монархічний лад, – нехай впаде кара Піднебесної!» [241, с. 104].

Трохи згодом Сунь Ятсен знову наголосив на неприпустимості запровадження в Китаї монархічної форми правління: «...якщо люди, котрі беруть участь в революції, поділяють будь-які монархічні ідеї, вони можуть привести країну до загибелі» [241, с. 112], адже «в Китаї держава завжди розглядалася як приватна власність

¹ Інша, більш відома назва – «науковий комунізм».

однієї особи. Тому, коли у ролі сильних особистостей виступали невігласи, вони незмінно вели між собою боротьбу за оволодіння державою; якщо ж боротьба не мала успіху, вони воліли утримати за собою ту чи іншу частину країни, аби тільки не підкорюватися супернику» [241, с. 112–113].

Ставши першим (тимчасовим) президентом Китайської Республіки, Сунь Ятсен, при вступі на посаду наголосив, що саме воля співгромадян змушує його «віднині віддати всі сили і здібності здійсненню визначеного народом, повного знищення залишків огидного самодержавства, утвердження Республіки» [241, с. 121].

Республіканські ідеї Сунь Ятсена часто збігалися з його демократичними уподобаннями. Більше того, одним з головних принципів державного будівництва Китайської Республіки, на його думку, повинно стати народовладдя, відповідно до якого «Уряд повинен навчати народ, сприяючи одержанню ним політичних знань, необхідних для реалізації виборчого права, права усувати посадових осіб, права законодавчої ініціативи та права референдуму» [241, с. 637].

На відміну від республікансько-демократичних уподобань Сунь Ятсена, інші азіатські мислителі (особливо в Південно-Східній Азії) віддавали перевагу авторитаризму та сильним лідерам. Як приклад, можна навести засновника незалежного Сінгапуру Лі Куан Ю, який саме на сильних лідерів покладав обов'язок боротьби із корупцією: «Розпочати з проповіді високих моральних принципів та якнайкращих намірів викоринити корупцію – легко. А ось жити відповідно до цих добрих намірів – важко. Для цього потрібні сильні лідери та рішучість боротися з усіма порушниками без будь-якого виключення» [134].

Проте у Європі та США демократичні ідеали стають домінуючими. Зокрема, відомий критик марксизму К. Поппер описує демократичне суспільство як таке, «у якому рядові громадяни можуть мирно жити, у якому високо цінується свобода і у якому можна думати та діяти відповідально, радісно приймаючи на себе цю відповідальність» [195, с. 7].

На початку ХХІ століття, поряд із подальшим розвитком монархічної ідеології [243, с. 7], спостерігається й розквіт республікансько-демократичних доктрин. Як приклад, можна згадати одного з ідеологів російського націонал-корпоративізму К. Маркаряна, відомого своїми республіканськими уподобаннями (за його поглядами, президент обирається членами національних збо-

рів [150, с. 291] – вищого органу влади в постіндустріальній республіці), та російського основоположника теорії розумної організації І. Бощенка, який віддає перевагу демократії.

Так, К. Маркарян у своєму дослідженні наголошує: «Перетворившись на співвласників своєї держави, громадяни, врешті-решт, будуть позбавлені необхідності сплачувати податки. Тим самим буде завершено розпочатий ще Французькою революцією процес трансформації людини з підданого в найвищу суспільну домінанту – громадянина» [150, с. 153]. Тут слід згадати, що Французька революція фактично призвела до зміни форми правління: з монархії на республіку, а підданого вона також змінила на громадянина.

Щодо І. Бощенка, то, на нашу думку, він фактично дав нове бачення демократії. Зокрема, він аналізує чотири покоління демократії: пряму (ПД-1), елітарну (ПД-2), представницьку (ПД-3) та деліберативну (ПД-4). Причому саме на останню він покладає надію в подоланні тієї кризи, що зараз переживає демократія. На його думку, деліберативна демократія є демократією Мережі (інтернету), демократією діалогу, демократією прямої взаємодії особистих когнітивних моделей (КМл) великої кількості людей, ключовим принципом якої є створення розподіленої мережевої об'єднаної когнітивної моделі (ОКМ), у якій «кожна ОКМ структурується виходячи з територіальної ознаки. Виходить фрактальна структура ОКМ, де декілька молодших ОКМ формують ОКМ середнього рівня, а вони, в свою чергу, ОКМ верхнього рівня. Від класичних ієрархічних пірамідальних структур ця відрізняється принципом поточної легітимності. Під поточною легітимністю розуміється те, кому підкоряється і від кого залежить у своїй щоденній діяльності керівник. У системах ПД-2 і ПД-3 він залежав від вищестоящого, тобто його легітимність і можливість політичної корупції в період між виборами визначалася вищестоящим в еліті. У ПД-4 це визначає нижчестоящий. В цьому випадку керівник просто вимушений служити нижчестоящим, тобто вектор його служіння спрямовано не до еліти, а до соціуму, що робить його «слугою народу», а не прислужником начальства.

Базовий принцип діалогової демократії гранично простий: громадяни з обмеженої територіальної ділянки спілкуються між собою і визначають проблеми, що підлягають вирішенню, а також намічають шляхи їх рішення. При цьому вони вибирають із свого складу територіального модератора (координатора), який, на їх думку, володіє всіма необхідними якостями і його КМл найбільш

відповідає ОКМ локальної групи. Потім вибрані на форумі координатори утворюють форум наступного рівня, на якому їх КМл взаємодіють і утворюють ОКМ середнього рівня, зі свого складу вони вибирають нового модератора (координатора) який володіє вже ОКМ середнього рівня. При цьому слід звернути увагу на те, що спектр його компетенції буде найбільш широким і оптимальним для ОКМ даного рівня. Постійна динамічна система виборів забезпечує поточну легітимність у напрямі соціуму. Координатори середнього рівня вже формують ОКМ верхнього (міського) рівня і мером стає координатор, чия КМл найбільш відповідає загальній ОКМ міста і найбільш інтегрально відображає КМл жителів міста. Такий підхід дозволяє створити ОКМ декількох рівнів і багаторівневу еліту. При цьому за рахунок сегментації ОКМ, структура якої схожа на луску, вона може краще враховувати специфіку окремих груп і територіальних зон» [21].

На підставі цих ідей І. Боценко пропонує до розгляду проект «Ради плюс бюджет», яким пропонується абсолютно новий головний принцип адміністративної ієрархії: влада делегується знизу, кошти поступають зверху: «Нижньою адміністративною одиницею самоврядування є кербуд (керівник будинку): він обирається старшими під'їзду зі свого числа на необмежений термін і є розпорядником особового рахунку будинку. Розмір винагороди за діяльність визначають нижчестоящі, розмір винагороди публічний і доступний в системі «МІАСС» (Муніципальний Інформаційно-адміністративний Самоврядний Сервер).

Наступною в ієрархії одиницею є «квартальний», якого кербуди обирають із свого числа, розмір винагороди за роботу також визначають нижчестоящі кербуди.

Управляючий справами мікрорайону (префект) обирається із складу кварталних, його винагороду визначають «квартальні».

Мінімер, він же голова районної ради, вибирається із складу префектів і є головним розпорядником району міста, розмір його винагороди визначають префекти.

Мінімери утворюють в міській адміністрації міський комітет (раду) місцевого самоврядування, який під керівництвом сіті-менеджера і мера здійснює управління містом, і виробляє загально-міські програми» [21].

На думку І. Боценка: «...з часом мережа управлінців починає більш швидко і точно реагувати на зміни середовища» [21], а отже буде більш оперативно реагувати на виклики сьогодення.

Таким чином, республікансько-демократичні ідеї розвивалися протягом усієї писаної історії людства як втілення мрії, котру озвучив Президент США А. Лінкольн, який вважав, що уряд повинен бути «народним, з народу і для народу» [241, с. 651].

1.3. Статус республіканського глави держави: організаційний і структурний аспекти

Аналізуючи співвідношення понять «інститут» та «статус», нам слід звернутися до вже напрацьованого досвіду українських та російських конституціоналістів. Зокрема, Н. Колобаєва у своїй дисертації згадує про доктора юридичних наук В. Суворова, який «розкриває конституційний статус Президента Російської Федерації саме через інститут Президента, ставлячи знак рівності між конституційним статусом Президента Російської Федерації та відповідним інститутом» [92, с. 18–19].

На нашу думку, такий підхід є вірним. Але він, утім, потребує певного уточнення, яке здійснив доктор юридичних наук В. Малиновський. Зокрема, вчений цілком слушно, на нашу думку, зазначав: «Конституційний статус є змістом, що «червоною ниткою» пронизує усі норми й деталі відносин, що складаються на їх основі» [148, с. 69]. Щодо інституту глави держави, то він наголошував на тому, що цей «...інститут зажди є формальним» [148, с. 61].

Таким чином, поєднуючи ідеї В. Малиновського та В. Суворова, ми можемо зробити висновок, що категорії «інститут» (інститут держави) та «статус» співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут розкривається через його статус.

Проте така структура потребує певного корегування стосовно республіканського глави держави і тут, на нашу думку, доречно було б звернутися до співвідношення категорій «конституційно-правовий статус глави держави» та «конституційно-правовий інститут глави держави».

Так, на сьогодні здебільшого закріпилася думка про те, що статус глави держави є частиною правового інституту глави держави. Таке положення вперше було подано на розгляд І. Хутинаєвим [268, с. 26–27] і на сьогодні підтримано більшістю дослідників інституту президентства. Зокрема, А. Шир-огли Султанов, порівнюючи конституційно-правовий статус президентів Азербай-

джану та Росії, зазначав: «На відміну від правового статусу президента, нормативний обсяг інституту президента є більш широким. Він утворюється за рахунок правових норм, що визначають не лише функціонування, а й обрання (призначення) президента» [240, с. 28]. Аналізуючи структуру інституту президента, вчений включив до нього наступні субінститути (підінститути): порядок виборів президента (у тому числі й інавгурацію); положення президента у структурі вищих органів державної влади (конституційний статус – структурний підінститут); функції та повноваження президента (конституційний статус – функціональний підінститут); припинення виконання повноважень президента [240, с. 54–55]. Сам же інститут президента ним було визначено як «...сукупність конституційно-правових норм, що регулюють формування і функціонування президентської влади» [240, с. 54]. Утім, на нашу думку, такий розділ на формування глави держави (не статус) та функціонування глави держави (статус) є дещо штучним, адже, як цілком слушно припускав у своїй дисертації доктор юридичних наук В. Кайнов, «...президент може мати певний статус лише після обрання та інавгурації» [83, с. 42]. Тим самим категорія статусу розширюється: до структурного (положення в системі органів) та функціонального (функції, повноваження та відповідальність) статусу додається організаційний статус (формування та припинення повноважень).

Щодо останнього, то на сьогодні формування інституту глави держави відбувається шляхом виборів, призначення чи узурпації¹. Щодо припинення повноважень, то воно може бути як черговим, так і достроковим.

В умовах республіканського правління існує три способи виборів глави держави: прямий, непрямий та внутрішньо-парламентський.

Зокрема, прямий спосіб виборів глави держави передбачається конституціями президентських та змішаних республік. Зокрема, в Україні, згідно з Конституцією (ч. I статті 103) [117] та Законом «Про вибори Президента» (ч. 1 статті 1) [199, с. 3], Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Аналогічною є ситуація і в інших змішаних (Франція, Росія, Білорусь, Австрія, Ірландія, Ісландія, Венесуела тощо) та прези-

¹ Остання не є конституційним способом, хоча фактично й зустрічається.

дентських (Бразилія, Аргентина, Індонезія, Туркменістан тощо) республіках.

Так, Федеральним президентом Австрії може бути обрана особа, яка має право брати участь у виборах до Національної ради і досягла до 1 січня року виборів 35 років. Права бути обраними позбавлені члени імператорських домів або сімей, які коли-небудь належали до таких.

Конституція Австрії не визначає, яким чином повинні висуватись кандидати на посаду президента республіки. Лише сказано, що якщо на виборах балотується тільки один кандидат, то вибори повинні бути проведені у формі голосування «за» чи «проти».

Обраною вважається особа, що отримала більше половини всіх визнаних дійсними голосів. Якщо ж така більшість голосів не зібрана, то проводиться другий тур виборів. У цьому турі вважаються дійсними тільки ті голоси, які подані за одного з двох кандидатів, які отримали у першому турі виборів найбільшу кількість голосів; однак кожна з двох груп виборців, яка висувала цих двох кандидатів, у другому турі виборів може назвати іншу особу замість раніше висунутого нею кандидата.

Строк повноважень федерального президента складає шість років. Повторне обрання на строк, який безпосередньо настає за попереднім, допускається тільки один раз.

Прямим голосуванням народу обирається й президент Ірландії. Зокрема, ним може бути обраний будь-який громадянин, що досяг 35 років. Причому особа, яка обіймає чи обіймала посаду президента, може претендувати на обрання на цю посаду тільки один раз. Кожен кандидат для обрання, за виключенням колишнього чи такого, що залишив посаду президента, повинен бути висунутий не менше ніж 20 особами, кожна з яких у даний час є членом однієї з палат парламенту, або радами не менш ніж чотирьох адміністративних графств, встановлених законом. Колишній чи президент, що залишає посаду, може стати кандидатом шляхом самовисування. Якщо на посаду президента висунутий лише один кандидат, голосування для його обрання не проводиться. Строк повноважень президента Ірландії – сім років. Проте Конституція передбачає можливості і дострокового припинення повноважень президента у разі його смерті, добровільної відставки, усунення з посади, неможливості виконання обов'язків у зв'язку з хворобою (Стаття 12 Конституції) [95, с. 327–329].

В Ісландії, Конституція якої визначає її як республіку з парламентарною формою правління (стаття 1), президент також обирається народом (стаття 3), що дозволяє нам стверджувати про змішаний характер системи республіканського правління в цій країні. Зокрема, він обирається прямим таємним голосуванням осіб, які мають право брати участь у виборах до парламенту. Кандидатура особи, яка висувається на посаду президента, повинна бути офіційно запропонована не менш ніж 1500 і не більш ніж 3000 виборців. Якщо кандидатів декілька, законно обраним є той, хто одержав більшість голосів. Якщо ж балотується лише один кандидат, він вважається законно обраним без голосування. Президент обирається на строк чотири роки (статті 5, 6 Конституції) [97, с. 17].

Щодо президентських республік, то більшість з них також передбачають загальні та прямі вибори президента. Так, в латиноамериканських державах президент республіки також обирається шляхом прямого голосування. Більшість з латиноамериканських країн додержуються мажоритарної системи абсолютної більшості. Це означає, що для перемоги необхідно одержати більше половини відданих на виборах і визнаних дійсними голосів. Якщо жоден з кандидатів не набрав достатнього числа голосів, то передбачається проведення другого туру голосування, в якому беруть участь два кандидати, що одержали відносну більшість голосів. У другому турі голосування переможцем оголошується кандидат, який одержав більше голосів, ніж його суперник, тобто діє мажоритарна система відносної більшості. Разом з тим окремі латиноамериканські країни, враховуючи складність організації і дорожнечу, не вдаються до другого туру голосування. Вони використовують систему остаточних виборів президента національним конгресом. Разом з президентом республіки обирається за тією ж самою формою і з застосуванням тієї ж виборчої системи і віце-президент республіки. Посада віце-президента існує в Домініканській Республіці, Нікарагуа, Сальвадорі, Гватемалі, Аргентині, Болівії, Еквадорі, Уругваї і в деяких інших країнах.

Наприклад, в Бразилії одночасно обирається і віце-президент; його кандидатура реєструється разом з кандидатурою президента, і балотуються вони в парі (§ 1 статті 77 Конституції) [115, с. 464].

На відміну від латиноамериканських республік, президентська республіка в США, з огляду на історичні та політико-правові причини, опирається на непрямі вибори президента, тобто його обирають в декілька етапів. Під час першого етапу шляхом зага-

льних виборів обирають електорів (виборщиків). На другому етапі електори висловлюють свою компетентну думку на користь того чи іншого кандидата. За такої процедури легітимації президентської влади думку виборців ніби враховано опосередкованим способом, хоча обрання того чи іншого електора вже визначає, якому з кандидатів буде віддано перевагу.

Ця модель дещо ускладнює процедуру обрання, але наявність додаткових ускладнень забезпечує президентство від випадкового емоційного вибору. Адже остаточне рішення залежить від компетентних електорів. Їхній професіоналізм і висока громадянська відповідальність можуть стати надійною перепорою на шляху випадковості й спрощення.

Інститут виборщиків виник внаслідок того, що першочерговим завданням для батьків-засновників США було забезпечення легітимності президентської влади в державі. Необхідно було забезпечити прийняття громадськістю цього інституту, його глави, повноважень і встановити впорядковану передачу влади від одного президента до іншого. Колегія виборщиків і була створена для того, щоб звести до мінімуму можливості майбутніх президентів шляхом підкупу, інтриг або сили довічно обіймати свою посаду [250, с. 326]. Тим самим була створена не просто одноосібна, але й сильна президентська влада, не залежна від парламенту.

У відповідності з повноваженнями, передбаченими Конституцією, Конгрес США визначив єдиний для всіх штатів день виборів президента і віце-президента країни – перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року, тобто з періодичністю раз в чотири роки.

Президентом США може бути обраний громадянин Сполучених Штатів, який народився в цій країні, прожив у ній не менше 14 років і досяг на момент обрання 35-річного віку. Ті ж вимоги пред'являються й до особи, що обирається на пост віце-президента США. Конституція США не передбачає вищої вікової межі для осіб, що обираються на пости президента і віце-президента.

Процедура висунення кандидатів в президенти і обрання президента також багато в чому обумовлена двоїм характером його влади. Спочатку творці Конституції припускали, що колегія виборщиків, тобто орган, який формується кожні чотири роки для обрання президента з представників від усіх штатів при домінуванні великих штатів, «висуватиме» п'ять кандидатів, а остаточний вибір буде робитись Палатою представників. Замість цього

до початку 1800-х років політичні партії вже могли набирати більшість голосів в колегії виборщиків для своїх кандидатів, тим самим створивши нинішню систему домінування партій. До 1830-х років законодавчі органи штатів поступилися повноваженнями з обрання виборщиків народу штату, поставивши голосування за президента на народну основу.

Існуюча система висування кандидатів від великих партій передбачає організацію попередніх змагань у кожному штаті¹ для обрання делегатів на національний партійний з'їзд, який в свою чергу обирає кандидата від партії. Кандидати, які їх виграли, демонструють свої особисті можливості в організації збирання коштів, веденні передвиборчої агітації на радіо і телебаченні, створенні іміджу з використанням засобів масової інформації під час залучення на свій бік масового виборця. Необхідність у мобілізації коштів і організації кампанії в засобах масової інформації змушує їх коло до невеликої групи професійних політиків, які здебільшого є губернаторами штату, сенаторами чи віце-президентами.

У день виборів американські виборці голосують не за президента і віце-президента, а за членів колегії виборщиків. Кандидати у члени колегії виборщиків висуваються єдиним списком комітетами політичних партій кожного з 50 штатів і округу Колумбія до дня президентських виборів. Комітет кожної з партій, що беруть участь у виборах, може висунути в своєму штаті таку кількість виборщиків, яка дорівнює числу сенаторів і членів палати представників конгресу США від цього штату. У відповідності з XXIII поправкою до конституції (1961 р.) федеральний округ Колумбія, який не має своїх представників у жодній з палат конгресу, має право обрати трьох виборщиків. Таким чином, загальна кількість членів колегії виборщиків складає 538 осіб. На відміну від делегатів партійних з'їздів, члени колегії виборщиків не обираються з числа членів конгресу США чи осіб, які перебувають на державній службі.

Для того, щоб президент і віце-президент США вважались офіційно обраними, необхідна більшість голосів виборщиків. В іншому випадку набуває законної сили передбачена XII поправкою до конституції США (1804 р.) процедура, у відповідності з якою рішення питання про майбутнього президента США передається до палати представників, яка обирає президента з числа трьох

¹ Відомих як праймеріз – первинні або попередні вибори.

кандидатів, що отримали найбільшу кількість голосів виборців. При цьому президентом обирається той з трьох кандидатів, який одержить просту більшість голосів членів палати представників, де кожен штат матиме в цьому випадку лише один голос, тобто для перемоги кандидату достатньо буде одержати 26 з 50 голосів. Після вирішення питання про обрання президента США палата представників вирішує аналогічним чином і питання про віце-президента.

Результати голосування колегії виборщиків підбиваються і оголошуються на початку січня року, наступного за роком виборів, на спільному засіданні обох палат конгресу США. Офіційно обраними нові президент і віце-президент вважаються після формального оголошення результатів голосування в колегії виборщиків на цьому спільному засіданні обох палат конгресу США.

Відлік строку перебування президента на посаді починається 20 січня року, наступного за роком виборів. Згідно з XXII поправкою до конституції (1951 р.) президент не може бути обраний більш ніж на два чотирирічні строки. Якщо новий президент вступає на посаду до закінчення президентського строку свого попередника в результаті відставки або смерті останнього, то строк, що дослужуватиметься, вважається за повний чотирирічний, якщо він перевищує два роки; в цьому випадку новий президент може бути обраний знову тільки на один чотирирічний строк.

Президентські вибори 2000 р., під час яких Джордж Буш-молодший переміг Альберта Гора за кількістю голосів, поданих членами колегії виборщиків, незважаючи на те, що Гор набрав більш ніж на півмільйона більше голосів виборців, викликали безліч спорів відносно того, чи є сьогодні колегія виборщиків адекватним механізмом виборів. Загальна виборча кампанія практично являє собою кампанію для отримання більшості голосів у 50 штатах для того, щоб набрати більшість голосів виборщиків від штатів (і округу Колумбія). Перевага цієї системи полягає в тому, що участь у цих змаганнях за принципом «переможець отримує все» підкреслює федеративний характер держави і змушує кандидатів будувати свою кампанію в географічному розрізі, а не тільки в розрізі блоків голосів населення з урахуванням його демографічних параметрів. Інша перевага полягає в тому, що при отриманні близької кількості голосів виборщиків за кандидатів перерахунок голосів виборців відбувається тільки в тих штатах, де за кандидатів була віддана близька кількість голосів, і тому немає потреби

порушувати питання про перерахування голосів за виборчими бюлетенями по всій країні. Тому в 2000 р. вирішальний перерахунок голосів проводився лише у Флориді, а не на всіх виборчих дільницях країни. Недолік колегії виборщиків полягає в тому, що історично невеликі штати мають перевагу з точки зору представництва на основі кількості виборщиків, встановлених для цих штатів, що дає голосам цих виборщиків більшу вагу у порівнянні з голосами виборщиків від великих штатів. Однак оскільки великі штати віддають усі свої голоси за того чи іншого кандидата, кандидатам доцільно концентрувати практично всі свої зусилля на передвиборчій боротьбі в 12 великих штатах, ігноруючи інші штати, особливо ті, в яких вони мають значну перевагу чи суттєво поступаються своїм конкурентам.

Зрештою, проблема у використанні системи колегії виборщиків полягає в імовірності того, що жоден з кандидатів не отримає більшості голосів виборщиків; у цьому випадку, як уже зазначалось, голосування щодо обрання президента передається до Палати представників¹. Таке голосування проводилось у 1800 і 1824 роках і ледве не відбулось у 1876 р. Також існує імовірність того, що кандидат, який набрав більшість голосів виборців, програє за кількістю голосів виборщиків: це сталося в 1876, в 1888 і в 2000 роках.

Деякими вченими і політичними діячами США висловлюються пропозиції щодо зміни і навіть скасування інституту колегії виборщиків [250, с. 328]. До того ж цей інститут викликає нарікання з тієї причини, що партія, чий список одержав найбільшу кількість голосів, забирає всіх виборщиків від даного штату, що призводить до різкої диспропорції між числом виборців, що голосували за списки виборщиків, і числом виборщиків, які голосували за кандидатів у президенти. Так, з 13 президентів другої половини ХІХ сторіччя 7 було обрано меншістю виборців, але більшістю виборщиків завдяки вмілому розподілу останніх по округах [65, с. 74].

Однак усі спроби замінити непрямі вибори успіху не мали. Остання за часом ініціатива була зроблена в 1979 році, коли сенатор Б. Бейх подав поправку до Конституції США, підтриману Президентом Дж. Картером. Але розуміння в Сенаті вона не знай-

¹ При якому штати мають по одному голосу, який вони віддають через своїх конгресменів.

шла. Свою роль відіграли сила традицій і небажання змінювати в цілому налагоджений механізм проведення виборів [130, с. 155]. Навіть уже згадувана нами конфліктна ситуація на президентських виборах 2000 року не вплинула на виборчу систему Сполучених Штатів.

На відміну від президентських та змішаних республік, в абсолютній більшості парламентських та соціалістичних республік президент обирається шляхом багатоступеневих виборів (найчастіше двоступеневих). Воля виборців при багатоступеневих виборах опосередковується в основному загальнонаціональною представницькою установою – парламентом. У цій системі обрання президента можна виділити три варіанти.

Перший варіант. Президент обирається парламентом, в голосуванні беруть участь тільки депутати, ніхто інший до цієї процедури не допускається. Такий порядок обрання президента прийнятий, наприклад, в Греції, Латвії та деяких інших. У відповідності із статтею 32 Конституції Греції обрання парламентом президента Республіки Греція здійснюється шляхом відкритого голосування на спеціальному засіданні, яке скликається головою парламенту не пізніше ніж за місяць до закінчення строку повноважень діючого президента республіки. Строк повноважень президента – п'ять років. Переобрання однієї і тієї ж особи на посаду президента дозволяється лише один раз. Президентом республіки може бути обраний грецький громадянин, який перебуває в цьому громадянстві не менше п'яти років, має батьком грецького громадянина, досягнув сорокарічного віку і володіє правом обирати.

Президентом республіки обирається кандидат, який набрав більшість у дві третини голосів загального числа депутатів парламенту. У випадку, якщо ця більшість голосів не буде зібрана, голосування повторюється через п'ять днів. Якщо ж і в другому турі голосування жодному з кандидатів не вдається зібрати вказану кількість голосів, голосування повторюється знову через п'ять днів, і президентом республіки обирається кандидат, що набрав більшість у три п'ятих голосів загального числа депутатів парламенту. У випадку, якщо і в третьому голосуванні згадана кваліфікована більшість голосів не досягнута, парламент у десятиденний строк після цього розпускається і оголошуються вибори нового парламенту.

Обраний на нових виборах парламент, зібравшись негайно, відкритим голосуванням обирає президента більшістю в три п'ятих

голосів загального числа депутатів парламенту. Якщо згадана більшість не буде досягнута, голосування повторюється через п'ять днів, і президентом республіки обирається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів загального числа депутатів парламенту. У разі ж, якщо і цієї більшості не досягнуто, голосування повторюється ще раз через п'ять днів, і з двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів, обраним президентом республіки вважається той, хто набере відносну більшість голосів.

Обраний президент республіки приступає до виконання своїх обов'язків наступного дня після закінчення строку повноважень президента, що залишає свій пост, а у всіх інших випадках – наступного дня після свого обрання [95, с. 257–258].

Президент Туреччини, згідно ч. I статті 101 Конституції, обирається Великими Національними Зборами строком на сім років з числа своїх членів, яким виповнилось 40 років і які мають вищу освіту, або з числа турецьких громадян, що відповідають цим вимогам, а також вимогам, що пред'являються до депутатів [98, с. 253]. Це означає, що не можуть бути обраними президентом Турецької Республіки особи, позбавлені правоздатності, які не відбули обов'язкову військову службу, не мають права перебувати на державній службі, засуджені до тривалого тюремного ув'язнення за скоєння тяжких злочинів, а також до тюремного ув'язнення загальним терміном на рік і більше, за виключенням осіб, що скоїли злочин через необережність; особи, засуджені за такі ганебні злочини, як розтрата, корупція, хабарництво, крадіжка, шахрайство, підробка документів, зловживання довірою, злісне банкрутство, а також за контрабанду, злочинний зговір у підкупі посадової особи, злочини, пов'язані з розголошенням державної таємниці, участю в ідеологічних та анархістських виступах чи підбурюванні і підтримці таких дій. Причому такі особи не можуть бути обрані президентом, якщо навіть вони були амністовані (стаття 76 Конституції Туреччини).

Кандидатуру на пост президента Турецької Республіки, що не є членом Великих Національних Зборів може запропонувати у письмовій формі не менше ніж одна п'ята частина депутатів Зборів.

Одна й та ж особа не може двічі обиратись президентом Туреччини, при цьому зв'язки особи, обраної президентом, з її політичною партією, якщо такі є, перериваються, а членство у Великих Національних Зборах припиняється (ч. II-IV статті 101 Конституції).

Відповідно до статті 102 Конституції президент обирається двома третинами голосів від загального числа членів Великих Національних Зборів шляхом таємного голосування.

Вибори президента розпочинаються за 30 днів до закінчення строку його повноважень або через 10 днів після того, як пост президента стає вакантним, і завершуються протягом 30 днів від початку виборів. Кандидати повинні бути зареєстровані в Президії Зборів протягом перших 10 днів цього строку, а протягом 20 наступних днів вибори повинні бути закінчені.

Якщо в ході двох перших турів голосування, що проводяться з інтервалом як мінімум протягом трьох днів, не вдається одержати більшість голосів у дві третини від загального числа депутатів, проводиться третій тур голосування. Обраним на пост президента вважається кандидат, який одержав у третьому турі голосування абсолютну більшість голосів від загального числа депутатів. Якщо ж і в третьому турі жоден з кандидатів не одержить більшості голосів від загального числа депутатів, негайно проводяться нові вибори до Великих Національних Зборів.

Президент Республіки Албанія обирається на п'ять років Народними Зборами без обговорення таємним голосуванням більшістю не менше двох третин голосів від загального числа депутатів. Якщо при першому голосуванні необхідна кількість голосів не отримана, проводиться повторне голосування, при якому президент Республіки обирається абсолютною більшістю голосів від загального числа депутатів. Пропозиція щодо кандидатури президента вноситься групою депутатів кількістю не менше 20 осіб. При цьому депутат не може брати участь більш ніж в одній групі депутатів, яка вносить пропозицію щодо кандидатури президента. За наявності більше двох кандидатів на посаду президента республіки в повторному голосуванні беруть участь два кандидати, які отримали під час першого голосування найбільшу кількість голосів. Обраним вважається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів від загальної кількості депутатів. Президентом республіки може бути обраний громадянин Албанії, який досягнув 40 років і відповідає вимогам, що пред'являються до депутатів парламенту. Одна й та ж особа не може бути обрана президентом республіки більше двох разів підряд. Якщо президент республіки обраний з числа депутатів, він складає з себе повноваження депутата. Конституція наголошує, що функція президента несумісна з будь-якою іншою функцією, за виключенням функції голови партії (Статті 86-89) [96, с. 197–198].

Президентом Республіки Молдова може бути обраний громадянин, який має право обирати, досягнув 40-річного віку, проживає постійно на території Республіки не менше 10 років і володіє державною мовою. Він обирається таємним голосуванням. Обраним вважається кандидат, який отримав три п'ятих голосів обраних депутатів. Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводиться другий тур голосування щодо перших двох кандидатів, встановлених у порядку убавання числа голосів, отриманих у першому турі. Якщо і в другому турі голосування жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводяться повторні вибори. Але якщо і після повторних виборів президента не було обрано, діючий президент розпускає парламент і призначає дату виборів нового парламенту. Процедура обрання президента Республіки Молдова встановлюється органічним законом (стаття 78 Конституції в редакції Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова від 27 липня 2000 року») [97, с. 577–578].

Результати виборів президента Республіки Молдова визнаються дійсними Конституційним судом, а кандидат, обрання якого визнано дійсним, не пізніше ніж в 45-денний строк після виборів приносить присягу перед парламентом і Конституційним судом (стаття 79 Конституції) [167, с. 328].

Президент Республіки Молдова обирається на чотирирічний строк і вступає на посаду з моменту складання присяги. Глава держави виконує свої повноваження до принесення присяги новообраним президентом. Строк повноважень президента може бути продовжений органічним законом у випадку війни чи катастрофи, однак одна й та ж особа не може займати посаду президента Республіки Молдова більше двох строків підряд (стаття 80 Конституції в редакції Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова від 27 липня 2000 року»).

У випадку вчинення діянь, які порушують положення Конституції, президент Республіки Молдова може бути відсторонений від посади парламентом двома третинами голосів обраних депутатів. Пропозицію про відсторонення від посади може бути висунуто не менше ніж однією третьою депутатів і повинно бути негайно доведено до відома президента. Президент може надати парламенту та Конституційному суду пояснення щодо висунутих проти нього звинувачень (стаття 89 Конституції в редакції Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова від 27 липня 2000 року»).

Посада президента Республіки Молдова стає вакантною у разі закінчення строку повноважень, відставки, відсторонення від посади, остаточної неможливості виконувати свої обов'язки або смерті. Заява про відставку президента Республіки Молдова надається парламенту, який висловлює своє ставлення до цього. Неможливість виконання главою держави своїх обов'язків протягом більше 60 днів підтверджується Конституційним судом у 30-денний строк після надходження звернення. У двомісячний строк після того, як посада президента Республіки Молдова стає вакантною, у відповідності із законом проводяться вибори нового президента (стаття 90 Конституції).

Конституція Угорщини не висуває особливих вимог до кандидата в президенти. Ним може бути будь-який громадянин, який користується виборчим правом і якому на день виборів виповнилося тридцять п'ять років. Переобиратися на своїй посаді президент може лише один раз.

Виборам президента республіки передують висування кандидатури. Для дійсності такого висування необхідна письмова рекомендація не менше 50 депутатів Державних зборів. Кандидатура до призначення виборів повинна бути представлена голові Державних зборів. Кожен депутат Державних зборів має право запропонувати тільки одного кандидата. Якщо депутат Державних зборів висуває більше однієї кандидатури, всі пропозиції, зроблені депутатом Державних зборів, не будуть мати юридичної сили (ч. 1 § 29/В) [99, с. 389].

Державні збори обирають президента республіки таємним голосуванням. Голосування, у разі необхідності, може бути багатозаповним. Кандидат, який отримав більшість у дві третини голосів депутатів Державних зборів під час першого голосування, обирається президентом республіки.

Якщо ж після першого голосування жоден з кандидатів не одержує вказаної більшості голосів, повторюється висування кандидатів знову і повторне голосування. Для обрання кандидата при другому голосуванні також необхідна більшість у дві третини голосів депутатів Державних зборів.

Якщо жоден з кандидатів не одержав необхідної більшості голосів під час другого голосування, проводиться третє голосування. У цьому випадку на голосування висуваються дві кандидатури, які отримали найбільшу кількість голосів. Кандидат, який отримав на виборах більшість голосів, незалежно від їх кількості

при третьому голосуванні, обирається президентом республіки. Причому процедура голосування повинна завершитись протягом не більше трьох днів, які послідовно йдуть один за одним.

Посада президента Республіки Угорщина несумісна з іншими державними, громадськими чи політичними посадами або повноваженнями. Президент республіки не може займатись іншою, що приносить дохід, діяльністю, і не має права приймати винагородження за іншу діяльність, крім тієї, яка захищена авторським правом (ч. 1 § 30).

Процедура обрання президента Естонії має певні особливості. Звернемо спочатку увагу на ті критерії, які Конституція встановлює для кандидатів на посаду президента. Тільки громадянин Естонії за народженням після досягнення 40 років може балотуватись на посаду президента. Право висування кандидата на посаду президента Республіки Естонія має не менш ніж одна п'ята складу Державних Зборів.

Вибори президента проводяться членами парламенту шляхом таємного голосування. Кожен член Державних Зборів має один голос. Обраним вважається кандидат, за якого проголосувала більшість у дві третини складу Державних Зборів.

Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної більшості, наступного дня проводиться другий тур. Особливістю передбаченої процедури можна назвати обов'язкове нове висування кандидатів. Якщо другий тур не визначить переможця, того ж дня між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів, проводиться третій тур.

Але якщо і третій тур не дав результатів, Конституція передбачає зміну порядку обрання президента. У виборчу процедуру вводиться новий орган – колегія виборщиків. Вона скликається головою Державних Зборів у місячний строк після негативного результату виборів у парламенті. До колегії й переходить право обрання глави держави.

Колегія виборщиків складається з членів Державних Зборів і представників рад місцевого самоврядування. Кожна рада місцевого самоврядування обирає до колегії виборщиків не менше одного представника, який має естонське громадянство.

Державні Збори представляють колегії виборщиків двох кандидатів на президентську посаду, що одержали найбільшу кількість голосів у Державних Зборах. Право висування кандидата на посаду президента мають також принаймні 21 член колегії вибор-

щиків. Колегія обирає президента більшістю голосів членів колегії виборщиків, які брали участь у голосуванні. Якщо в першому турі жоден з кандидатів не буде обраним, то того ж дня між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів, проводиться другий тур голосування (стаття 79 Конституції Естонії) [167, с. 641–642].

Слід зазначити, що охарактеризований вище механізм формування колегії виборщиків став причиною пильної уваги представників парламентських фракцій та інших політичних сил до місцевих виборів. Адже перемога тієї чи іншої політичної партії при формуванні ради місцевого самоврядування може бути запорукою представництва її інтересів на президентських виборах.

В Ізраїлі, де немає писаної конституції, питання щодо виборів президента врегульовані Основним законом про президента держави від 16 червня 1964 р. Згідно зі статтею 7 означеного закону, вибори президента держави повинні здійснюватись таємним голосуванням на засіданні Кнесету, який збирається задля виборів [310].

В країнах, що сповідують принципи демократичного централізму (СРВ, ЛНДР), вибори президента здійснюються вищими законодавчими органами народного представництва. Так, ч. 1 статті 102 Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам передбачає, що президента країни повинні обирати Національні збори з числа своїх членів [307]. Стаття 54 Конституції Лаоської Народно-Демократичної Республіки закріплює положення, згідно з яким президента держави обирають Національні збори двома третинами голосів усіх своїх членів, які відвідують пленарні засідання [300].

Аналогічною є ситуація в Народній Республіці Бангладеш, де парламент бере участь у виборах президента: ч. 1 статті 48 Конституції Бангладеш наголошує на тому, що вибори президента здійснюють парламентарі [322].

Досить схожою є ситуація в країнах, котрі передбачають існування колегіального глави держави. Так, нова Конституція Швейцарської Конфедерації формально не визнає інституту глави держави, але, на нашу думку, таким можна вважати Федеральну раду, що складається із семи членів, обраних на чотири роки Федеральними Зборами, тобто об'єднанням Ради Кантонів та Національної Ради. Вся діяльність у сфері виконавчої влади Федеральної ради зосереджена в семи департаментах (це, зокрема, впли-

ває із ч. 2 статті 178 Конституції, котра вказує на те, що кожен департамент очолюється членом Федеральної Ради) [99, с. 124]. Таким чином, кожен член Федеральної Ради керує окремим департаментом. Таке становище дозволило свого часу С. Котляревському визначити Федеральну Раду як таку, «...що більш є подібним до кабінету міністрів» [119, с. 187]. На нашу думку, такий висновок було зроблено внаслідок того, що С. Котляревський владу глави держави однозначно ототожнював із виконавчою владою. З цього боку його точка зору може вважатися цілком слушною, хоча й такою, що суперечить нашому світогляду.

Говорячи ж про посадову особу, яка має назву «Президент Конфедерації», слід зазначити, що вона є лише однією з семи членів Федеральної Ради і, згідно з ч. 2 статті 176 Конституції обирається Федеральними Зборами на один рік. Конституція вимагає (ч. 3 статті 176), що президент не має обиратися на цю посаду два рази поспіль, але ніщо не заважає цьому обранню в майбутньому.

Аналогічною є ситуація і в партократичних (соціалістичних) республіках, які також мають колегіального главу держави (КНР, КНДР, Куба). Зокрема, Постійний Комітет ВЗНП є постійним органом Всекитайських Зборів Народних Представників (стаття 57 Конституції КНР) [115, с. 268]. Президія ВНЗ КНДР, згідно з п. 6 і 8 статті 91 Конституції, формується Верховними Народними Зборами [299]. Кубинська Державна Рада є органом Національних Зборів Республіки Куба (ч. I статті 89 Конституції). Крім того, і Постійний Комітет ВЗНП КНР (стаття 67 Конституції), і Президія ВНЗ КНДР (стаття 106), і Державна Рада Республіки Куба (стаття 89) є вищими органами державної влади лише в період між сесіями вищих органів народного представництва (ВЗНП, ВНЗ, Національні Збори Республіки Куба).

Порівнюючи конституційно-правовий статус одноосібних голів КНР, КНДР та Куби, ми стикаємось із тим, що вони всі обираються вищими органами народного представництва. Так, голова КНР та його заступник обираються Всекитайськими Зборами Народних Представників (п. 4 статті 62 Конституції КНР), голова президії ВНЗ – Верховними Народними Зборами (п. 6 статті 91 Конституції КНДР), а голова Державної Ради – Національними Зборами (п. m статті 75 Конституції Республіки Куба).

Не менш цікавим є інститут глави держави в Сан-Марино. Його обов'язки згідно з ч. I статті 3 Декларації прав громадян та основних принципів державного устрою Сан-Марино від 8 липня

1974 року колегіально виконують два капітан-регенти [98, с. 100]. При цьому термін «капітан» уживається в його класичному смислі, адже в перекладі з латини «capitaneus» означає «воєначальник» [182, с. 250], тобто «командувач, командир». Термін же «регент» вказує на тимчасовий характер повноважень «капітанів». Фактично це означає, що Сан-Марино є республікою не лише номінально, а й реально, хоча існує й точка зору на цю країну як на державу з монархічною формою правління – як на «князівство без монарха» [244].

Щодо Сан-Марино, то Декларація прав громадян та основних принципів державного устрою, яка вважається Конституцією Республіки Сан-Марино [50], не деталізує порядок формування та компетенцію капітан-регентів. Проте ще з минулого склалося так, що їх обирає із свого складу Велика Генеральна Рада (парламент) Сан-Марино строком на шість місяців [281, с. 197] з 1 квітня до 1 жовтня і з 1 жовтня до 1 квітня [50].

Другий варіант. Для обрання президента створюється виборча колегія, яка складається з депутатів парламенту і представників органів місцевого самоврядування великих адміністративно-територіальних одиниць. Найбільш типовий у цьому відношенні порядок встановлює Конституція Італійської Республіки (стаття 83): «Президент республіки обирається парламентом на спільному засіданні його членів.

У виборах беруть участь по три делегати від кожної області, обрані обласною радою із забезпеченням представництва меншості. Область Валль д'Аоста має лише одного делегата.

Обрання президента республіки відбувається таємним голосуванням більшістю двох третин зборів. Після третього голосування достатньо абсолютної більшості» [115, с. 145]. Термін «збори», який міститься в цій статті, має на увазі виборчу колегію, що утворюється на основі обох палат парламенту.

Неважко помітити, що роль делегатів від областей в обранні президента невелика: парламент навіть без довічних сенаторів нараховує 945 членів, а області направляють всього 58 делегатів. Проте дана обставина впливає на політичний стан президента по відношенню до інших державних органів, у тому числі і по відношенню до парламенту. Президент має більшу політичну вагу, ніж у випадку, як би він обирався тільки членами парламенту.

Водночас в умовах парламентської багатопартійності обрання президента – результат компромісу політичних партій щодо

конкретної кандидатури. Дана обставина накладає відбиток на поведінку глави держави, який отримав свій пост відразу від декількох політичних фракцій; ця поведінка відрізняється від тієї, якою вона могла би бути, якби президент отримав владу шляхом прямого голосування. А втім, тоді мова йшла б вже не про форму правління парламентської республіки.

Президентом Італійської Республіки може бути обраний громадянин, який досяг 50-річного віку і користується громадянськими і політичними правами. Посада президента несумісна ні з якою іншою посадою.

На відміну від президентів багатьох країн, президент Італійської Республіки обирається на сім років і може неодноразово переобиратись. За 30 днів до закінчення цього строку голова Палати депутатів скликає спільне засідання палат парламенту і делегатів від областей для проведення президентських виборів. Якщо ж палати розпущені чи до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців, вибори проводяться протягом 15 днів після скликання нових палат, а повноваження діючого президента продовжуються відповідно.

Якщо президент не може здійснювати свої функції, його заміщує голова сенату. Якщо ж перешкода носить постійний характер або президент вмер чи пішов у відставку, голова Палати депутатів призначає вибори нового президента протягом 15 днів. Цей термін може бути збільшений, якщо палати розпущені або до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців.

До прийняття на себе своїх функцій президент на спільному засіданні палат парламенту складає присягу на вірність республіці, зобов'язуючись дотримуватись Конституції (Стаття 91 Конституції Італійської Республіки).

Аналогічною є ситуація в Республіці Вануату, де президент, згідно з ч. 1 статті 34 Конституції обирається колегією виборщиків, що складається з парламентарів та голів рад місцевих управлінь [306].

Третій варіант. У деяких федеративних державах для обрання президента також формується особлива колегія, яка складається з депутатів союзного парламенту і представників суб'єктів федерації. Наприклад, у ФРН федеральний президент, у відповідності з конституцією і законом про вибори федерального президента Федеральними зборами 1959 року, обирається Федеральними зборами, які складаються з членів бундестагу (нижня палата

парламенту) і представників земель, обраних ландтагами на засадах пропорційного представництва. Для обрання президента необхідна абсолютна більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо в перших двох турах голосування жоден з кандидатів не набере абсолютної більшості, то президент обирається в наступному турі відносною більшістю голосів (Стаття 54 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини) [115, с. 94].

Схожий порядок встановлений індійською конституцією 1959 року, згідно з якою президент обирається особливою виборчою колегією, яка складається з виборних членів обох палат центрального парламенту і виборних членів законодавчих зборів (нижніх палат) штатів. І в ФРН, і в Індії кількість членів виборчої колегії від союзного парламенту дорівнює кількості членів, які представляють відповідно землі і штати. Під час обрання президента Індійської Республіки застосовується пропорційна система представництва за допомогою єдиного голосу, що передається. Голосування на таких виборах є таємним.

Щоб мати право бути обраним на посаду президента Індії, особа повинна: а) бути громадянином Індії; б) досягнути 35 років; в) мати кваліфікацію для обрання членом Народної Палати; г) не займати будь-яку оплачувану посаду в органах уряду Індії чи уряду будь-якого штату, а також будь-яких місцевих або інших органів, що знаходяться під контролем будь-якого з зазначених урядів. Однак особа, яка є президентом чи віце-президентом союзу, чи губернатором штату, чи міністром союзу або штату, не дискваліфікується для цілей виборів на посаду президента (Стаття 58 Конституції Індійської Республіки) [316].

Президент посідає свою посаду протягом п'яти років з дня вступу на неї, але може бути переобраний неодноразово і підряд. Термін повноважень президента може закінчитись і раніше п'яти років у випадку, якщо він: 1) відмовиться від своєї посади, надавши власноруч написану заяву на ім'я віце-президента Індії; 2) буде відсторонений від посади за порушення Конституції в порядку імпичменту.

Президент не може бути членом будь-якої палати парламенту або палати легіслатури якого-небудь штату. Якщо член однієї з палат парламенту або палати легіслатури якого-небудь штату обраний президентом, він вважається таким, що вибув зі складу членів цієї палати з дня вступу на посаду президента. Президент не може посідати будь-яку оплачувану посаду (стаття 59 Конституції Індії).

У всіх трьох варіантах виборів президента парламентської республіки глава держави отримує мандат від парламенту, його влада похідна, і він не може самостійно протиставити себе загальнонаціональному представницькому органу. Обраний таким шляхом президент має номінальні повноваження і не відіграє суттєвої ролі в державному житті країни. Надання делегатам областей в Італії чи делегатам суб'єктів федерації в Індії права брати участь у виборах президента не порушує парламентського характеру цих виборів, адже назване представництво є всього лише, в першому випадку, даниною принципу обласної автономії, а в другому – такою ж даниною принципу федералізму.

Аналізуючи всі існуючі на сьогодні системи обрання глав держав в країнах з республіканською формою правління, можна виявити таку закономірність: чим більше парламент відсторонений від обрання президента, тим більша роль президента у здійсненні державного керівництва. В чисто парламентських республіках, де президент обирається загальнонаціональною представницькою установою (Італія, Індія, ФРН), його роль у здійсненні практичної політики суто номінальна. У звичайних умовах він діє тільки із санкції уряду.

Аналогічною є ситуація в Ісламській Республіці Пакистан, де, поряд з парламентарями, згідно з ч. 3 статті 41 Конституції Пакистану, президента обирають члени Провінційних Зборів [321].

Існують і унікальні системи прямих виборів. Так, у Федерації Коморських Островів вибори президента чергуються між островами. Зокрема, ст. 13 Основного Закону закріплює той порядок, коли президентом стає громадянин Федерації відповідно до черговості островів, який отримує більше половини голосів виборців. Термін президентських повноважень – чотири роки. Фактично це означає, що спочатку президентом на чотири стає житель острова Нгазиджа, потім – острова Мвалі, далі – острова Ндзуані і т.д., аж поки президентом знову не стане житель острова Нгазиджа.

Досить цікавою є ситуація в Сирії та Єгипті. Так, ст. 84 Конституції Сирійської Арабської Республіки закріплює положення про те, що за пропозицією регіонального відділення Партії Арабського Соціалістичного Відродження, Народні Збори пропонують на загальнонаціональний референдум кандидатуру на посаду президента. Обраною ж вважається особа, яка отримала абсолютну більшість голосів виборців. Якщо ж особа виявилася неспроможною отримати означену кількість голосів, то Збори визначають

іншого кандидата. Щодо Арабської Республіки Єгипет, то там Народні Збори також беруть участь у висуненні кандидатури на пост президента республіки, а сама кандидатура затверджується на плебісциті. Обраною ж вважається особа, котра отримала абсолютну більшість голосів (стаття 76 Конституції) [115, с. 541–542]. На нашу думку, така спільність порядку формування інституту президента в Єгипті та Сирії пояснюється також спільною історією, коли ці країни входили до конфедерації – Об'єднаної Арабської Республіки.

В Ірані, де діє діархічна модель інституту глави держави, Керівник Ісламської Республіки Іран обирається шляхом своєрідних непрямих виборів, а президент ІРІ – за допомогою загальних. Зокрема, це стає зрозуміло, якщо аналізуєш Конституцію ІРІ, згідно з ч. 1 статті 107 якої Керівник повинен обиратися спеціальними експертами серед релігійних діячів, що відповідають вимогам, передбаченим статтями 5 і 109 Конституції. Цими вимогами є, поперше, особисті якості (набожність, хоробрість, спритність, наявність адміністративних здібностей), передбачені статтею 5 Конституції. По-друге, певна кваліфікація (вченість, необхідна для виконання функцій релігійного керівництва; справедливість і благочестя; правильна політична та громадянська позиція, розсудливість тощо), закріплена у ч. 1 статті 109 Конституції. Крім того, такі діячі повинні мати відповідну популярність серед народу або ж бути значним фахівцем в релігійних справах. Якщо експерти знайдуть означену особу, вони повинні оголосити її релігійним Керівником. Так, коли 4 червня 1989 року помер аятола Р. М. Хомейні, відбулися вибори нового Керівника. Ним став тодішній президент республіки ходжат уль-іслам Сейєд Алі Хомейні, а з 74 експертів, що взяли участь у голосуванні, за нього проголосувало 60 [7]. Таким чином, незважаючи на істотну специфіку, Керівник ІРІ отримує владу також шляхом виборів, хоча останні і не є загальними.

Стосовно ж президента ІРІ, то згідно зі статтею 117 Конституції його обирають абсолютною більшістю голосів виборців. Якщо жоден з кандидатів не набрав абсолютної більшості, то повторні вибори проводяться у п'ятницю наступного, за оголошенням результатів, тижня. У повторних виборах беруть участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів виборців у першому турі. При цьому Конституція передбачає, що, у тому випадку, коли ці кандидати знімають свої кандидатури,

остаточний вибір буде проведено між кандидатами, які, за кількістю голосів, йдуть за тими, хто зняв свої кандидатури. Крім того, на відміну від довічно обраного Керівника, термін президентських повноважень складає лише чотири роки з однією можливістю переобратися на другий термін (стаття 114 Конституції).

Отже, другим, не менш важливим складовим елементом виборів глави держави в умовах республіки, є строк його повноважень.

Так, в умовах партократичної (соціалістичної) республіки строк повноважень колегіальної інституції, що реалізує повноваження глави держави, обмежується періодом функціонування вищого представницького органу, котрий її сформував. Так, за Конституцією Корейської Народно-Демократичної Республіки від 5 вересня 1998 року, функції глави держави здійснює Президія Верховних Народних Зборів КНДР, що згідно з п. 6 і 8 статті 91 Конституції, формується означеними Зборами. Відповідно до ст. 109 Конституції КНДР строк повноважень Президії є тотожним строку повноважень Зборів.

Аналогічна ситуація спостерігається в Соціалістичній Республіці В'єтнам, де функції глави держави згідно зі статтею 101 Конституції 1992 року покладено на одноосібного президента країни. Відповідно ж до статті 102 Конституції його обирають Національні Збори на строк здійснення ними відповідних повноважень вищого органу законодавчої влади.

Щодо теократичних республік, то здебільшого строк повноважень їхніх глав держави є аналогічним тому, що на сьогодні існує в умовах поліархічних республік. Певне виключення з цього складає Ісламська Республіка Іран, яка діє в умовах існування вертикальної діархії Керівника – Президента. Так, якщо останній згідно з Конституцією ІРІ (стаття 114) обирається на чотири роки, то строк повноважень Керівника не визначається: практично він є довічним.

В умовах же поліархічних республік строк, на який обирається глава держави в більшості країн складає п'ять або чотири роки. Наприклад, в Україні (ч. 1 статті 103), Франції (ч. 1 статті 6 Конституції), Лаосі (стаття 54 Конституції) президента обирають на п'ять років, а на Коморських островах (стаття 13 Основного Закону) та США (ч. 1 розділу 1 статті II Конституції) – на чотири роки. У Венесуелі (стаття 230), Ефіопії (ч. 4 статті 70), Єгипті (стаття 77), Зімбабве (ч. 1 статті 29), Лівані (ч. 2 статті 49), Мавританії (ч. 1 статті 26), Мексиці (стаття 83 Конституції), Сінгапурі

(ч. 1 статті 20), на Філіппінах (ч. 1 статті 4) та в деяких інших конституціях передбачається відповідний строк у шість років. В Росії ж, відповідно до нової редакції ч. 1 статті 81 [115, с. 232], президент також обиратиметься на шість років, однак ця норма діятиме лише після 2012 року, коли відбудуться чергові вибори глави російської держави, адже згідно зі статтею 2 ФКЗ РФ № 6 від 30 грудня 2008 року, зазначені зміни застосовуються стосовно Президента РФ, котрий був обраний *після* набуття Законом чинності [171].

На більший термін обираються президенти Екваторіальної Гвінеї (ч. 1 статті 34 Конституції), Камеруну (ч. 2 статті 6 Конституції) та Сирії (стаття 85 Конституції), де період легіслатури президента визначається у сім років. Також на семирічний термін обираються президенти Італії (ч. 1 статті 85 Конституції) та деяких інших. Найменший же строк президентських повноважень, на нашу думку, є в Науру, де глава держави обирається лише на трирічний термін [285, с. 345].

У більшості поліархічних республік існують певні обмеження щодо переобрання однієї ж і тієї особи на посаду президента.

Ця практика вперше склалася в США. Як відомо, відмова Дж. Вашингтона втретє обиратися на посаду президента істотно вплинула на його соратників у боротьбі за незалежність: Т. Джефферсона¹ та Дж. Медісона². На знак поваги вони також відмовилися балотуватися у Президенти США втретє. Саме так в США склався правовий звичай: балотуватися на пост Президента двічі. Утім формально конституційної заборони балотуватися втретє не існувало. Цим і скористався Ф. Д. Рузвельт, коли у 1940 році висунув свою кандидатуру втретє [74, с. 207–208], а в 1944 – вчетверте [74, с. 214–216]. Після смерті президента Конгрес США у 1951 році прийняв XXII поправку до Конституції США, яка обмежувала можливість перебування однієї ж і тієї особи на відповідній посаді лише двома строками.

Однак не всі країни сприйняли подібне обмеження. Зокрема, в Європі подібні обмеження не передбачаються конституціями Ісландії, Італії, Кіпру, Мальти та Франції.

Обмеження щодо кількості термінів, на які певна особа не може обиратися президентом, у різних країнах визначається різним

¹ Третій Президент США.

² Четвертий Президент США.

чином. Наприклад, деякі країни взагалі не передбачають можливості переобрання на пост президента: Гондурас, Республіка Корея, Коста-Рика, Мексика, Парагвай, Туреччина та Філіппіни.

Досить категоричними уявляються ті обмеження, відповідно до яких припускається лише одне переобрання особи, що є президентом. Зокрема, це передбачається конституціями Албанії, Алжиру, Бангладеш, Болгарії, Греції, Еритреї, Ефіопії, Ірландії, Македонії, Монголії, Польщі, Румунії, Сербії, Східного Тимору, Угорщини, Хорватії, Чорногорії, а також деяких франкомовних країн тропічної Африки.

На Сейшельських островах переобрання особи президентом є можливим лише тричі [285, с. 347].

В Болівії, Бразилії, Домініканській Республіці, Колумбії, Лівані, Нікарагуа, Сальвадорі, Уругваї, Чилі та Сальвадорі, а також на Гаїті особа, обрана президентом, не може балотуватися на наступних президентських виборах, що, утім, не виключає можливості його переобрання через строк. При цьому в Болівії та на Гаїті таке переобрання обмежене одним строком, а в Панамі особа, котра займає посаду президента, може переобиратися лише через два строки після завершення терміну виконання нею відповідних повноважень.

Дещо інакше складається ситуація в країнах, де одна й та ж особа не може бути президентом більше, аніж два строки поспіль. Таке обмеження встановлене в Австрії, Аргентині, Венесуелі, Ізраїлі, Ірані, Пакистані, Перу, ПАР, Португалії, Словаччині, Словенії, Фінляндії, ФРН та Чехії, а також практично в усіх пострадянських країнах. У зв'язку з цим припускається наступне переобрання відповідної особи через строк після закінчення другого з двох поспіль строків виконання ним повноважень президента.

Певні обмеження щодо обрання однієї й тієї ж особи встановлені і в умовах колегіальної моделі інституту глави держави. Так, у Швейцарії особа, котра обирається союзним президентом на один рік (вона не здійснює повноваження глави держави, а лише очолює роботу колегіального глави держави Швейцарії – Федеральної Ради) не може переобиратися на наступний строк. В Республіці Сан-Марино переобрання особи, що займала посаду одного з двох капітан-регентів стає можливим лише через три роки після закінчення строку виконання ним відповідних повноважень [285, с. 347].

Досить цікавою також уявляється проблема щодо юридичних передумов для більш тривалого зайняття посади президента одні-

єю і тією ж особою, яка на той момент вже виконували повноваження президента.

Так, зокрема, в Україні Конституція в ч. III статті 103 передбачила, що одна і та ж особа не може бути Президентом України більше двох строків поспіль. Це положення було передбачено ще тими змінами, що були внесені до Конституції (Основного Закону) України 1978 року [116, с. 233–238], а з часом – і Конституційним договором від 8 червня 1995 року [116, с. 268–273].

Проте напередодні виборів 2004 року склалася ситуація, коли діючий тоді Президент України Л. Кучма міг зайняти цю посаду втретє, адже формально, згідно з Конституцією 1996 року, він балотувався на посаду Президента лише один раз. Фактично це було підтверджено й відповідним Рішенням Конституційного Суду України у справі про строки перебування на посту Президента України від 25 грудня 2003 року, який визначив, що відповідне положення «поширюється лише на осіб, котрих обирають на пост Президента України після набуття чинності Конституції України 1996 року» [213]. При цьому прямо зазначалося, що «особа, вперше обрана Президентом України за діючою Конституцією у 1999 році, має право балотуватися на чергових виборах Президента України у 2004 році» [213].

У інших пострадянських республіках президентські повноваження були продовжені за допомогою референдуму або шляхом внесення змін до діючих конституцій.

Так, в Республіці Білорусь строк повноважень обраного у 1994 році Президента О. Лукашенка було продовжено у 1996 році шляхом видання нової редакції Конституції, стаття 144 якої містила положення про те, що строк президентських повноважень повинен відраховуватися з моменту набуття чинності нової редакції Конституції, тобто з 1996 року. У 2005 році на референдум було винесене питання про надання чинному Президенту О. Лукашенку права брати участь у наступних президентських виборах. Утім такий крок не був закріплений у Конституції Республіці Білорусь, а тому згідно ч. I статті 81 одна і та ж особа не може бути Президентом більше двох строків.

Трохи інакшою була ситуація в Республіці Туркменістан. Як відомо, там на плебісциті 1994 року було прийнято рішення про перебування діючого тоді президента С. Ніязова на посаді протягом другого строку без проведення чергових виборів, а в 1999 році було прийнято конституційний закон, відповідно до якого за

діючим президентом визнавали «виключне право» виконувати повноваження без обмежень певним строком. У тому ж 1999 році до Конституції внесли зміни, що передбачали вікове обмеження здійснення повноважень президентом – 70 років. У свою чергу, парламент оголосив С. Ніязова довічним президентом, присвоївши йому почесне звання «Туркмен баші»¹. 21 грудня 2006 року С. Ніязов помер. З його смертю було припинено довічний статус президента, а Конституція почала діяти у повному обсязі.

В Казахстані та Узбекистані за результатами референдумів, проведених у 1995 році, строк повноважень президентів Н. Назарбаєва та І. Каримова (обидва обрані у 1991 році) було продовжено до 2000 року. В Таджикистані у 1999 році до Конституції було внесено зміни, згідно з якими будь-які обмеження можливостей переобрання президентом починають діяти лише по завершенні повноважень президента Е. Рахмонова, обраного на посаду у 1994 році.

Таким чином, як ми бачимо, будь-яке продовження президентських повноважень носять здебільшого персональний характер (О. Лукашенко в Білорусі, С. Ніязов в Туркменістані, Н. Назарбаєв в Казахстані, І. Каримов в Узбекистані, Е. Рахмонов в Таджикистані) і після припинення виконання ними своїх конституційних обов'язків конституції набудуть більш сталого характеру.

Проте існує й інший варіант продовження конституційних повноважень президента: продовження терміну самих повноважень і внесення щодо цього відповідних змін. Так, в Казахстані та Узбекистані у 1995 році, а також в Таджикистані у 1999 році строк президентських повноважень було продовжено з п'яти років до семи, на підставі чого наступне обрання діючого президента стали вважати першим, що здійснюється в «нових» умовах [285, с. 347–349].

На відміну від обраного, призначуваний глава держави є менш відомим різновидом в умовах республіки. Зокрема, як спосіб формування інституту державного правителя чи глави держави, здебільшого він був відомим лише за часів хаосу і революцій. Так, під час громадянського протистояння в Римській республіці між прихильниками Марія та Сули, у 82 р. до н.е. останній звернувся до сенату Риму з законопроектом, відповідно до якого він призначався диктатором на час протистояння. Проте, розв'язавши те-

¹ Батько усіх туркмен.

пор проти своїх супротивників, він домогся свого призначення диктатором на невизначений час [25, с. 237]. Іншим прикладом може служити адмірал О. Колчак, якого Рада міністрів сибірської Директорії призначила «Верховним правителем Росії» [140, с. 545], а 6 січня 1920 року він сам підписав наказ про позбавлення себе звання Верховного правителя та передачу його генералу А. Денікіну [140, с. 548]. Тим самим О. Колчак призначив А. Денікіна на пост глави Російської держави.

Але той факт, що призначений глава держави існує здебільшого в умовах суспільно-політичної кризи, не спростовує можливості такого призначення і в мирні часи. На нашу думку, це стосується тих республік, які мають у своєму державному апараті пост віце-президента. Так, у 1973 році Президент США Р. Ніксон відправив у відставку свого віце-президента С. Агню і, згідно з розділом 2 XXV поправки до Конституції США [115, с. 344], призначив віце-президентом Дж. Форда. 9 серпня 1974 року сам Р. Ніксон подав у відставку, зізнавшись у порушенні Конституції та введенні у оману американської спільноти [74, с. 408]. Таким чином, Джеральд Форд став тридцять восьмим Президентом США, будучи не обраним, а, по суті, призначеним на посаду.

Єдине виключення серед республік, що офіційно визначає призначення як спосіб формування інституту глави держави, є Фіджі: відповідно до статті 90 Конституції президента та віце-президента республіки призначає Велика рада вождів після відповідних консультацій з прем'єр-міністром [305].

І, нарешті, останнім способом формування глави держави є узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою чи групою осіб або присвоєння собі чужих владних повноважень.

Існує, принаймні, дві класифікації узурпації. Перша з них пов'язана із способом узурпації, друга – з метою узурпації. За способом узурпація може бути терористичною або ненасильницькою, а за метою встановлення – конструктивною та деструктивною.

Терористична форма узурпації передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади. Як приклад, можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 року в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями почувалася рука

висококваліфікованого військового фахівця, що методично і холоднокривно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовились підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити усі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого глави заколоту.

У ході цих дій було вбито конституційно-обраного президента Чилі С. Альєнде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з А. Піночетом Угарте [242, с. 91–92].

На відміну від терористичної, ненасильницька форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень. У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що зараз з'явилася низка публікацій, де його прихід до влади пропагують як законний [256, с. 82], без будь-якого натяку на узурпацію. На нашу думку, це не відповідає дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 року отримала 320 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів [70, с. 217]. Однак це ще нічого не доводить, адже лідерами партії, окрім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців – зараз сказати важко. Проте рейхспрезидент П. фон Гінденбург, під тиском провідних підприємців Німеччини [14, с. 69–70], призначив саме А. Гітлера рейхсканцлером. І хоча за час виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині було практично ліквідовано безробіття, до деякої міри підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, а якісна освіта стала більш доступною [82, с. 82], проте це не заперечує того факту, що після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента [152, с. 10], оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже у 1934 році відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Її класичним прикладом є діяльність «Державного комітету з надзвичайного стану» в СРСР 19-21 серпня 1991 року. Як відомо,

18 серпня 1991 року віце-президент СРСР Г. Янаєв видав указ наступного змісту: «У зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем своїх обов'язків Президента СРСР на підставі статті 127⁷ Конституції СРСР вступив до виконання обов'язків Президента СРСР з 19 серпня 1991 року» [252]. Вночі 19 серпня 1991 року о 4 годині ранку севастопольський полк військ КДБ СРСР блокував дачу президента СРСР М. Горбачова у Форосі, в Криму. Водночас за наказом начальника штабу ППО країни генерал-полковника І. Мальцева два тягачі перекрили злітну смугу у Бельбеку, де стояли літак та гелікоптер президента [204, с. 17]. Вранці було оголошено про створення Державного комітету з надзвичайного стану СРСР, якому вручалася вся повнота державної влади в країні [204, с. 10]. Згідно з п. 4 Постанови № 1 ДКНС призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, які «перешкоджають нормалізації обстановки» [204, с. 10], а п. 7 вказаної Постанови встановлював контроль над ЗМІ [204, с. 11]. Але цього було мало і того ж дня ДКНС видав постанову № 2, якою обмежив кількість друкованих видань лише дев'ятьма, у тому числі газетами «Труд» і «Правда» [204, с. 14]. Наступного ж дня ДКНС видав останню постанову № 3, п. 5 якої заборонив трансляцію телебачення та радіо Росії начебто у зв'язку з тим, що їх діяльність «...не сприяє процесу стабілізації становища в країні» [197]. Таким чином, аналіз вищевикладених постанов дозволяє зробити висновок про деструктивний характер узурпації влади в СРСР протягом 19-21 серпня 1991 року.

На відміну від деструктивної, конструктивна узурпація є менш відомою. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є «революція гвоздик» квітня 1974 року в Португалії, яка усунула від влади главу держави – генерала М. Каетану. Переворот провели молоді офіцери з «Руху збройних сил». В результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телеграф та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 року [261, с. 12].

Іншим важливим складовим елементом організаційного статусу глави держави (окрім формування) є припинення ним своїх повноважень. Зокрема, в умовах республіканської форми правління існують як насильницькі способи припинення повноважень глави держави, так і конституційно-правові. Основними серед останніх є припинення повноважень по закінченні їх терміну та дострокове припинення.

Щодо останнього, то в умовах президентської, парламентської та змішаної республік воно є майже однаковим.

Так, в умовах президентської республіки в США глава держави згідно з ч. 6 розділу 1 статті 2 припиняє свої повноваження лише у випадках позбавлення посади, смерті, відставки або нездатності виконувати свої права та обов'язки [115, с. 337]. При цьому глава держави позбавляється своєї посади, відповідно до розділу 3 статті 2 лише у порядку імпичменту, якщо його буде визнано винуватим у державній зраді, хабарництві та інших тяжких злочинах та місдмінорах.

В умовах парламентської республіки у ФРН федеральний президент припиняє свої повноваження у випадку наявності перепон або дострокового звільнення з посади (стаття 57 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини). При цьому Конституція не акцентує свою увагу на тому, які це перепони (смерть, відставка, стан здоров'я тощо), а регламентує лише дострокове звільнення з посади, яке дуже нагадує процедуру імпичменту (стаття 61).

У змішаній республіці (РФ) частина 2 статті 92 Конституції встановлює вичерпний перелік підстав припинення повноважень президента: відставка, стійка нездатність за станом здоров'я здійснювати свої повноваження, або ж позбавлення посади.

Майже такий самий перелік пропонує стаття 108 Конституції України, де в частині 2 підставами дострокового припинення повноважень Президента України визначаються: відставка, неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпичменту та смерть.

Смерть, відставка та імпичмент є історично найбільш поширеними варіантами дострокового припинення повноважень глави держави в умовах республіки.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, ми робимо висновок про існування двох різновидів припинення повноважень глави держави: конституційно-правові та насильницькі. До останніх належить агресія, узурпація і полон. До конституційно-правових

– припинення повноважень по закінченні їх терміну та достроково. У останньому випадку воно може бути наслідком смерті, добровільної відставки (в умовах монархії – зречення) та примусово-го імпічменту.

Проаналізуємо зазначені способи більш детально.

Агресія – це застосування збройної сили однією державою (або групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації) [55, с. 38]. Саме шляхом агресії було позбавлено влади іракського диктатора Саддама Хусейна, який напередодні погодився з необхідністю інспекції ООН в Іраку, що довела б факт відсутності в цій країні зброї масового знищення. Незважаючи на те, що відповідної резолюції ООН по Іраку не було прийнято, США та Великобританія спровокували агресію, виправдовуючись тим, що Хусейн має у своєму розпорядженні хімічну зброю. В результаті військової операції останнього було усунуто від влади, а сам він згодом потрапив у полон і був страчений.

Другим варіантом дострокового припинення повноважень главою держави є *узурпація*, яка, як вже зазначалося, може бути конструктивною і деструктивною. При цьому конструктивна узурпація спрямована на встановлення чи відновлення демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Найвідомішими прикладами конструктивних узурпацій були Португалія 1974–1975 років, коли Рух збройних сил за допомогою армії усунув від влади генерала Коетану, розпочавши «третю хвилю демократизації» [261, с. 13–15] та Парагвай, де броньовані машини Першого Кавалерійського корпусу парагвайської армії, якими командував генерал А. Родрігес, позбавили влади диктатора А. Стресснера. На противагу їй, деструктивна узурпація є більш поширеним явищем, адже вона спрямована на обмеження демократії. Прикладом такої узурпації була Іспанія за часів правління Ф. Франко та Чилі за часів правління генерала А. Піночета.

Досить цікавою є також проблема припинення повноважень глави держави шляхом *полону*. В історії досить відомими є приклади, коли глава держави позбавлявся влади, потрапивши до полону. Так втратив владу лідійський цар Крез, який зазнав поразки від перського царя Кіра Великого; сам Кір, коли потрапив у полон до масагетів; турецький султан Баязид після вирішальної битви з Тамерланом. Доля цих полонених була різною. Крез, ставши полоненим, жив у достатку. Баязида возили у клітці, немов

дикого звіра, доки він не помер. Кіра ж масагетів вбили, відрубавши йому голову і засунувши її у бурдюк з кров'ю із словами: «Ти прагнув крові, тож напийся її досхочу» [75, с. 150]. Однак, незважаючи на цю різницю у їх подальшій долі, повноваження зазначених царів, як правителів держав, були припинені.

У сучасних умовах, коли світова цивілізація зіткнулася з таким явищем як міжнародний тероризм, війна з останнім набула надзвичайної гостроти. В цих умовах глава держави (як монарх, так і президент республіки) не є застрахованим від захоплення його у заручники терористами. На нашу думку, ця ситуація не відрізняється від полону, а тому можливість потрапляння глави держави у полон повинна бути зафіксована у діючих конституціях як один з варіантів припинення його повноважень.

З полоном дещо пов'язаний такий спосіб, як ув'язнення глави держави без дотримання формальних процедур. Саме так була позбавлена повноважень правителька Московського царства Софія, яка програла війну за владу Петру I та Івану V. Так само закінчилося правління царя Василя Шуйського, якого заточили до монастиря.

Насильницькі способи припинення повноважень глави держави є неприпустимими, проте їх дослідження дозволяє розробити механізм їх запобігання і взагалі врахувати їх на конституційному рівні. Так, в Конституції України п. 2 ч. II статті 108, який зараз звучить як «Повноваження Президента України припиняється достроково у разі неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я», слід внести зміни і викласти у наступній редакції: «Повноваження Президента України припиняється достроково у разі неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я або внаслідок полону».

Припинення повноважень глави держави *по закінченні їх терміну* може бути наслідком як законодавчих обмежень, так і волі народу. Так, у останньому випадку, після поразки у війні на Балканах, С. Мілошевича не було обрано на наступний термін. Щодо законодавчих обмежень, то саме так були припинені повноваження одного з найкращих президентів США Д. Ейзенхауера.

Щодо припинення повноважень внаслідок смерті, то остання завжди була наслідком самогубства, вбивства чи природних чинників.

Щодо *природної смерті* глави держави, то такий спосіб припинення його повноважень є найпоширенішим в умовах монархії.

Проте іноді означений варіант може існувати і в умовах республіканської форми правління. Це – так звані незмінні глави держави, що існували в СРСР та деяких інших країнах соціалістичного табору. Досить цікавим прикладом припинення повноважень глави держави шляхом природної смерті є випадок Ф. Д. Рузвельта, який був Президентом США у 1933-45 рр. З огляду на те, що за його життя не існувало формального обмеження кількості президентських термінів, Рузвельт висував свою кандидатуру на посаду Президента чотири рази. Висунути її вп'яте не дозволила йому саме природна смерть, коли 12 квітня 1945 року крововилив у мозок обірвав життя цього президента.

Хоча *самогубство* як спосіб припинення повноважень глави держави є неоднозначним явищем, проте воно було поширене в минулому. Так, досить відомим є той факт, що цариця Єгипту Клеопатра (вона, звісно, не була главою держави, але її можна визнавати правителем єгипетської держави) покінчила з життям шляхом самогубства: її вкусила змія. На нашу думку, саме це призвело до того, що Октавіан не зміг змусити її передати йому владу над Єгиптом. Аналогічною була й доля понтійського царя Митридата Євпатора, який, не зумівши піти з життя шляхом самоотруєння, кинувся під ніж, щоб не потрапити в полон до ворогів.

Відразливим варіантом смерті як підстави припинення повноважень глави держави є його *вбивство*, яке існує у трьох різновидах. За першим, це робить оточення глави (чи правителя) держави. Саме так було вбито Г. Ю. Цезаря та безумного імператора Риму Калігулу. Цей спосіб був досить відомим і в Росії. Його детально охарактеризував король Пруссії Фрідріх II Великий, який, зокрема, зазначив, що російське дворянство не здатне виділити із свого середовища російського Кромвеля, проте «...воно може вбивати своїх царів» [191, с. 113]. Саме таким способом царедворці вбили царів Лжедмитра I (зарубали), Петра III (задушили) та Павла I (задушили). Другий варіант вбивства є терористичним актом. Таким способом було припинені повноваження американських президентів А. Лінкольна, Дж. Гарфілда, У. Мак-Кінлі та Дж. Ф. Кеннеді, російського імператора Олександра II, якого вбили народовольці та ін. I, нарешті, третій варіант є замовним вбивством. Таким способом був позбавлений влади Київський князь Святослав.

Відставка є добровільним способом припинення повноважень глави держави. Найпоширенішими причинами такого способу є

невдоволення владним становищем, страх перед покаранням за зловживання владою, втрата легітимності, хвороба та політична необхідність. Так, прикладом першого варіанта є зречення з трону римського імператора Діоклетіана Божественного і відставка з посади римського диктатора Люція Корнелія Сулли, які втрапили інтерес до влади.

Варіантом відставки із страху перед покаранням є приклад Президента Р. Ніксона, який в результаті уотергейтського скандалу 9 серпня 1974 року був змушений скласти з себе повноваження глави держави, визнавши за собою вину у порушенні конституції та введенні у оману американської спільноти [74, с. 408]. Втрата легітимності¹ означає відставку глави держави в результаті опитування чи референдуму. Саме таким способом були припинені повноваження Президента Чилі А. Піночета після оголошення результатів референдуму 1988 року. Як диктатор визнавав пізніше – «Історія нас учить, що диктаторські режими, які перебувають при владі протягом століть, завжди провалюються криваво, після тривалої боротьби. Це той урок, який дається нам, щоб уникнути кривавого переходу до миру» [242, с. 37].

Щодо відставки через політичну кон'юнктуру, то вона досить детально може бути проаналізована на прикладі подій кінця 2000 року в Росії, коли Президент РФ Б. Єльцин пішов у відставку, щоб надати своєму «спадкоємцю» В. Путіну кращі умови для виборів порівняно з іншими кандидатами.

Примусовий характер окремих видів відставки все одно не заперечує її добровільність, адже без наявності підписаного акта про відставку мова може йти виключно про насильницький шлях припинення повноважень глави держави.

І, нарешті, останнім способом припинення повноважень глави держави є примусовий *імпічмент*, що визначається як «...процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними певних злочинів» [202, с. 666].

Як відомо, вперше імпічмент було запроваджено наприкінці XIV століття в Англії. Там він був застосований до деяких урядовців (у тому числі радників короля), що, на думку парламенту, вчиняють злочини. При цьому англійський парламент в особі палати общин сам проводив слідство і в особі палати лордів сам же

¹ Підтримки з боку громадян чи підданих.

був суддею. Таке становище було досить вдалим і імпичмент реалізувався без особливих проблем.

В США найчастіше процедура імпичменту застосовується до федеральних суддів. Проте США знають випадки, коли імпичмент спробували оголосити президенту країни. Мається на увазі спроба застосування імпичменту до 42-го Президента США Б. Клінтона за брехливі свідчення під присягою. Однак, як відомо, спроба не вдалася. Утім ця спроба була не єдиною. Так, ще у 1867 році до відповідальності у порядку імпичменту було притягнуто президента Е. Джонсона, якого обвинуватили у тому, що він, у порушення положень про продовження перебування на посаді, спробував звільнити з посади військового міністра Е. Стентона. Для притягнення Е. Джонсона до відповідальності не вистачило семи сенатських голосів [296]. Спроба притягти до відповідальності у порядку імпичменту Президента Р. Ніксона не була реалізована, адже він сам подав у відставку.

На відміну від США, в Росії та деяких інших країнах імпичмент стосується виключно глави держави. Так, у 1998 році була проведена спроба імпичменту щодо Президента РФ Б. Єльцина. Як і у випадку США, спроба була невдалою.

На сьогодні найвідомішим прикладом вдалого імпичменту є позбавлення влади президента Литви Р. Пакасаса.

Як відомо, 6 квітня 2004 року Сейм Литви відправив у відставку президента країни на підставі рішення Конституційного суду, який 31 березня визнав Р. Пакасаса винним у трьох порушеннях Конституції. Перше порушення полягало в тому, що Пакасас, за висновком Конституційного Суду, є винним у незаконному наданні литовського громадянства росіянинові Юрієві Борисову за надану ним фінансову допомогу в дні президентської передвиборчої кампанії. Другий пункт обвинувачення полягав у тому, що президент Литви попередив Борисова про стеження, яке за ним вели спецслужби, і тим самим порушив державну таємницю, конституцію і присягу. Третій пункт обвинувачення – перевищення службових повноважень. Обвинувачі стверджували, що Пакасас, використовуючи свій статус президента, втручався в рішення, прийняті господарськими суб'єктами і приватними особами, на користь близьких для себе осіб. За литовськими законами, для усунення президента з посади було потрібно, щоб хоча б за одним пунктом обвинувачення проголосували «за» не менш 85 депутатів парламенту. З першим пунктом обвинувачення Пакасаса погодилися 86 депутатів сейму, проти виступили 17 парламентарів.

Другий пункт обвинувачення підтримали 86 парламентарів, проти – 18. Третє обвинувачення підтримали 89 депутатів, проти – 14. В результаті Р. Паксас був змушений піти у відставку [139].

І хоча 13 грудня 2005 року розширена колегія Верховного Суду Литовської Республіки визнала Р. Паксаса невинуватим у вчиненні інкримінованих йому злочинів [184], але внаслідок відсутності в конституційному законодавстві Литви норм, присвячених інституту реставрації, його не було поновлено на посаді.

В Україні згідно зі ст. 111 Конституції імпичмент може бути проголошеним Президенту України лише у випадках, коли останній вчиняє злочин – наприклад, державну зраду.

Проте з реалізацією цього виникли певні правові проблеми, які насамперед були пов'язані із роллю Верховного Суду України у процедурі імпичменту. Як відомо, цей орган дає висновок про те, що «діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину» (ч. VI статті 111 Конституції України). У цьому випадку було незрозуміло, чи Верховний Суд визнає Президента злочинцем, чи ні. Якщо визнає, то до моменту усунення його від влади (ч. 5 ст. 111 Конституції України), країною керує офіційно визнаний злочинець. Якщо ж ні, то й тут виникає низка проблем, адже злочинця слід судити. Проте як бути у тому випадку, коли суд першої інстанції визнає екс-президента невинуватим у злочині, який йому інкримінувала Верховна Рада задля дострокового припинення повноважень глави держави? Чи слід такому екс-президенту вимагати відновлення його на посаді в порядку реставрації, чи ні? Питання залишилися.

Намагаючись вирішити деякі з них, 47 народних депутатів звернулися за роз'ясненням до Конституційного Суду України. 10 грудня 2003 року цей орган виніс рішення № 19-рп, де у п. 1.2 зазначив, що «...конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпичменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи» [211]. Тим самим проблема стосовно визнання глави держави офіційно визнаним злочинцем відпала. Проте інша проблема залишилась і ще потребує свого вирішення, хоча, на нашу думку, інститут реставрації в Україні є недоречним, а певна компенсація такому екс-президенту повинна передбачатися.

В більшості конституційних актів світу існує низка правопорушень, за які можна усунути Президента від влади у порядку імпичменту.

Одним за найпоширеніших підстав притягнення президента до відповідальності є державна зрада (Італія, США, Мексика). Більше того, в багатьох країнах це є єдиною підставою (Чехія, Словаччина).

Незважаючи на те, що поняття «державна зрада» в кожній країні має чітко визначений зміст, який передбачає кримінальне покарання винуватої у її вчиненні особи, відносно президентів зазвичай діє дещо інша, більш розпливчата інтерпретація, що передбачає не стільки кримінально-правову, скільки політико-правову відповідальність президента за вчинення державної зради.

Так, стосовно дій президента Франції органи, що вирішують питання про його відповідальність, як правило, не зобов'язані дотримуватись визначення складу даного злочину, що міститься у кримінальному законодавстві, і передбачених ним заходів покарання. Але які саме дії президента можна кваліфікувати як державну зраду, точно не вказано, діюча конституція не має стосовно цього жодних пояснень. Якщо ж звернутися до тексту попередньої конституції 27 жовтня 1946 року, то вона містила досить чітке визначення: президент вчинить державну зраду, якщо розпустить Національні збори, відстрочить їх засідання, або ж створить перепони для їх діяльності [288].

Саме тому державну зраду як підставу притягнення президента до відповідальності слід було б розглядати не стільки в кримінально-правовому аспекті, скільки в широкому політичному – як вчинення дій, що суперечать вищим інтересам країни (у тому числі, можливо, й розпуск нижньої палати парламенту без достатніх на те підстав). В будь-якому випадку відсутність чітких законодавчих формулювань залишає парламенту можливість давати саме політичну оцінку діям президента.

На відміну від Франції, в США ознаки складу такого злочину, як державна зрада, що є однією з підстав притягнення президента до імпичменту, дані безпосередньо у тексті Конституції. Однак перелік діянь, що входять до складу злочину є досить вузьким і не підлягає розширювальному тлумаченню. Згідно з ч. 1 розділу 3 статті 3 Конституції США, «державною зрадою Сполучених Штатів вважається лише ведення війни проти них або ж приєднання до їх ворогів, надання ворогам допомоги та підтримки» (шпигунство на користь іноземної держави є самостійним злочином і не утворює складу державної зради). При цьому «ведення війни» повинно виражатися в конкретних активних діях (як на території

країни, так і за її межами), спрямованих проти безпеки США (організація воєнізованих формувань з метою ведення збройної боротьби з урядом, захоплення важливих державних та військових об'єктів, збройний опір діям уряду тощо). Однак змова з метою насильницького повалення уряду ще не є державною зрадою, адже відповідно до рішення Верховного Суду США змова з метою ведення війни та дійсне ведення війни є різними злочинами [288].

«Приєднання до ворогів» виражається також у вчиненні конкретних дій, спрямованих на надання ворогу допомоги або підтримки (шляхом ведення відповідної пропаганди, надання приміщення й транспорту тощо), незалежно від того, чи було завдано шкоди безпеці США чи ні.

Досить поширеною підставою для притягнення до відповідальності глави держави є умисне порушення (або посягання на таке) ним конституції країни (ФРН, Італія, Румунія тощо). Так, згідно з ч. 1 статті 61 Основного Закону ФРН федеральному президенту, ця підстава значно розширюється: йому може бути пред'явлено обвинувачення в «умисному порушенні ним Основного закону або ж будь-якого іншого федерального закону» [115, с. 95]. При цьому винним президент буде і за дії, і за бездіяльність.

Найменш поширеною підставою пред'явлення президенту обвинувачення є вчинення ним інших тяжких злочинів (Мексика, США). Так, згідно з розділом 4 статті 2 Конституції США президент та вищі посадові особи можуть бути усунуті з посади у порядку імпичменту за державну зраду, хабарництво, або за інші важливі злочини чи місдимінори. Як відомо, у кримінальному праві США існує три типи злочинів: державна зрада, фелонії та місдимінори. Зокрема, § 1 тит. 18 Зводу законів США наголошує: «(1) «Будь-яке правопорушення, що карається смертю або позбавленням волі на строк, що перевищує один рік, є Фелонією. (2) Будь-яке інше правопорушення є місдимінором» [125]. Однак прикметник «важливі», що стосується не лише «злочинів», а й «місдимінорів» у кримінально-правовому сенсі є й досі невизначеним. Тому доктрина і практика конституційного права США йде шляхом розширеного тлумачення зазначеної норми, в результаті чого імпичмент може бути запроваджено й за дії, що взагалі не містять складу злочину. Фактично підставою для запровадження процедури імпичменту може бути будь-який вчинок, що підриває довіру до федерального уряду. Досить згадати федерального суддю, якого було притягнуто до відповідальності у порядку імпич-

менту за систематичне пияцтво [121, с. 16]. Таким чином, ставити імпічмент в США в один ряд з імпічментами в інших країнах за критеріями «тяжкості злочинів» не слід. Як свого часу іронічно зазначав Президент США Дж. Форд, «...діями, які переслідуються в порядку імпічменту, є все те, що більшість палати представників буде вважати такими на даний момент історії» [121, с. 16].

На відміну від США, в конституціях країн СНД дається вичерпний перелік підстав для імпічменту. Як відомо, всі країни колишнього СРСР (окрім Узбекистану) закріпили імпічмент як один з варіантів припинення повноважень глави держави. Аналіз же вказаних конституцій доводить, що основними питаннями при вирішенні імпічменту слід мати наступні:

- 1) хто може ініціювати імпічмент, тобто запропонувати розгляд питання про недовіру президенту в парламенті?
- 2) хто вирішує питання про усунення глави держави з посади?
- 3) на кого покладається тимчасове виконання обов'язків президента?

На цілком слушну думку Ж. Омарової, підставами для імпічменту на території СНД є вчинення главою держави наступних злочинів чи проступків: державна зрада, тяжкі злочини, грубі порушення конституції та порушення присяги [175].

При цьому значна роль у процедурі імпічменту належить парламенту та вищим судовим органам.

Щодо парламенту, то існує, принаймні, дві основні моделі притягнення ним до відповідальності вищих посадових осіб. Перша з них полягає у тому, що весь процес реалізації відповідальності президента проходить у парламенті, а після його закінчення можуть тривати процеси в судах загальної юрисдикції [121, с. 82]. Саме ця модель існує в Індії, де згідно із статтею 61 Конституції Індії право розпочати процедуру імпічменту належить як Народній Палаті, так і Палаті Штатів. При цьому, якщо Народна Палата 2/3 голосів розпочинає процедуру імпічменту, то інша палата розслідує справу і більшість у 2/3 голосів вирішує питання про винуватість президента.

Друга модель полягає у тому, що парламент чи палата парламенту обмежуються лише висуненням обвинувачення. Проте сама справа вирішується органом конституційної юстиції, який реалізує вже конституційно-правову відповідальність, усуваючи з посади главу держави [121, с. 82]. Таке положення, зокрема, передбачається статтею 61 Основного Закону ФРН.

Певний час існувала й третя модель, згідно з якою парламент чи палата парламенту виступають лише як інстанції обвинувачення, а справа щодо відповідальності вирішується судовим органом, який спеціально створюється парламентом із свого середовища. Причому цей орган реалізує не тільки конституційну, а й, в необхідному випадку, кримінальну відповідальність, діючи вже як звичайний суд [121, с. 82].

Прикладом реалізації цієї моделі до лютого 2007 року була Конституція Франції, коли для вирішення питання про відповідальність Президента Республіки існувала Висока палата правосуддя. Відповідно до тодішньої редакції статті 68 Конституції Франції Президент Республіки ніс відповідальність перед Високою палатою правосуддя за здійснені при виконанні своїх обов'язків вчинки лише у випадку їх кваліфікації як державної зради. При цьому обвинувачення виносили обидві палати парламенту однакоvim рішенням, яке приймалося ними відкритим голосуванням і абсолютною більшістю голосів свого складу [114, с. 47].

Проте 23 лютого 2007 року це положення було скасоване відповідним Конституційним законом № 2007-238 і на сьогодні Парламент лише ухвалює рішення про усунення Президента Республіки з посади (стаття 67 Конституції) [115, с. 61], не створюючи якихось судових органів.

Однак, як вже зазначалося, окрім парламенту, значну роль у процедурі імпичменту відіграють суди, участь яких передбачає, принаймні, три основні типи процедур.

Відповідно до першої процедури імпичмент ініціює парламент, потім справа президента, проти якого висунуто обвинувачення, передається до вищого суду країни, де перевіряється конституційність самого обвинувачення. Після цього рішення про усунення приймається знов-таки парламентом [121, с. 95]. Таке становище існує в республіках СНД, у тому числі і в Україні.

Відповідно до другої процедури справи з подібних звинувачень зазвичай розглядаються спеціально утвореними судами країн. При цьому виключне право винесення обвинувачення перед таким судом має лише парламент або одна з його палат. Окрім того, парламент може відігравати більш-менш важливу роль у призначенні членів такого суду. Так, відповідно до статті 49 Конституції Греції президент республіки позбавляється відповідальності за будь-які дії, за виключенням державної зради або умисного порушення Конституції. У тому випадку, коли рішення про імпичмент

приймається відповідною більшістю голосів загальної кількості депутатів, президент республіки постає перед спеціальним судом, який засідає під головуванням голови Ареопагу¹. До його складу входять дванадцять суддів, яких обирають за допомогою жеребкування з числа різноманітних апеляційних суддів та їх голів. З моменту ж притягнення до суду Президент країни утримується від виконання своїх обов'язків.

Щодо третьої процедури, то обвинувачення глави держави розглядаються звичайним вищим судом країни. Обвинувачення ж виносяться лише парламентом. Така система існує в ФРН, де бундестаг чи бундесрат, згідно з п. 1 статті 61 Основного закону, можуть порушити перед федеральним Конституційним судом обвинувачення проти федерального президента.

Третя процедура існує і в країнах Азії. Так, зокрема, 12 березня 2004 року Національні Збори Республіки Корея, обвинувативши президента країни Но Му Хена в «...порушенні закону про вибори, корупції серед його помічників та неспроможності оживити економіку, яка знаходиться у стані занепаду» [104], призупинили його президентські повноваження. Однак 14 травня 2004 року члени Конституційного Суду Республіки Корея вирішили, що «...рішення парламенту про усунення від влади президента країни було неправомочним і повноваження Но Му Хена повинні бути відновленими» [239].

Саме тому не можна не погодитись з думкою тих, хто вважає, що «...наближеність процедури імпічменту до судового процесу є ознакою правової процедури, що гарантує найбільш об'єктивний розгляд навіть за наявності суттєвих політичних підстав» [121, с. 99].

На відміну від імпічменту, який є варіантом насамперед юридичної відповідальності глави держави, в деяких країнах існує ще такий спосіб дострокового припинення його повноважень як відзив. За його допомогою президент притягується до політичної відповідальності. Так, законодавство Австрії та Словаччини передбачає відзив президентів цих країн за допомогою народного голосування.

Ініціатором питання про дострокове усунення з поста президента Австрійської Республіки, згідно з п. 6 статті 60¹ Федерального конституційного закону Австрії [95, с. 47], виступає нижня

¹ Верховного касаційного суду.

палата парламенту – Національна рада, котра більшістю у дві третини голосів депутатів приймає рішення про скликання Федеральних зборів¹ для оголошення народного голосування стосовно відзиву президента². Остаточне рішення щодо президента приймається на референдумі. Якщо в результаті народного голосування пропозиція про усунення федерального президента з посади буде відхиленою, президент буде вважатися переобраним на новий термін, а Національна рада – розпущеною.

У Словаччині вся процедура відзиву президента також проходить у парламенті – пропозиція про відзив вноситься абсолютною більшістю усіх депутатів, а остаточне рішення стосовно винесення питання щодо відзиву приймається більшістю у 3/5. Після цього згідно з п. 1 статті 106 Конституції Словацької Республіки голова Національної ради Республіки оголошує народне голосування про відзив президента [98, с. 140].

На думку відомого російського державознавця Н. Шишкіної, «...приводом для висунення питання про політичну відповідальність президента може служити його діяльність, яка, з точки зору депутатів, спрямована на усунення демократичного конституційного ладу, на обмеження суверенітету або проти територіальної цілісності країни тощо (слід, однак, ще раз наголосити – дії президента у даному випадку ніяк не пов'язані з порушенням конкретних норм конституції або інших законів» [288].

Стосовно ж структурного аспекта конституційно-правового статусу республіканського глави держави, то щоб його прояснити, слід загалом проаналізувати місце і роль глави держави в державному апараті республіки.

Як відомо, на сьогодні існують три основні підходи до структурного аспекта конституційного статусу глави держави. Перший підхід ґрунтується на припущенні, що глава держави є складовою частиною законодавчої, виконавчої чи судової влади. Другий підхід спирається на ідею, що глава держави є самостійною гілкою влади. Третій – глава держави не входить до жодної з гілок влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов над ними. Щоб зрозуміти, який підхід є більш вірним, слід зупинитися на них більш детально.

¹ Спільне засідання палат австрійського парламенту.

² Рішення Національної ради є підставою для призупинення виконання президентом його обов'язків.

Так, перший підхід ґрунтується на ідеях таких видатних філософів, як Джон Лок, Шарль Луї Монтеск'є, Імануїл Кант, Семен Десницький, Микита Муравйов та деяких інших.

Зокрема, основоположник німецького лібералізму Імануїл Кант у своїй праці «Метафізика чеснот» писав: «У кожній державі існують три *влади*, тобто загальним чином об'єднана воля у трьох особах (*trias politica*): *верховна влада* (суверенітет) в особі законодавця, *виконавча влада* в особі правителя (того, хто править відповідно до закону) і *судова влада* (присуджує кожному своє відповідно до закону) в особі судді (*potestas legislatoria, rectoria et iudiciaria*), немов би три судження у практичному силіогізмі: велике посилення, яке містить у собі *закон* загальним чином об'єднаної волі; менше посилення, що втілює *веління* учиняти відповідно до закону, тобто принцип підведення під цю волю, і висновок, котрий містить у собі *судове рішення* (вирок) стосовно того, що у даному випадку відповідає праву» [86, с. 345]. Отже, І. Кант розглядав інститут правителя як щось, що є частиною виконавчої влади.

Ця ж точка зору на главу держави виключно як на главу вищої виконавчої влади була домінуючою і в творах російських дореволюційних юристів. Зокрема, П. Міжуєв у своїй праці «Глава держави. Організація вищої виконавчої влади в головних країнах сучасного світу» наголошував: «В усіх країнах сучасного культурного світу верховним представником виконавчої влади є, власне кажучи, одна особа, котра в монархіях називається імператором, царем, султаном, шахом тощо, а в республіках – президентом» [155, с. 15]. С. Котляревський же у дослідженні «Конституційна держава» вказував: «Два головні органи виконавчої влади виявляються найбільш цікавими для конституційної морфології: глава держави та його міністри» [119, с. 178]. Фактично це означало, що С. Котляревський вважав главу держави інституцією, що належить до виконавчої влади.

Ідея приналежності глави держави виключно до виконавчої гілки влади згодом була закріплена у конституційних законах ряду країн, серед яких: Австрійська Республіка (глава 1 розділу III Федерального конституційного закону від 10 листопада 1920 року), Народна Республіка Бангладеш (глава I частини IV Конституції від 4 листопада 1972 року), Федерація Коморських Островів (глава 1 Основного Закону Федерації Коморських Островів від 23 грудня 2001 року), Ісламська Республіка Мавританія

(розділ II Конституції від 12 липня 1991 року), Сирійська Арабська Республіка (секція 1 розділу 2 Конституції від 13 березня 1973 року), Сполучені Штати Америки (ч. 1 розділу 1 статті II Конституції), Туніська Республіка (стаття 37 Конституції від 1 червня 1959 року), Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка (глава VII Конституції 1978 року) та ін.

В той же час багато з конституцій світу (наприклад, України, Росії, Франції та ін.) не відносять главу держави до виконавчої влади.

Другий підхід, як вже зазначалося, ґрунтується на ідеї, що глава держави є самостійною гілкою влади. Означені погляди, зокрема, притаманні таким видатним філософам, як основоположник теорії діалектики Георг Вільгельм Фрідріх Гегель та засновник націоналістичної партії Китаю¹ доктор Сунь Ятсен.

Так, зокрема, критикуючи теорію поділу влади Ш.-Л. Монтеск'є, Гегель вказує: «Якщо зазвичай говорять про три влади, про законодавчу, виконавчу і судову, то перша відповідає загальності, друга – особливості, але судова влада не є третім моментом поняття, адже її одиничність знаходиться поза зазначеними сферами. Саме тому політична держава розпадається на наступні субстанціональні відмінності: а) на владу визначати та встановлювати загальне – законодавчу владу; б) на владу підводити особливі сфери та окремі випадки під загальне – урядову владу; в) на владу суб'єктивності як останнього вольового рішення, владу державця» [37, с. 311].

Окрім Гегеля, владу державця як окремої гілки виділяв і видатний китайський мислитель та державно-політичний діяч, доктор Сунь Ятсен. У своїй знаменитій праці «Конституція п'яти влад», він наводив відповідну схему, з якої було видно, що «...в Китаї також була своя конституція – поділ політичної влади на владу монарха, екзаменаційну та контрольну влади» [241, с. 649]. Ця ідея деякою мірою була закріплена в Тимчасовій Конституції Китайської Республіки від 10 березня 1912 року, стаття 4 якої передбачила: «Управління Китайською Республікою буде здійснюватись через Національні збори, Тимчасового президента, Кабінет міністрів і Судову палату» [248, с. 153].

Утім такий підхід практично не закріпився на конституційному рівні в інших країнах, тим більше, що і Гегель, і Сунь Ятсен

¹ Гоміндан.

наголошували на домінуючому становищі державця серед інших гілок влади. Зокрема, Гегель вказував на те, що у владі державця «...різні влади об'єднані в індивідуальну єдність» [37, с. 311]. Сунь Ятсен же оперував тим, що «...в руках імператора були зосереджені законодавча, судова і виконавча влада» [241, с. 649].

Виходячи з цього, слід звернутися до третього варіанта визначення місця глави держави в системі органів державної влади, що закріплює постулат, згідно з яким глава держави не входить до жодної гілки влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов би над ними.

Існує чотири підходи до з'ясування ролі глави держави відносно поділу влади. Перший підхід: глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, немов би поглинає їх. Такий підхід умовно можна визначити як доцентровий. Інший підхід передбачає, що глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища влада може належити іншим органам (законодавча – парламенту, виконавча – уряду тощо). Цей підхід можна визначити як відцентровий. Третій підхід передбачає, що глава держави уособлює виконавчу (іноді – регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу. Означений підхід можна умовно визначити як паралельний (паралельно існують законодавча і виконавча влада на чолі із главою держави). І, нарешті, четвертий підхід передбачає взагалі єдину систему органів державної влади і глава держави є складовою частиною цієї системи. Такий підхід можна визначити як фрагментарний.

В умовах республіки не може існувати доцентрової моделі, а отже для неї притаманними є лише відцентровий, паралельний і фрагментарний підходи.

Зокрема, саме відцентрова модель діє сьогодні в Україні. Згідно зі статтею 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Вищим же органом виконавчої влади, відповідно до ч. 1 статті 113 Конституції України є Кабінет Міністрів України. Проте Президент України, який є главою держави (ч. 1 статті 102 Конституції) і формально не належить до жодної з гілок влади, має можливість реалізувати повноваження як законодавчої влади: підписує закони (п. 29 статті 106 Конституції), так і виконавчої влади: скасовує акти Кабінету Міністрів України (п. 16 статті 106 Конституції).

Паралельний підхід уособлюється в паралельній моделі глави держави. Така модель характерна для США, де законодавча вла-

да належить Конгресу (розділ 1 статті I Конституції США), а виконавча – президенту США (ч. 1.1. розділу 1 статті II Конституції). На пострадянському просторі паралельна модель діє в Грузії: законодавча влада зосереджується в парламенті (стаття 48 Конституції) [167, с. 187], а главою виконавчої влади є глава держави, тобто президент Грузії (ч. 1 статті 69).

Фрагментарний підхід був характерним, зокрема, для СРСР, де існувала єдина система органів державної влади – рад народних депутатів. При цьому колегіальний глава держави в СРСР – Президія Верховної Ради СРСР – формувався як складова частина Верховної Ради СРСР, тобто як свого роду фрагмент єдиної системи органів державної влади. На сьогодні фрагментарний підхід, який втілюється у фрагментарній моделі глави держави, існує в деяких соціалістичних країнах, що заперечує поділ влади. Зокрема, в КНР державна влада належить народу (ч. I статті 2 Конституції), який здійснює її через Всекитайські збори народних представників та місцеві зібрання народних представників різних щаблів (ч. II статті 2 Конституції), тобто в КНР існує єдина система органів державної влади. Щодо глави держави, то, як зазначалося вище, його повноваження здійснюють два органи: Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників та голова КНР. Щодо першого, то він згідно зі статтею 57 Конституції КНР є постійно діючим органом ВЗНП, а тому він є фрагментом у єдиній системі органів державної влади, а, отже є фрагментарною моделлю глави держави. Проте голова КНР також є такою моделлю, адже не займає якогось окремого місця в зазначеній системі та обирається ВЗНП (ч. I статті 79 Конституції).

Таким чином, залежно від структурного статусу глава держави в умовах республіки може існувати в рамках відцентрованої, паралельної та фрагментарної моделі.

Генезис та еволюція республіканського глави держави

Визначивши своїм завданням
розкріпачення людини
від тиранії та перетворення її з підданого
на вільного громадянина,
але не знайшовши його вирішення,
Французька революція задовольнилася напівзаходом
підпорядкування людини абстрактному,
але не менш, якщо не більш, жорсткому,
аніж конкретна особа (король)
узурпатору – державі.
К. Маркарян

2.1. Генезис та еволюція інституту державного правителя в стародавніх аристократичних та демократичних республіках, а також у міських республіках Середньовіччя

На відміну від Східної деспотії, держава якої виступала у вигляді «військово-ієрархічних структур» [77, с. 9], рабовласницькі держави (Еллада¹ і Рим), що виникли в результаті реалізації античного варіанта переходу до державності, в своїй основі мали так звану «військову демократію», яка складалася з трьох основних елементів: військового вождя (наділявся ще судовими функціями, але повністю позбавлявся адміністративних повноважень), ради вождів та народних зборів.

¹ Стародавня Греція.

Так, у Елладі, зокрема в Афінах, військовим вождем був базилевс. Ф. Енгельс наголошував на тому, що у базилевса «...окрім військових, були ще жрецькі та суддівські права; останні не були точно визначеними, перші були йому присвоєні як верховному представнику племені чи союзу племен» [295, с. 109]. Наявність вказаних представницьких повноважень, а також той факт, що термін «*basileia*» грецькі письменники вживали для визначення царської влади часів Гомера, дозволяє нам стверджувати, що саме базилевс попервах був державним правителем Афін. Однак посада базилевса поступово втрачає своє значення незадовго до реформ Солона, коли: «...на чолі держави стають обрані з середовища благородних архонти» [295, с. 113].

Після реформ же Клісфена зникає взагалі постійний одноосібний правитель. Саме про цей період пише Ф. Енгельс, коли зазначає, що афінською державою «...керувала рада, яка складалася з п'ятисот обраних представників десяти племен, а в останній інстанції – народними зборами, куди мав доступ і де користувався правом голосу кожен афінський громадянин; поряд із цим архонти та інші посадові особи відали різними галузями управління та судовими справами. Глави виконавчої влади в Афінах не було» [295, с. 121].

Однак це не означає, що Афіни взагалі не знали одноосібного правителя. Так, досить відомими були архонт Солон, який провів реформи, що призвели до появи в Афінах рабовласницької держави, тиран Пісістрат, що низкою реформ остаточно повалив в Афінах владу аристократії, та інші.

Існувала й влада тимчасового одноосібного правителя – автократора (стратега, що в надзвичайних обставинах отримував всю повноту влади в державі).

Проте здебільшого в Афінах, на нашу думку, існувала саме колегіальна форма державця – колегія архонтів.

Історія цієї структури поринає ще у класичний античний період, коли в Афінах розпочався перехід від монархії до аристократичного правління. Загальновідомо, що спочатку посада архонта не мала істотного значення: він займав третє місце після базилевса та полемарха. Аристотель так описував цю ситуацію: «Найважливішими та першими у часі з посад були базилевс, полемарх та архонт. З них першою була посада базилевса, вона була успадкована від батьків. Другою додалася до неї посада полемарха, унаслідок того, що дехто з царів виявився у військових справах слабким. З цієї причини й запросили Іону, коли настало скрутне ста-

новище. Останньою є посада архонта. Більшість говорить, що вона виникла при Медонті, а дехто – що при Акасті. На доказ останнього вони посилаються на те, що дев'ять архонтів присягаються скласти присягу так само, як і в часи Акаста, так як саме тоді, на їхню думку, Кодриди відмовились від царського титулу заради привілеїв, які мав архонт. Як би то не було насправді, різниця у часі і в тому, і в іншому випадку є невеликою. Доказом же того, що ця посада була встановлена останньою з найвищих посад, є те, що архонт не розпоряджається жодною із справ, успадкованих від батьків, як базилевс та полемарх, а лише тими, що тільки-но виникли. Тому лише нещодавно ця посада набула важливого значення, будучи розширеною додатковими обов'язками» [10].

Найбільш давніми були посади першого архонта-епоніма, який очолював виконавчу владу. Саме іменем вказаного епоніма називався той чи інший рік, а офіційна дата визначалася так: «у рік, коли архонтом був такий-то» [297]. Другим архонтом визнавався базилевс. І якщо спочатку ним був монарх із спадковою владою, то у часи правління архонтів він відповідав, в основному за жрецькі та судові функції. Третім же архонтом був полемарх – воєначальник. В середині VII століття до н.е. базилевс втрачає свої суддівські повноваження і зосереджується на питаннях культу у зв'язку з появою шести архонтів-фесмофетів, наділених функціями суддів. Усі дев'ять архонтів утворювали колегію вищих посадових осіб – своєрідного колегіального державного правителя, вибори до якого здебільшого здійснювалися шляхом жеребкування.

Досить цікавою уявляється еволюція права на зайняття посади архонта. Так, у XI ст. до н.е., коли царська влада була відмінена, представники царського роду Кодридів стали довічними архонтами. У середині VIII ст. до н.е. доступ до цієї посади отримали евпатриди. Термін же його повноважень скоротився до 10 років, а з першої половини VII ст. до н.е. – до одного року. Після реформ Солона (VI ст. до н.е.) архонтами могли стати члени вищого майнового розряду – пентакосіомедіми, пізніше – також вершники (другий розряд), а з 457/456 рр. до н.е. – зевгіти (третій розряд). У V столітті до н.е. колегія архонтів втрачає своє політичне значення, але до кінця століття ще зберігає свій вплив як почесний орган, що виконує різні державні обов'язки.

Практично аналогічною була ситуація у Римі. Як відомо, історія Риму знає три глобальні періоди: царський, республіканський та імператорський (принципат і домініат).

Царський період був періодом, коли в державі існувала посада рекса. Ф. Енгельс ототожнював останнього з афінською посадою базилевса, тобто, по суті, підкреслював, що римська держава спочатку існувала саме в рамках військової демократії. Щодо рекса, то Енгельс зазначає: «Він також був воєначальником, верховним жрецем та головою деяких судів. Прав же у сфері цивільного управління або влади над життям, свободою і власністю громадян він не мав, якщо тільки вони не витікали з дисциплінарної влади воєначальника або влади голови суду з виконання вироку. Посада рекса не була спадковою; навпаки, він спочатку обирався, скоріше за все, за пропозицією попередника, зібранням курій, і лише на другому зібранні урочисто вступав на пост. Що він міг також бути усунутий від влади, доводить доля Тарквінія Гордого» [295, с. 132].

Як відомо, спроба Тарквінія узурпувати владу і отримати можливість розпоряджатися життям, майном та свободою римських громадян зіткнулася з шаленим опором з боку знатних патриціанських сімей. В результаті перемогли останні, Тарквінія Гордого було вигнано з Риму і царський період завершився. Обов'язки рекса отримали два воєначальники (консули) з однаковою владою. Так розпочалася республіка – форма держави, при якій державне управління стає загальною справою усіх громадян Риму (*res publica* – загальна справа).

Як ми бачимо, Ф. Енгельс проголошував ідею, що саме два консули виконували обов'язки колективного глави держави в Римській республіці. Проте, вважаємо, це не зовсім відповідає дійсності. На нашу думку, колективним главою держави в Римі часів республіки був сенат. Це можна пояснити наступним.

Як відомо, вища влада в Римі складалася з трьох основних владних структур: народних зборів, сенату та магістратів. Народні збори – вищий представницький орган держави, який можна було б назвати законодавчими органами. Вони існували у вигляді трьох коміцій (щось на зразок палат): центуріатні, трибутні та куріатні. На цілком слушну думку К. Федорова магістрати являли собою «...виконавчо-розпорядчу владу, виконували повсякденні управлінські функції» [255, с. 153]. Фактично те ж саме зазначав В. Марчук: «Поточна виконавча влада знаходилася в руках т.зв. магістратів» [143, с. 61]. Аналогічної думки був і З. Черніловський, називаючи магістрати колегіями: «Урядова влада в римській республіці складалася з декількох колегій» [272, с. 85].

При цьому магістрати ділилися на вищі та загальні. До вищих магістратів належали диктатори, консули та претори. Вони мали вищу військову владу та право укладати перемир'я, право скликати сенат та народні збори і головувати в них, право видавати накази і змушувати їх виконувати, право суду і призначення покарання. При цьому їхній статус різнився. Так, диктатор мав право виносити смертні вироки, що не підлягали оскарженню. Консул мав право виносити смертні вироки, що могли оскаржуватись лише в центуріатних зборах у випадку, коли вирок було винесено на території Риму. У претора ж не було права виносити смертні вироки [77, с. 133].

При цьому, на думку В. Графського, консули лише спочатку були спадкоємцями царських функцій та повноважень. Згодом же їхні повноваження були зведені до військового командування з усіма повноваженнями та піклуваннями, що витікали з цього: підбір та комплектування війська, розпорядження казною тощо. Проте вчений наголошував й на інших повноваженнях консулів: право головування у сенаті та можливості головувати в народних зборах, подавати законопроекти центуріатним та трибутним зборам [48, с. 177].

Що ж стосується сенату, то на думку більшості вчених, це був головний орган влади. На нашу думку, саме він був колективним правителем держави в Римській республіці. У віданні Сенату було «...попереднє обговорення усіх питань, що відносилися на розгляд центурій; право вето на рішення народних зборів (крім судових); розпорядження скарбницею і державним майном та бюджет взагалі; зовнішні зносини; військова справа, включаючи призначення командуючих» [143, с. 60]. Крім того, сенат, за рекомендацією консула, призначав строком на шість місяців диктатора, наділеного вищою військовою та цивільною владою.

Той факт, що саме сенат був правителем держави, можна пояснити двома моментами: функціональним та логічним.

Що стосується функціонального аспекта, то саме правитель держави може реалізовувати представницькі функції всередині країни та за її межами (сенат відповідає за зовнішні відносини) та функціонально виконувати окремі повноваження (кадрові та ін.) виконавчої влади (сенат призначає командуючих та диктатора, має право вето на рішення законодавчих органів та розпоряджається бюджетом країни). Проте сенат не керує поточними справами в республіці, а відповідно не може бути лише одним з органів

виконавчої влади. Фактично римський сенат можна порівняти з Президією Верховної Ради СРСР та Президентом США. За способом формування сенат нагадує вибори президента. Так, згідно з Конституцією США, президента обирають виборщики, що, у свою чергу, обираються пересічними громадянами США. Те ж саме стосується римського сенату, який формується цензорами, що обираються громадянами Риму один раз на п'ять років [143, с. 61]. Щодо Президії Верховної Ради СРСР, то, згідно зі статтею 119 Конституції СРСР вона, як і сенат, виконувала «...функції вищого органу державної влади СРСР» [105, с. 42], що «ратифікує та денонсує міжнародні угоди СРСР» [105, с. 43], «призначає на змінює вище командування Збройних Сил СРСР» [105, с. 44] тощо.

Що ж стосується логічного аспекта, то він проявляється, коли починаєш досліджувати подальший історичний досвід римської державності. Як відомо, імператорський період її існування складався з двох етапів: принципату та домінату. При цьому термін «принципат» походить від слова «принцепс» – перший. Саме так у Римі називали першого за списком сенатора, який отримував право першого виступу, що дозволяло йому впливати на подальші рішення сенату. Засновник імперії Октавіан Август, отримавши цей титул, у подальшому став одноосібним правителем держави. Таким чином, саме сенат став тим органом, який дозволив перейти від колегіальної форми державного правителя до одноосібної. Тому в часи республіки (до епохи диктатур) правителем держави був саме римський сенат.

В диктаторський період сенат практично втратив свій вплив, а реальна влада державного правителя зосереджується в руках диктаторів: Сулли, Помпея, Цезаря. З приходом же до влади Октавіана Августа розпочинається імперський період римської державності. І хоча на першому етапі¹ республіканські органи все ще впливали на стан справ в імперії, проте вже з епохи домінату це практично нівелюється.

З падінням Римської імперії розпочинається епоха варварських королівств, які здебільшого були монархіями. Республіки ж залишаються лише в рамках так званих «міських республік» [246, с. 169] Італії (Венеція, Генуя, Флоренція), Русі (Новгород, Псков) та Німеччини (Любек, Бремен, Гамбург, Магдебург).

¹ Мається на увазі принципат.

І хоча більшість з них формально входили до складу Германської імперії¹, а Новгород та Псков політично належали до Київської Русі, але за тих процесів децентралізації, що відбувалися протягом середніх віків, у принципі, можна говорити про наявність в міських середньовічних республіках інституту фактично-державного правителя.

При цьому усі міські республіки умовно можна звести до трьох типів, залежно від того, кому реально належить влада у місті: сеньйоральне місто, яке здебільшого втілювалося в імперських та вільних містах Німеччини, аристократична республіка, котра була поширена в Італії та (трохи) у Франції (Венеція, Генуя, Ажен), а також демократична республіка (Флоренція, Новгород, Псков).

Щодо сеньйорального міста, то така система існувала за умови, коли місто формально підкорювалося якомусь феодалу (здебільшого ним виступав імператор чи церква), але зберігало внутрішнє самоврядування. Для управління такими містами характерною була наявність змішаних форм, тобто поєднання влади городян та представників феодала. Зазвичай, останній залишав за собою (фактично – за своїм представником) загальне керівництво та суд, залишаючи самоврядування на більш дрібному рівні і законодавчо дозволяючи (іноді) участь представників городян у питаннях оподаткування.

У таких містах не могло не виникати певних конфліктів, коли, зокрема, феодал прагнув збільшити феодалні повинності городян як у формі податків чи відпрацювання, так і у разовій формі (подарунки з приводу різних урочистостей, одноразові субсидії тощо). Також була дуже поширеною практика «добровільних займів», які зазвичай «забували» повертати. Крім того, реалізація різних прав, наприклад, суду, також супроводжувалася певними митними поборами. Іноді феодал йшов на те, щоб дозволити городянам викупити ті чи інші права і навіть досягти самоврядування, але отримавши за це гроші, він через певний час забирав ці права силоміць.

Говорячи ж про управління сеньйоральним містом, слід мати на увазі, що навіть у містах, котрі мали досить значну автономію, дуже часто існувала посада представника сюзерена-сеньйора. За-

¹ Священій Римській імперії германської нації.

зичай, це був чиновник імператора, короля чи церкви. Так, в німецьких містах існували посади бургграфа та його заступника – шультгейса, котрі здійснювали правосуддя від імені сеньйора. При цьому бургграф не лише очолював суд міста, а й особисто тричі на рік розглядав справи з приводу насильства, нападу на дім (якщо нападника застали на місці злочину), а також усі справи, котрі виникали за «14 ночей» до початку офіційного розгляду судових справ безпосередньо бургграфом чи шультгейсом [77, с. 334–335].

При цьому, однак, в Священній Римській імперії германської нації існувала низка міст, котрі мали більше прав, порівняно з іншими. До таких привілейованих міст належали імперські та вільні міста.

Зокрема, в Німеччині імперським визначалося місто, що підпорядковувалося безпосередньо імператорові, тобто сформоване шляхом виборів міське керівництво платило податки з прибутків не до скарбниці місцевих феодалів – князів та герцогів, а безпосередньо кайзеру – імператору Священної Римської імперії германської нації. З XIII століття імперські міста згідно з викупленими у кайзера привілеями, мали широкі самоврядні права, котрі дозволяють сучасним дослідникам говорити про практично повну політичну самостійність [76], адже вони мали право чеканити свої монети, утримувати військо та формувати вищі судові органи. Щодо обов'язків перед імператором, то, будучи його васалами, імперські міста щодо останнього складали клятву вірності та приймали свого сюзерена разом із двором у випадку відвідин ним міста.

На відміну від імперського, вільне місто спочатку управлялося князем-єпископом, але згодом отримувало незалежність. Зокрема, такими містами були Базель (став вільним містом у 1000 році), Вормс (1074), Страсбург (1272), Кельн (1288) та Шпайєр (1288). У 1244–1462 рр. вільним містом був Майнц.

Розрізнявся також юридичний статус вільного та імперського міста щодо кайзера. Зокрема, вільне місто повинно було підтримувати імператора під час хрестових походів та організовувати свій власний захист, тоді як імперське місто повинно було ще й сплачувати податки своєму сеньйорові та постачати війська для усіх його військових кампаній. Крім того, вільні міста були також центрами єпархії і здійснювали церковно-світське управління як єпархією, так і самим князівством. У XII–XV ст. ці міста користувалися правами самоврядування, в них обиралися бургомістри та члени міської управи, котрі вирішували місцеві питан-

ня, кримінальні та цивільні справи. Духовні ж князі зберігали юридичний вплив на стан справ у вільних містах шляхом призначення головних чиновників міста – бургграфів та префектів, які здійснювали загальне керівництво відправленням правосуддя.

Історія ж інституту державного правителя в німецьких містах розпочалася приблизно з XII століття, коли виникла міська рада. Причому цей орган фактично розпочав реалізовувати функції державного правителя, фактично продовжуючи римські традиції колегіального керманіцтва в умовах республіки. На сьогодні відомі дві основні форми організації міської ради: корпорації патриціїв та судові інстанції присяжних та шоффенів – членів судової колегії, що визначали покарання разом із суддею як головою суду.

При цьому шоффени та присяжні виникли ще з XI ст. і принципово обиралися виключно із числа городян. У XII ст. вони почали призначатися довічно і отримали необмежені повноваження у сфері правосуддя; тим більше, що суддя одноосібно ніколи не виносив вироку, а лише керував судовим процесом та слідкував за виконанням судового рішення. Саме тому головну роль у судовому процесі відігравали присяжні та шоффени, і, відповідно, утворення в містах власних судових органів стало одним з найважливіших привілеїв, котрий до цього належав міському сеньйору.

Таким чином, в Німеччині вже на початку другого тисячоліття присяжні та шоффени почали відігравати істотну роль в управлінні містами. Так, зокрема, досить відомим є той факт, що у Меці XII ст. єпископський шоффмейстер управляв містом разом із 13 шоффенами. У місті Кобленц шоффени представляли міську управу вже з 1104 року, а колегія шоффенів Ахену стає відомою вже з 1192 року [292, с. 58].

Протеїноді місце шоффенів у місцевій раді займала корпорація патриціїв. Так, у місті Кельн у 1106 році патриції Альтштадту, поселення св. Мартіна та інших, раніше відокремлених, громад міста під час будівництва міського муру заклали засади формування патриціанської гільдії – Ріхерцеху. Незважаючи на те, що він об'єднав лише верхівку міста, Ріхерцех вважав себе втіленням усієї міської громади. Цей орган довгий час не визнавався архієпископом Кельну, хоча останній і визнав у 1112 році міську громаду. Прагнучи нівелювати владу патриціанської гільдії, він призначив, за поданням бургграфа та міського фогта – управителя церковними землями, з числа городян двох ректорів та

декількох міських шоффенів, на котрих було покладено обов'язок управляти зібранням городян. Утім це ні до чого не призвело, адже реальна влада у міській громаді зосереджувалася в руках Ріхерцеху, саме він контролював міські ремесла. У 1149 році він керує будівництвом будинку міської управи – бюргерхаузу, а між 1179 та 1182 роками патриціанська гільдія організовує вибори на один рік двох власних посадових осіб – бургомістрів, один з яких був членом колегії шоффенів і був представником як громади, так і єпископа.

Протягом XII століття в Кельні колегія шоффенів, з одного боку, трансформувалася в орган власне міської управи, а з іншого – витісняла із сфери міських справ фогта та бургграфа. При цьому шоффени тісно взаємодіяли з Ріхерцехом, засідали у збудованому останнім бюргерхаузі та вели міську книгу. Така співпраця врешті-решт призвела до того, що шоффени стали членами патриціанської гільдії і потреба в останній поступово зникла. У 1396 році Ріхерцех було розпущено [292, с. 62].

Шоффени та корпорації патриціїв у німецьких містах часто служили основою для виникнення міської ради. Водночас на її становлення вплинув ще один істотний елемент – консулат, який зобов'язаний своїм розвитком імператору Генріху VI, котрий прагнув не стільки запровадити в містах Священної Римської імперії германської нації демократичні засади, скільки обмежити там владу міської аристократії. Зокрема, на цілком слушну думку І. Шумова, монарх прагнув того, щоб владолюбивій групі патриціїв через міську громаду «могли протистояти інші кандидати, приблизно з більш поступливих представників патриціату або ж з народу» [292, с. 64].

Тринадцяте століття стало часом розквіту міських рад німецьких земель. Цьому, перш за все, сприяв той факт, що до такої форми організації інституту державного правителя перейшли практично усі німецькі міста, адже поступово ради почали витягати шоффенів в найважливіших функціях міського управління, а в деяких містах шоффени самі поступово набули рис міської ради. При цьому істотну роль в зазначених процесах відігравали італійські традиції консулату, адже іноді навіть самі члени ради мали титул консула.

Отже, фактично відбувалися процеси передачі реальної державної влади в містах міським радам, членів яких обирала міська громада, зазвичай, на один рік.

Найбільш відомими радами того періоду були ради в містах Магдебург та Любек.

Зокрема, у Магдебурзі ще у 1188 році було зафіксовано зібрання міської громади, в якій домінували патриціанські елементи. Тоді ж самому місту були надані міські права. Цьому сприяв той факт, що колегія шоффенів в Магдебурзі, яка призначалася архієпископом, існувала тут ще з 1129 року, а в 1138 році з її лав виділилася міська рада, котра складалася з представників купецьких гільдій. До 1291 р. колегія шоффенів та міська рада спільно управляли містом, перебираючись щорічно.

Щодо Любека, то його міська рада також почала формуватися досить рано. Загальновідомо, що у 1204 році король Данії Вольдемар II, згідно з привілеєм, даним йому імператором Священої Римської імперії германської нації Фрідріхом Барбаросою, надав консулам Любеку право монетного контролю. У 1223 році, тобто через три роки після ліквідації датського панування, імператор Фрідріх II звеличив Любек до статусу імперського міста, за міською радою якого вже з 1226 року закріпили відповідні судові повноваження. У 1227-42 рр. рада Любеку брала участь у призначенні міських опікунів, а два її представники залучалися до суду фогта. Можна сказати, що поступово рада стала провідним органом у місті, хоча й вона мала певні обмеження у сфері владних повноважень. Так, рада Любеку, без попередньої згоди самих городян, не могла укладати союзи та оголошувати війну, вирішувати грошові питання, визначати щорічний майновий податок, а також викупувати ренту з міських земельних наділів. У менш важливих же справах рада могла радитись із окремими представниками городян.

Любек та Магдебург стали тими містами, котрі найбільш повно закріпили не лише правову організацію місцевого самоврядування, а й правовий статус середньовічної держави з республіканською формою правління. При цьому саме Любек став центром найбільш відомої конфедерації середньовічних республік – Ганзи, кожна з якої управлялася обраною колегіально-одноособною діархією – радою та бургомістром. Саме така діархія і утворювала державного правителя абсолютної більшості середньовічних міських республік.

Практично аналогічною була ситуація і в тих умовах, коли місто звільнялося з-під влади одного сюзерена і втрачало статус сеньйорального міста. У цьому випадку влада зазвичай переходила

ла до найвпливовішої верстви городян. В німецьких землях вона називалася патриціат, а в італійських – просто «жирний народ».

Зрозуміло, що з самого початку, на хвилі об'єднання проти спільного ворога (міського сеньйора), городяни діяли усі разом. Найважливіші рішення приймалися на загальних зборах, які, по суті, втілювалися або в організації міських зборів, або в організації зборів городян за кварталами.

Але згодом ставало зрозумілим, що для прийняття оперативних рішень необхідним стає існування невеликої ради, що складалася б з найавторитетніших городян. Найактивнішими та найавторитетнішими городянами були, перш за все, найбільш заможні та впливові люди – купці, ремісники та, іноді, землевласники. При цьому роль ради зростала ще більше, якщо влада у місті захоплювалася шляхом змови чи, навпаки, самоврядування фактично викупалося (спочатку право формувати суд, потім обирати міського керманіча тощо). В результаті склалася система, коли усі основні рішення у місті приймала невеличка купка городян, об'єднана у ради, що контролювали питання зовнішньої та внутрішньої політики міста.

Спочатку, поки зберігалася зовнішня загроза з боку колишнього сеньйора, така система діяла досить ефективно: патриції намагалися вирішувати усі справи з урахуванням думки населення, добре розуміючи, що якщо сьогодні вони посваряться з пересічними городянами, то завтра просто ніхто не вийде захищати місто.

Але з часом зовнішня загроза поступово звелася нанівець. Усі звалили до існування міст, незалежність яких зазвичай затверджувалася імперськими та королівськими законами, договорами із сусідами тощо. Патриції переставали звертати увагу на волю загальних зборів городян або намагалися маніпулювати ними. Ради ж починають приймати рішення не лише з поточних, а й з найважливіших справ.

Крім того, патриції прагнули зберегти свою владу та передати її своїм нащадкам. Для цього широко використовувався механізм кооптації, тобто система, коли чиновник, який залишав свою посаду, призначав на своє місце свого наступника. Іноді рада сама обирала своїх нових членів, або ж з'являлася норма, згідно з якою членами міської ради могли стати лише представники певних родин.

В результаті можливість увійти до складу ради для пересічного городянина була практично зведена нанівець, адже членство у

раді та сама влада у місті передавалася у вузькому колі патриціанських родів, членами яких були заможні купці, банкіри та землевласники. Вони наполягали на тому, щоб влада фактично й формально була закріплена за ними.

Така система була характерною для двох категорій міст. *По-перше*, там, де основою міської економіки була торгівля, а не ремесла, в результаті чого економічно обґрунтовувалася могутність торгівельних домів, а отже й міської знаті. Саме такими містами були італійські аристократичні республіки у Венеції та Генуї. *По-друге*, там, де більша частина населення займалася також не ремеслами, а сільським господарством, орієнтованим на ринок. Таким був Ажен на півдні Франції (Аквітанія), де в часи британського панування основною сферою діяльності городян та навколишніх сіл стало виготовлення та заготівля вина на продаж.

Слід мати на увазі, що хоча ця система й не була ідеальною, вона далеко не завжди означала свавілля аристократії. Зазвичай, вона супроводжувалася широким розвитком відносин за типом «патрон-клієнт», за яких аристократ повинен був захищати інтереси своїх підопічних. При цьому різні групи аристократії взаємно стримували одна одну, а тому, поряд з конфліктами, що виникали між аристократією та середнім класом, який намагався посилити свій вплив та увійти до складу міських правителів, існувала також боротьба між різними аристократичними родинами.

Іноді багаті городяни намагалися увійти до складу такої аристократії, але це було досить складно, адже представники останньої зазвичай не хотіли допускати до своїх лав чужинців. Утім така ситуація дуже часто вирішувалася за допомогою шлюбів.

Класичним прикладом аристократичної республіки була Венеція, яка ще у VIII столітті набула власного самоврядування [272, с. 149].

Державна ж організація Венеціанської республіки засновувалась, по-перше, на функціональних відмінностях інститутів влади (це було характерним для практично усіх міських республік), по-друге, на значно більш оформленому розгалуженню владних та управлінських органів. Цьому сприяло дві події.

Першою з них було так зване «Закриття Великої ради» у 1297 році, коли було прийнято рішення про допуск до організації органів вищої влади виключно аристократичних верств венеціанського суспільства. Друга подія відбулася у 1315 році, коли венеціанська влада створила так звану «Золоту книгу» – список

активних громадян (їх виявилось лише 8 % від усього населення міста), що отримували політичні права [176, с. 329].

Як і в будь-якій іншій міській республіці, у Венеції державний правитель існував у вигляді діархії «дож-Велика рада».

Зрозуміло, що вища влада у Венеції належала Великій раді, до якої входило від 35 до 1500 городян, вказаних у «Золотій книзі». Саме цей орган приймав закони, встановлював податки, а також призначав міських посадовців та здійснював контроль над їхньою діяльністю.

Велика рада очолювалася дожем – герцогом.

Історія появи цієї посади заслуговує на окрему увагу. Річ у тім, що венеціанські дожі фактично завдячують своїй появі візантійському імператорові Льву III Ісавру, який у 726 році розпочав активну іконоборчу політику. Венеція¹, за активної підтримки папи Григорія II, повстала проти імператора. Павла – екзарха Равенни, було вбито, а його прихильники були вимушені залишити північно-італійські провінції. Гарнізони заколотників, які переважно склалися з місцевих жителів, обрали в екзархат власних командирів та проголосили свою незалежність. Вибір громад припав на такого собі Орсо² з Ераклеї. Його поставили на чолі колишнього уряду провінції і дали титул дюка. Останнє не було чимось на природним, адже те ж саме відбувалося у багатьох інших заколотних містах. Проте Венецію відрізняє той факт, що призначення Орсо заклало основу для традиції, яка протрималася майже тисячу років. Його ж титул – дюк, на думку відомого дослідника Дж. Норвича, «під впливом грубого венеціанського діалекту, перетворилося на слово «дож»» [168].

Дожа обирали довічно шляхом непрямих виборів: від міських кварталів (чи від Великої ради) обиралися (чи призначалися) спеціальні виборщики. Вони, із залученням додаткових електорів, утворювали другу колегію, друга – третю, третя – четверту. І лише п'ята чи шоста колегія безпосередньо затверджувала запропонованого кандидата. На думку творців такої системи, вона повинна була стати на заваді авантюристам, що могли б заморочити голову пересічним громадянам [176, с. 329].

Проте така система існувала не завжди. Дж. Норвич, який детально дослідив історію Венеції, вказує на той факт, що перші

¹ Тоді була провінцією Візантійської імперії.

² Інша вимова імені – Урсус.

дожі фактично самі визначали своїх наступників, призначаючи їх своїми співправителями. Така ситуація тривала аж до 1071 року, коли в результаті антидинастичної революції дожем обрали заможного купця Доменіко Флаб'яніко [168].

Після свого обрання дож отримував кошти на своє життя і роботу від Венеціанської республіки та носив особливі відзнаки. Місцем його перебування став знаменитий Палац дожив.

Досить цікавим уявляється питання щодо повноважень дожа. Так, одні дослідники наголошують на тому, що дожі мали істотні повноваження [272, с. 150], інші вважають, що вони мали переважно представницьку владу [176, с. 329].

На нашу думку, вірними є обидві точки зору, адже у різні віки повноваження дожив істотно різнилися. І якщо у VIII–XII ст. їхня влада була майже абсолютною, то після конституційних реформ 1172–1173 рр. вона стала практично номінальною [168].

В Ажені влада належала консулам, які обиралися на один рік. Кожен з них представляв один з восьми кварталів міста. Колишні консули утворювали раду присяжних, що контролювали діяльність консулів діючих.

При цьому консул, що залишав свій пост, сам призначав собі наступника. В Ажені діяла система, згідно з якою пост консула можна було займати декілька разів, але не можна було призначити консулом самого себе.

І хоча формально діяли міські збори, проте вони зазвичай не виносили жодних важливих рішень. При цьому усі питання в ньому піднімали виключно самі консули.

Саме Ажен став втіленням того, у що може виродитися аристократична система, коли влада зосереджується у вузькому колі декількох впливових родин, а консули (за участю присяжних) контролюють скарбницю, наймають міських службовців тощо. Результатом стає поширення корупції та деспотизму.

Третьою найвідомішою аристократичною республікою була одвічна суперниця Венеції Генуя. На відміну від венеціанської, аристократія останньої намагалася не стільки інтригувати, скільки воювати один з одним. І лише у XV столітті була реорганізована система державного управління, яка призвела до істотного примирення ситуації в місті. Зокрема, окрім дожа та сенату, в Генуї було створено «Дім Святого Георгія», який зосередив в своїх руках усю повноту спочатку фінансової, а потім і політичної влади. Цей орган фактично був банком, але належав не якійсь

одній родині, а був власністю усього міста. Виражаючись сучасною мовою, «Дім Святого Георгія» – це акціонерне товариство відкритого типу, акції якого куплялися й продавалися, і котре очолювалося правлінням у складі представників найвпливовіших родин Генуї.

В умовах сеньйоральної та, особливо, аристократичної республіки все більшого значення при організації та функціонуванні рад набував міський патриціат, який виділявся не лише багатством, а й своїм соціальним становищем. Зокрема, вважалося, що в таких містах міське право не записано в книгах вичерпним чином, але «передається та чітко оберігається мудрими, розумними людьми» [292, с. 68], як це записано у преамбулі до книги VII Мейсенської збірки Магдебургського права XIV ст. Саме тому, незважаючи на широке поширення громадських виборів ради, у багатьох містах вибори громадою підмінялися виборами патриціатом. У цьому випадку лише так би мовити «кращі люди» могли обирати раду і водночас саме вони могли бути обраними. Так, наприклад, у Кельні кожен померлий ратман¹ протягом 8 днів повинен бути замінений шляхом виборів нового виключно з роду покійного, а тому Рада Кельну тривалий час містила у своєму складі представників 15 аристократичних родів. Затвердження ж в місті пріоритету міської ради відбулося достатньо пізно, адже аристократичний Ріхерцех активно цьому заважав. У 1297 р. ситуація в Кельні склалася так, що місто, поряд із міською радою, представляли суддя, шюффени та посадовці Ріхерцеху. І лише у 1341 році міська рада вперше виступила як єдиний представник міста.

Говорячи про термін повноважень членів міської ради, ми, в основному, стикаємося лише із ситуацією щорічних виборів. Проте при заміні старого складу ради новим існувало безліч варіантів, і зовсім не обов'язково, що всі радники змінювалися однооментно. Наприклад, у так званій двосторовій раді третина радників щорічно залишала справи і залучалася лише до обговорення найважливіших питань із правом виключно дорадчого голосу, тоді як інші дві третини («засідаюча рада») активно вели справи і займали міські посади. Були й триверстові ради – у цьому випадку кожен ратман після закінчення свого терміну перебування при владі залишав свої повноваження на два роки і повертався на службу лише на третій рік.

¹ Член ради.

Для міст, які знаходилися на німецькій території, була характерною сакралізація виборів. Зокрема, усі вибори розпочиналися богослужінням та й проводилися або безпосередньо у соборі, або в ратуші. День виборів також був не випадковим. Наприклад, у Генфі, Фрайбурзі та Люцерні популярним днем було 24 червня – день Івана Хрестителя. На нашу думку, це було пов'язано з припущенням, що на городян саме у цей день зійде святий дух. Не менш популярною була дата 22 листопада – день сходження на святого Петра. Зокрема, саме на цей день припадають вибори до міських рад серед членів Ганзейського союзу – Любека, Гамбурга, Кенігсберга та ін. Досить поширеним днем виборів було також Різдво та Пасха. Зокрема саме тоді обиралися члени міської ради в Нюрнберзі, Франкфурті та Берні.

Як вже зазначалося вище, у соціальному аспекті міська рада дуже часто складалася з патриціїв. Зокрема, вже з початку XIII століття це чітко видно при аналізі списків рад різних міст, в яких практично увесь час повторюються одні й ті ж самі прізвища. Більше того, дуже часто три чверті місць в радах займали представники двох-трьох провідних родів. При цьому не слід забувати, що патриції не лише призначали членів ради, а й мали на неї істотний вплив, адже вони, так само як і ради, виступали як свідки, визначалися як радники у найважливіших питаннях та брали участь в управлінні міськими справами. Крім того, вони активно брали участь у прийнятті певних рішень, а в умовах конфлікту між містом та міським сеньйором, залучалися як третейські судді. З іншого боку, такі представники відповідали нарівні з радою, якщо сеньйор міста вважав, що владні органи останнього повинні притягатися до відповідальності.

Така ситуація наводить на думку про антинародний характер системи міського принципату, проте це не зовсім так. Річ у тім, що робота у раді вважалася почесним обов'язком і ратман від самого початку повинен був служити принципово безоплатно. Тому ним могла стати лише заможна людина – рантьє чи купець.

Платня ж за участь у роботі ради була запроваджена не раніше XIV століття у вигляді добових платежів чи річного жалування [292, с. 71]. З тих пір питання щодо підвищення платні неодноразово підіймалося в різних містах, на підставі того, що радники несли багато представницьких витрат, а дипломатична служба мала досить небезпечний характер.

Що ж стосується функцій ради, то основною серед них була контрольна. Зокрема, більшість рад здійснювали контроль у військовій та податковій сферах. Крім того, рада здійснювала нагляд за тим, як міська громада споруджувала та утримувала міський мур. Щодо податкової сфери, то саме на ратманів покладався обов'язок встановлювати точний розмір податків (при цьому саме вони могли знизити податкову ставку). Рада ж слідкувала за правильністю міри й ваги та встановлювала покарання за правопорушення у цій сфері, а також здійснювала контроль за чеканкою монети.

Стосовно ж іншої ланки міської правлячої діархії – бургомістра, то саме він тримав у себе міську печатку та ключі від міських воріт. Як відомо, інститут бургомістра виник пізніше оформлення ради як органу управління містом. Іноді бургомістр був головою ради, іноді діяв поряд із нею, як особливий голова, а сам він був свого роду розпорядником ради [177, с. 110]. Зазвичай, у місті існував один бургомістр, але великі міста могли обрати двох, трьох або чотирьох бургомістрів. Зрозуміло, що бургомістр обирався як міською радою, так у усією громадою міста, проте іноді його призначав міський сеньйор. Були й інші варіанти. Так, в місті Нюрнберг протягом звітного року на посаді бургомістра побували у порядку черговості 26 ратманів. Відомо також випадок, коли два бургомістри – старший та молодший – перебували на посаді протягом 28 днів.

Що ж до функцій бургомістра, то на сьогодні їх відомо мало. Так, досить зрозумілим було те, що саме він головував на засіданнях міської ради, виступав від імені міста на міжнародній арені та у відносинах з імперською владою, а також вирішував питання відносно дзвону дзвонів. Останнє було дуже важливим, адже саме дзвін був символом міської свободи, саме дзвін скликав городян на зібрання чи вибори, для оголошення чи відміни певної постанови, а також для допомоги.

Іноді траплялося, що, незважаючи на зусилля аристократії, влада залишалася в руках усіх городян. Тоді найважливіші рішення приймали збори городян та міська рада, сформована, у принципі, на демократичних засадах. При цьому під демократією в середньовічних містах розуміли систему, за якої право голосу мали лише городяни, що володіли в місті нерухомістю (мали будинок і сплачували певний податок) та брали участь у міському ополченні, або ж були майстрами якогось цеху.

Таким чином, в умовах демократії влада належала міським зборам і раді, яка приймала оперативні рішення. Спочатку чітка система підрахунку голосів на зборах була відсутньою, а рішення приймалося за допомогою криків «за» чи «проти». Потім у деяких містах почала складатися більш чітка демократична система голосування, але роль самих зборів починає зменшуватися, адже основні рішення зазвичай приймає рада.

Порівнюючи раду демократичної республіки з аналогічними радами в сеньйоральному місті та в умовах аристократії, слід мати на увазі, що демократична міська рада обиралася усіма повноправними городянами із свого середовища, а її склад періодично змінювався. Водночас до повноправних городян належали лише 10 % від усього складу жителів міста. Учні ж, підмайстри та чорноробі не мали права голосу.

При цьому традицій прямих виборів міського керманича та членів ради не існувало. Вибори зазвичай відбувалися або за цехами та/або кварталами. У кожному цеху (кварталі) повноправні городяни обирали свого очільника чи члена ради, котрий і представляв їхні інтереси у міській раді. Там же в раді обирався й керманич міста (мер чи бургомістр), який виконував виключно роль голови вказаної ради. При цьому таких керманичів могло бути декілька.

Інша відмінність демократії від аристократії та сеньйорального міста полягає у тому, що в демократичній міській республіці не існувало місцевої аристократії, котра могла б передавати свої посади у спадок своїм нащадкам. І хоча іноді в місті існували більш заможні та впливові цехи, які мали пріоритет у раді, а їхні представники мали більше голосів (навіть за наявності підтримки меншості городян), проте навіть і тоді влада ніколи не передавалася у спадок.

Найбільш відомими демократичними міськими республіками були Флоренція у XII–XV ст. та Новгород у XII–XIV ст.

При цьому саме Флоренція вважалася класичним прикладом середньовічної демократії. В XIV столітті це було велике місто, в якому мешкало близько 90 тис. громадян. Основною ж одиницею управління був цех, який кожні півроку обирав свого керівника (консула чи пріора).

Найвпливовішими були найбільш заможні (так звані «старші») цехи – купецтво, виробники шерсті та шовку, міняли, судді й нотаріуси, лікарі й аптекарі. Найбільш впливовими ж з

них були цехи купецтва – Каліммала та виробників шерсті – Лана, членами яких могли бути навіть представники родовитих сімей. До п'яти середніх цехів належали м'ясники, чоботяри, ковалі, тесляри та дрібні торговці. Крім них, у Флоренції існувало дев'ять молодших цехів.

Номінально вищим органом державної влади у Флорентійській республіці був пріорат, члени якого (пріори) обиралися шляхом досить складної процедури: 4 пріора обиралися від двох кварталів та ще 2 пріора – від трьох. З основних питань пріорат повинен був радитися із консулами – керівниками цехів, які обиралися цеховими майстрами на 6 місяців без права повторного переобрання. Фактично пріорат, цехи та консули утворювали своєрідну єдину систему органів законодавчої влади.

Щодо керманіча республіки, то їх фактично було двоє: подеста [176, с. 325], який втілював виконавчу владу та гонфалоньєр (прапороносець) [178], який був уособленням судової влади.

При цьому подеста спочатку був лише військовим та дипломатичним очільником Флоренції. Його зазвичай запрошували з числа знатних феодалів (спеціальна комісія оцінювала кандидатів) на півроку чи рік. Місто надавало подесті палац, охорону-гвардію та грошове утримання. При цьому, поряд із подестою, у Флоренції була заснована посада капітана – очільника цехового та народного ополчення.

Що ж стосується гонфалоньєра, то він обирався усіма городянами і був своєрідним аналогом народного трибуна в Стародавньому Римі. При цьому він не лише виступав своєрідним захисником громадян та міських прав, а й керував народним судом та вимагав для очевидних злочинців вигнання, конфіскації їхнього майна, а також особисто керував спеціальним загоном саперів, що руйнували будинки злочинця.

У XV столітті у Флоренції запроваджується своєрідне загальне виборче право для осіб, які досягли 24 років та були внесені до цехових списків. Фактично ж це право стосувалося лише 3 % городян [176, с. 327].

Після того, як у 1421 році Джованні Медичі було обрано гонфалоньєром [70, с. 199–200], тобто він фактично очолив сеньйорію – уряд Флоренції, ситуація докорінно змінилася і значення виборів істотно знизилося. Саме про це цілком слушно зазначає проф. З. Черніловський: «Флорентійська влада обиралася, але ці вибори були пустою формальністю» [272, с. 150].

Фактично саме в часи правління родини Медичі (1430–1737 рр.) Флоренція з демократичної республіки перетворилася на тиранію [178].

Іншим відомим прикладом демократичної республіки був Новгород Великий.

Тут не було цехів. Організаційно місто поділялося на п'ять кварталів – кінців, кожен з яких ділився на вулиці.

Проте владна система все ж таки нагадувала флорентійську. Так, у Новгороді (та у Пскові) вища влада належала вічеві – загальним зборам городян, що зазвичай відбувалися на Торгівельній площі (в Новгороді). Саме віче обирало вищу владу в місті – посадників, тисяцьких та архієпископа. Є й припущення про те, що в Новгороді існував аналог міської ради – рада панів [178], проте інші джерела це заперечують [292, с. 171]. Водночас означені джерела наголошують на існуванні такого органу в Пскові [292, с. 172].

Новгородсько-псковська система управління також дещо нагадувала як флорентійську, так і німецьку.

Так, як уже зазначалося, у Флоренції, поряд із прапороносцем-гонфалоньєром, існував і подеста, якого обов'язково запрошувала із сторони, тобто не з числа городян [176, с. 325]. Це дуже нагадує ситуацію із запрошенням князя до Новгорода та Пскова.

Так, досить відомим є той факт, що виходець із Великого князівства Литовського Довмонт (після хрещення – Тимофій) був запрошений жителями Пскова як князь і так він прослужив місту тридцять три роки. При цьому головним його обов'язком був захист Пскова (у тому числі й від новгородців) [24, 66–67]. Не менш відомим є той факт, що саме задля свого захисту від лівонців новгородці запрошували до себе князем Олександра Невського [289, с. 223 та 247], адже лише запрошений князь «із своєю дружиною, немов магніт, що притягує залізу стружку, був тією силою, котра об'єднувала новгородське ополчення і робила його по-справжньому боездатною силою. Двісті-триста княжих дружинників – достатньо вагомий аргумент, здатний змусити навіть найбільших новгородських шибайголов дотримуватися дисципліни і виконувати накази» [164, с. 117]. Самим же ополченням керував тисяцький [140, с. 69] – своєрідний аналог флорентійського капітана.

Щодо подібності німецьким містам, то в Новгороді існувала посада посадника, що дуже нагадувала бургграфа [292, с. 150], адже, як зазначав В. Ключевський, спочатку його призначав на посаду («посадив») князь [89, с. 145]. До речі, вищезгаданого нов-

городського тисяцького в німецьких містах називали герцогом [292, с. 25].

Аналіз літератури, проведений відомим сучасним російським істориком Шумовим про те, що в новгородських літописах згадується не один, а декілька посадників [292, с. 150], дозволяє нам наполягати на існуванні колегіальних органів правління і в Новгородській республіці.

Таким чином, середньовічна міська республіка, так само як і республіка стародавнього світу, тяжіє саме до колегіальної форми державного правителя і фактично, до появи інституту президента, республіканська форма правління могла оперувати виключно колективною формою глави держави. Саме тому, у принципі, можливим є ототожнення республіки з поліархією як протилежністю монархії, що свого часу зробили відомі українські державознавці [20, с. 206].

2.2. Генезис та еволюція президентства у світі

Сучасна республіка багато у чому завдячує своїй появі інституту президента. Термін «президент» походить від *лат.* Praesidens, що означає «той, хто сидить попереду». Саме так у добу античності називали головуючих на різних зборах. Проте наприкінці XVIII століття цей термін набуває сучасного значення: спочатку як керівника вищої виконавчої влади, а згодом і як глави держави.

Умовно можна виділити дві основні моделі виникнення і розвитку інституту президента: американську та французьку. Крім того, досить цікавим є досвід радянського президентства.

Саме тому буде корисним дослідити процеси формування інституту президентства та глави держави в Сполучених Штатах Америки, у Франції, а також в СРСР (як попередника сучасних України та Російської Федерації).

Так, щодо США, то на першому етапі американської державності не лише законодавча, а й виконавча влада зосереджувалася в руках представницького органу – Континентального Конгресу. Одноособного державця в той час ще не існувало, а Конгрес вибирав з числа своїх членів президента, функції якого обмежувались виключно головуванням на засіданнях.

Однак дуже скоро більшість політичних діячів американської держави дійшли до висновку, що діяльність Конгресу з приводу

виконання ним законів є неефективною. Виникла необхідність поділу влади та утворення одноосібного правителя держави, який би очолив виконавчу владу. Однак, коли справа дійшла до конституційного оформлення інституту президентства, з'ясувалося, що серед «батьків-засновників» США існує багато розбіжностей, які й виявилися на засіданні Конгресу 1787 року, що було присвячено прийняттю Конституції США.

Перша розбіжність полягала у тому, хто повинен обирати президента. Першою пропозицією стало наступне: «Створюється національний орган виконавчої влади, який обирається національним законодавчим органом» [163, с. 438]. Проте вказана пропозиція не була підтримана виходячи з історичного досвіду. Найбільше конгресменів насторожила практика обрання польських королів. Як відомо, цей період супроводжувався смутою та безладдям, які були викликані зіткненням інтересів різних магнатів. З іншого боку, вже було накопичено певний досвід виборів губернаторів різних штатів (наприклад, Нью-Йорка), що доводив перевагу голосування виборщиками. Саме тоді й було вирішено, що президента обирають виборщики від штатів.

Друга розбіжність полягала у строках президентських повноважень. Багато депутатів прагнуло максимально наблизити статус президента до статусу обмеженого монарха, подібно англійському, але, не наважуючись на відвертий монархізм, пропонували зробити президентство довічним. Так, майбутній голова Верховного Суду США Олександр Гамільтон у своєму плані створення Союзу штатів пропонував наступне: «Вищу виконавчу владу в Сполучених Штатах отримує правитель, якого обирають і який залишається на своєму посту, доки веде себе належним чином; його обирають виборщики, обрані тими виборцями, яких обрав народ у вищезгаданих виборних округах, або виборцями, обраними для цієї мети відповідними законодавчими зборами. Якщо вибори не проводяться у встановлений строк, правителем стає голова сенату. Правитель має право накладати вето на всі прийняті закони; він є головнокомандувачем сухопутними та військово-морськими силами і міліції Сполучених Штатів; здійснює повне керівництво війною, коли така є оголошеною або розпочатою; має право укладати будь-які договори з поради чи за згодою сенату; призначає керівників чи головних чиновників департаментів фінансів, військового та закордонних справ; подає кандидатури на всі інші офіційні посади (у тому числі на посади послів в інозем-

них державах), які можуть бути схвалені або відхилені сенатом; має право помилування будь-яких злочинців, крім осіб, що вчинили державну зраду, яких він не може вибачити без згоди сенату» [34, с. 443–444].

Проте перевагу віддали компромісному варіанту: президент обирається на чотири роки, а питання щодо його переобрання не було врегульоване. Це не могло не викликати певних проблем. Зокрема, загальновідомим є той факт, що свого часу дехто з представників заможних верств та реакційно налаштованих офіцерів утворили «Орден Цинцинату» і запропонували Дж. Вашингтону пост короля [185, с. 26], тобто довічного правителя. Проте заколот на користь останнього зазнав невдачі, адже й сам перший президент рішуче відмовився висувати свою кандидатуру втретє [155, с. 28], а тим більше ставати королем. Самі ж офіцери запрягнулися, що солдатами вони будуть ставати лише коли їх закличе до цього Батьківщина, а весь інший час вони будуть законослухняними громадянами [22, с. 334]. Цій клятві вони залишилися вірними назавжди. Саме тоді й склалися дві традиції: армія поза політикою та два строки президентських повноважень. І якщо перша традиція триває й донині, то друга не порушувалася аж до 1932 року, коли до влади прийшов Ф. Д. Рузвельт, який, як відомо, обирався чотири рази. Після його смерті XXII поправкою до Конституції в США була закріплена можливість лише двох строків президентських повноважень, як це йшло з часів першого президента США.

Стосовно ж конкретних повноважень, то, сприйнявши доктрину поділу влади, Конституція США заборонила президенту безпосередньо брати участь в законодавчому процесі. На цьому слід окремо зупинитися. Річ у тому, що, на думку З. Черніловського, президенту США «...та його адміністрації навіть не дозволяється звертатися до конгресу з проектами законів. Все, що може зробити президент стосовно цього, – це просити конгрес про видання бажаного закону та про відхилення небажаного (право вето)» [273, с. 111].

Утім ця точка зору поділяється далеко не всіма ученими. Так, один з провідних американських науковців В. Бернхем, вказував на те, що в часи Великої депресії «...Президент Франклін Рузвельт запропонував Конгресу вичерпну законодавчу програму» [16, с. 22]. Ще більше деталізує цю ситуацію професор Л. Готроп, який вказує, що пропозиції президента Ф. Д. Рузвельта існували у ви-

гляді законопроектів: «Цей законопроект було надіслано до Конгресу 9 березня 1933 року, а вже 10 березня він повернувся до нього на підпис. На 10 квітня дванадцять законопроектів були підписані і отримали силу закону» [47, с. 17]. В СРСР своєрідним опонентом З. Черніловського виступав Е. Георгіян, який наголошував на тому, що «основним способом здійснення законодавчої ініціативи є президентські послання конгресу» [38, с. 70].

На нашу думку, істина знаходиться приблизно посередині. Звісно, Конституція США чітко встановлює, що президент періодично надає Конгресу інформацію про становище Союзу та рекомендує на його розгляд такі заходи, котрі він вважатиме потрібними й доцільними. Як ми бачимо, з юридичної точки зору ці послання мають чисто інформативний характер. Більше того, виходячи з самої суті системи «стримувань і противаг» у конституційній схемі поділу влади легко вивести суто превентивний характер права Конгресу реалізувати законодавчу ініціативу.

Інша річ, що послання Президента («Послання про стан Союзу», доповідь про стан економіки країни, послання про бюджет тощо) майже завжди містять пропозиції з різних питань. Однак кваліфікувати їх як право законодавчої ініціативи не варто, оскільки Конгрес може їх як не прийняти взагалі, так і прийняти, але не у тому вигляді, як вони були запропоновані, адже у випадку з Президентом Конгрес може вирішувати: чи буде він розглядати ці пропозиції, чи ні, тоді як пропозиції суб'єктів законодавчої ініціативи¹ обов'язково розглядаються з дотриманням усіх правил законодавчої процедури.

Таким чином, Президент США не має права законодавчої ініціативи, але, у принципі, може звертатися до Конгресу із законопроектами.

На відміну від США, де президентська влада затвердилася ще з часів Конституції 1787 року, Франція йшла до сучасного статусу Президента через чотири Республіки та дві Імперії. Цілком слушно зазначав з цього приводу доктор юридичних наук В. Чернега: «Серед великих країн Франція тривалий час мала репутацію свого роду лабораторії для апробації різних форм правління та політичних режимів. У ХІХ столітті, наприклад, середня «тривалість життя» тих чи інших форм монархічного та республіканського прав-

¹ В США ними є лише конгресмени.

ління, які тут створювались, не перевищувала й десяти років, а у ХХ столітті в країні змінилося чотири режими» [271, с. 67].

Аналізуючи Конституції 1791, 1793 та 1799 років, ми не зустрічаємо жодної згадки про інститут президента. В Конституції, що була прийнята 3 вересня 1791 року, вказувалося: «Вища виконавча влада зосереджується виключно в руках короля» [111]. Після повалення королівської влади та страти монарха, 24 червня 1793 року, була прийнята інша Конституція, де одноосібний глава держави взагалі не передбачався, а вищим урядовим органом оголошувалася Виконавча Рада, що утворювалася «...у складі двадцяти чотирьох членів» [102, с. 223]. Згодом на місці Виконавчої Ради був утворений інший уряд – Комітет громадського порятунку на чолі з М. Робесп'єром. Повалення якобінської диктатури призвело до прийняття 13 грудня 1799 року нової Конституції Французької Республіки, виконавча влада зосереджувалася в руках трьох консулів, де особливий статус мав перший консул, яким, згідно з ч. III статті 39 став Бонапарт [113]. 18 травня 1804 року органічним сенатус-консультом у Франції відродилася монархія, а Наполеон Бонапарт, згідно статті 2 цього акту став «...імператором французів» [179].

Таким чином, Франція часів Першої республіки, так само, як і Першої імперії не знала інституту президентства. Скоріше за все, інститут президентства з'явився у Франції за часів Другої Республіки. Так, у статті 43 Конституції Французької Республіки від 4 листопада 1848 року зазначено: «Французький народ доручає виконавчу владу одному громадянину, який отримує титул президента республіки» [112, с. 452].

Як відомо, першим президентом Другої республіки у Франції став Луї Наполеон, який, здійснивши узурпацію влади, став імператором Наполеоном III. Після повалення Другої імперії Франція отримала Третю республіку, Президентом котрої міг бути кожен громадянин Франції, окрім нащадків будь-яких династій, що коли-небудь правили Францією. На цілком слушну думку П. Міжуєва, «...таке обмеження є досить зрозумілим, якщо згадати, як Наполеон III скористався своїм становищем президента (Другої) Французької республіки для того, щоб відновити у Франції імператорську владу та захопити її» [155, с. 25].

В результаті Другої світової війни Третя республіка у 1940 році загинула. Після перемоги над нацизмом у Франції утворилася Четверта республіка, де президент, згідно зі статтею 29 Конституції 1946 року обирався парламентом на сім років лише один тіль-

ки раз [265, с. 478]. Тяжке внутрішнє та зовнішнє політичне становище призвело до початку нової конституційної реформи, процес якої детально описано у відповідних джерелах [88, с. 96–114; 242, с. 88–91]. На сьогодні у Франції існує вже П'ята республіка. Її ж президента, згідно з ч. II статті 6 спочатку обирала на сім років спеціальна колегія, а з 6 листопада 1962 року стали обирати всенародно [145, с. 107]. 2 жовтня 2000 року цей строк було скорочено до 5 років. Щодо можливих переобрань, то спочатку Конституція не визначала кількості можливих переобрань глави держави, хоча зазвичай президенти здійснювали свої повноваження по два строки (Ш. де Голль, Ф. Міттеран, Ж. Ширак), але 23 липня 2008 року стаття 6 Конституції була доповнена положенням частини II, за яким ніхто не може здійснювати мандат президента більше як два роки підряд [115, с. 48].

На відміну від США та Франції, історія створення інституту президента СРСР охоплювала порівняно короткий, проте вкрай насичений подіями та потрясіннями період, який багато у чому став доленосним в СРСР, Росії, Україні та інших республіках колишнього СРСР, що нині є незалежними державами. Можна погодитись з думкою Є. Кузнецова, який вказав: «Вперше в російській історії була здійснена спроба на практиці зробити виборною найвищу державну посаду» [124, с. 95].

Вперше ідея радянського президентства була, скоріше за все, запропонована при обговоренні проекту Конституції СРСР 1936 року [185, с. 44]. Але проти цього рішуче виступив Й. Сталін, який, зокрема, зазначив: «За системою нашої Конституції в СРСР не повинно бути одноосібного президента, що обирається усім населенням нарівні з Верховною Радою та може протиставити себе Верховній Раді. Президент в СРСР колегіальний, – це Президія Верховної Ради, у тому числі й голова Президії Верховної Ради, що обирається не усім населенням, а Верховною Радою, і підзвітний Верховній Раді» [235, с. 569]. Вдруге питання щодо президента піднімалося у 1964 році М. Хрущовим при розробці проекту нової Конституції СРСР. Було навіть підготовлено відповідний розділ. Але він не знайшов свого практичного втілення, адже єдиним кандидатом на цю посаду був сам М. Хрущов, а правляча партійна верхівка вже мала намір усунути його з керівних посад [185, с. 45]. Втретє ж інститут президента СРСР «згадали» в часи Перебудови і перші реальні кроки у цьому напрямку були зроблені вже у 1985 році, коли помічники М. Горбачова Г. Шахназаров

та В. Медведєв подали генеральному секретарю доповідну записку про доцільність введення посади президента.

Згодом такі ж пропозиції висловлювались і під час підготовки й проведення XIX Всесоюзної конференції КПРС.

Фактично ж доленосним у цьому напрямку став 1989 рік, коли з'явилися, принаймні, два проекти змін до Конституції СРСР, які передбачали посаду президента. Першою була Концепція нової Конституції Союзу РСР, що була запропонована Інститутом держави і права АН СРСР. Вказана Концепція стосовно президентства передбачала наступне: «Досить важливим уявляється питання про главу держави. В умовах існування нинішньої структури, коли ним виступає Голова Верховної Ради СРСР, відбувається змішування функцій спікера парламенту з функціями глави держави. Водночас Голова Верховної Ради не має багатьох повноважень, які традиційно має глава держави. У зв'язку з цим заслуговує на увагу й дослідження пропозиції з тим, щоб у новій Конституції увести інститут президента. Це дозволило б більш чітко відокремити законодавчу владу від інших влад, посилити систему «стримувань і противаг». Президент міг би обиратися спеціальним виборчим конвентом з представників республік або громадянами країни. У якості глави держави він пропонував би Верховній Раді кандидатуру Голови Ради Міністрів і мав би право ставити перед Верховною Радою питання про відставку уряду. Президент підписує закони, що були прийняті Верховною Радою, і має при цьому право вето, яке, в свою чергу, може долатися Верховною Радою (кваліфікованою більшістю). Президент, за певних обставин, може розпускати Верховну Раду. Президент – глава Збройних Сил, голова Ради Оборони» [118, с. 20].

Були й інші пропозиції, але врешті-решт 29 листопада 1989 року вищезгадані Г. Шахназаров та В. Медведєв подали М. Горбачову спеціальний меморандум, у якому наголосили наступне: «...Прямим голосуванням обирається Президент СРСР, який є главою держави та виконавчо-розпорядницької влади; при Президенті утворюється затверджений Верховною Радою Кабінет Міністрів у складі голови ВРНГ, міністрів – внутрішніх справ, закордонних справ, юстиції, оборони, фінансів, з питань праці та соціальних проблем, культури, з питань федерації, голови КДБ. На пост Президента від КПРС висувається лідер партії, що обирається на з'їзді КПРС. Він головує на засіданнях Політбюро; пост генсека ліквідується» [124, с. 97].

Саме цей меморандум сприяв гострій дискусії у вищих колах СРСР навколо запровадження поста президента країни. Її наріжним каменем стали питання з приводу: процедури обрання, відносин «президент – парламент» та «віце-президент – парламент», відносин «президент – президентська рада» та «президент – Рада Федерації», відносин «президент – партія» [124, с. 100–101].

Саме в умовах цієї дискусії відкрився Третій (позачерговий) З'їзд народних депутатів СРСР, на якому було подано законопроект, що передбачав істотні зміни до Конституції і введення поста Президента СРСР.

Згідно з законопроектом, президент, наприклад, мав право надавати З'їзду народних депутатів СРСР пропозиції щодо персонального складу Комітету конституційного нагляду СРСР [173, с. 4]. Проте вказане положення не було закріплено конституційними змінами. Згідно з п. 3 Закону СРСР «Про утворення поста Президента СРСР та внесення змін до Конституції СРСР» від 14 березня 1990 року Конституція СРСР була доповнена розділом 15¹, що мав назву «Президент СРСР». Цей розділ виклав статтю 127 у наступній редакції: «Главою Радянської держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік – є Президент СРСР» [174, с. 3].

Під час прийняття вказаного закону гостра дискусія на З'їзді розгорілася не лише з приводу відміни статті 6 Конституції СРСР, а й з приводу обрання президента СРСР: або З'їздом народних депутатів, або всенародними виборами. Врешті-решт перемогла точка зору прихильників З'їзду. Цю перемогу досить вдало пояснив відомий історик – депутат того пам'ятного З'їзду Д. Лихачов: «Я не юрист, але я, здається, у цій залі є найстарішим депутатом. Я дуже добре пам'ятаю лютневу революцію, я знаю, що таке емоції народу, і я повинен вам сказати, що зараз наша країна охоплена емоціями. В цих умовах прямі вибори президента фактично призведуть до громадянської війни» [129, с. 9].

Таким чином, розділом III вказаного закону було передбачено, що «...перший Президент СРСР обирається З'їздом народних депутатів СРСР строком на п'ять років» [174, с. 3].

14 березня 1990 року відбулося голосування, за результатами якого 15 березня 1990 року М. Горбачов став першим (і останнім) Президентом СРСР. Того ж дня З'їзд народних депутатів СРСР видав наступну Постанову: «З'їзд народних депутатів СРСР постановляє: Обрати Президентом Союзу Радянських Соціалістичних Республік товариша Горбачова Михайла Сергійовича» [170].

Після цього М. Горбачов приніс Присягу: «Урочисто клянуся вірно служити народам нашої країни, строго слідувати Конституції СРСР, гарантувати права й свободи громадян, добросовісно виконувати покладені на мене високі обов'язки Президента СРСР» [189]. В своїй же інавгураційній промові він зазначив: «Я вбачаю роль та призначення поста Президента Союзу Радянських Соціалістичних Республік у тому, щоб затверджувати в країні національну злагоду, дух взаємної поваги та добросусідства. Затверджувати принципи громадянського миру, виражати та захищати інтереси народу – найвища мета та святий обов'язок для мене як Президента СРСР» [44].

Поява поста Президента СРСР не залишилась непоміченою і за кордоном. Відома газета «Вашингтон пост» з цього приводу писала: «Рішення З'їзду народних депутатів узаконило те, що є найважливішою зміною в політичній та економічній системі Радянського Союзу з часів більшовицької революції 1917 року» [223, с. 440].

З появою та конституційним закріпленням інституту президентства завершився перший етап його формування в СРСР. Другий етап же розпочався після того, як 26 грудня 1990 року до Конституції були внесені чергові зміни, згідно з якими президент СРСР тепер «...очолює систему органів державного управління» [128, с. 34]. Таким чином, на думку Б. Лазарева та В. Кудрявцева, президент СРСР став «...не лише главою держави, а й главою виконавчої влади» [128, с. 34], який «...здійснює взаємодію та зв'язок між законодавчою владою та виконавчою» [123, с. 4].

Між цими двома етапами статус президента СРСР було істотно посилено Законом СРСР від 14 травня 1990 року «Про захист честі та гідності Президента СРСР», яким була введена кримінальна відповідальність за публічну образу Президента СРСР або наклеп на нього (штраф до трьох тисяч карбованців, виправні роботи до двох років чи позбавлення волі до трьох років [166, с. 29]). При цьому, щоправда, відповідною постановою було роз'яснено, що «Публічні виступи, які містять критичні висловлювання про діяльність Глави Радянської держави – Президента СРСР, а також про політику, яка ведеться під його керівництвом, не підпадають під дію Закону СРСР «Про захист честі та гідності Президента СРСР»» [166, с. 30].

Третій етап еволюції радянського президентства припадає на період формування нової союзної держави. Хронологічно, це –

період з 24 грудня 1990 року і до 19 серпня 1991 року. 24 грудня 1990 року 3'їзд народних депутатів СРСР видав постанову, яка стосувалися референдуму щодо збереження на геополітичній карті світу Союзу РСР. 25 грудня 1990 року була затверджена «Загальна концепція нового союзного договору та порядку його укладання». Згідно концепції «Союз РСР – суверенна федеративна держава, що утворилася в результаті добровільного об'єднання республік» [233].

Згідно зі статтею 12 проекту цього договору «Президент СРСР – глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент СРСР виступає гарантом дотримання Союзного договору, Конституції та законів СРСР; є Головнокомандувачем Збройними силами СРСР; представляє Союз у відносинах з іншими країнами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань СРСР. Президент обирається громадянами СРСР більшістю голосів у цілому в Союзі та у більшості республік» [233].

12 березня 1991 року у центральних газетах було опубліковано проект нового союзного договору, який закріплював, що Союз суверенних республік – «суверенна, федеративна, демократична держава» [64], президент якої – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу» [64]. При цьому ч. III статті 13 більш детально регламентувала порядок виборів Президента: «Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного та прямого виборного права в умовах таємного голосування на 5 років і не більше, ніж два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, в цілому у Союзі та у більшості республік» [64].

Після проведення 17 березня 1991 року консультативного референдуму з приводу збереження Союзу РСР як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності» [71], робота над новим Союзним договором була продовжена.

Остаточний варіант нового Союзного договору було узгоджено в Ново-Огарьові 23 липня 1991 року. Згідно з ним «Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) – суверенна, федеративна, демократична держава» [62, с. 8], Президент якої, відповідно до статті 14 Договору – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент Союзу виступає

гарантом дотримання Союзного договору, Конституції та законів Союзу; є головнокомандувачем Збройними Силами Союзу; представляє Союз у відносинах з іншими державами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань Союзу. Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного і прямого виборчого права в умовах таємного голосування строком на 5 років і не більше, аніж два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні в цілому у Союзі та у більшості держав, які його утворюють» [62, с. 9].

Остаточню ж підписати Союзний договір планувалося 20 серпня 1991 року. Як відомо, внаслідок путчу 19-21 серпня 1991 року ця спроба не мала позитивних результатів.

5 вересня 1991 року було видано Закон СРСР «Про органи державної влади та управління Союзу РСР в перехідний період», яким ліквідовувалася посада Віце-президента СРСР та фактично припинялася діяльність З'їзду народних депутатів СРСР. Оперативне ж керівництво загальними справами на території Союзу РСР перейшло до Державної Ради СРСР, до якої, відповідно до статті 3 вказаного Закону входили усі вищі керівники СРСР, у тому числі й Президент СРСР [172].

Згодом було розпочато роботу, яку перервав заколот «Державного комітету з надзвичайного стану» – над новим Союзним договором.

14 листопада 1991 року було узгоджено новий проект договору, де містилось положення про те, що «Союз Суверенних Держав (ССД) – конфедеративна демократична держава», а її президент, згідно з статтею 13, – «глава конфедеративної держави», який «...обирається громадянами Союзу у порядку, встановленому Законом, строком на п'ять років і не більше, аніж два рази поспіль» [63]. Щодо його прав, то вони фактично були аналогічними попереднім варіантам договорів.

3 грудня 1991 року на ранковому засіданні Ради Республік Верховної Ради СРСР почалося обговорення проекту Договору про Союз Суверенних Держав. Депутати негативно оцінили ідею щодо всенародного обрання президента майбутнього Союзу, оскільки, на їхню думку, це надавало перевагу великим республікам. Вони запропонували проводити обрання глави майбутнього Союзу союзним парламентом або спеціально створеною для такого випадку колегією виборщиків [277].

Процес створення нового Союзу було перервано 8 грудня 1991 року, коли лідери Росії, України та Білорусі підписали Біловезькі угоди. Заява Президента СРСР про те, що «...доля багатонаціональної держави не може бути визначена волею керівників трьох республік» [42], не мала наслідків.

21 грудня 1991 року в Алма-Аті була підписана Декларація про створення Співдружності 11 незалежних держав. 25 грудня на центральному телебаченні виступив президент СРСР М. Горбачов, який зазначив: «В силу обставин, що склалися з утворенням Співдружності незалежних держав, я припиняю свою діяльність на посту Президента СРСР» [43].

Таким чином, на сьогодні існують дві моделі запровадження інституту президента: американська, яка удосконалює конституційно-правовий статус глави держави, не посягаючи при цьому на конституцію, та французька, котра удосконалювала зазначений статус, змінюючи Основний закон держави. Щодо СРСР, то процес становлення і розвитку радянського президентства йшов здебільшого американським шляхом, адже Конституцію 1977 року ніхто не відміняв, хоча до неї вносилися численні поправки. Проте була й суттєва відмінність: президент СРСР від самого початку характеризувався як глава держави, а не як глава виконавчої влади.

2.3. Виникнення інституту президента у східнослов'янських республіках пострадянського простору

Інститут президента СРСР істотно вплинув на всю державно-політичну ситуацію в країні доби пізньої Перебудови. По-перше, він забезпечив спадковість влади в період повалення партійної держави. По-друге, створював можливість для утворення аналогічного інституту в союзних республіках, в тому числі в Україні, Росії та в Білорусі.

Так, в Російській Федерації ще 16 червня 1990 році постановою першого З'їзду народних депутатів РРФСР була утворена конституційна комісія у кількості 102 народних депутатів, яку фактично очолив О. Румянцев. На засіданнях комісії розвернулася гостра дискусія з приводу формування інституту президента. Так,

попервах члени робочої групи комісії, діяльність якої координували Л. Волков та В. Шейніс, розробили варіант, згідно з яким РРСФР повинна існувати як змішана республіка: уряд є відповідальним перед парламентом, але в наявності є сильний президент, що є главою держави і має змогу впливати на дії уряду. Зокрема, Л. Волков зазначав: «Спираючись безпосередньо на Конституцію та народ, президент у нашій концепції – організатор роботи влади, відповідальний за цю роботу перед народом, що постійно нагадує усім видам влади про їх відповідальність перед народом. У цьому полягає його головна роль всередині системи державної влади. Це й повинно забезпечити її стійкість, її рівновагу в умовах поділу влади. Але, маючи можливість серйозно впливати на різні влади, він водночас не може командувати ними» [31, с. 43]. Проте згодом члени робочої групи стали схилитися до варіанта, згідно з яким Росія мала перетворитися на президентську республіку, а президент ставав главою виконавчої влади. Цей варіант був запропонований доктором юридичних наук В. Зорькиним на підставі того, що «...інститут президента повинен бути органічно ув'язаним з системою поділу влади» [73, с. 46]. Досягти згоди з цього питання робоча група конституційної комісії в той час так і не змогла [6].

На пленарному засіданні, яке відбулося 31 серпня 1990 року, близько 40 % народних депутатів висловилися на користь поєднання посад президента та прем'єр-міністра [291, с. 65].

До президентської республіки схилив конституційну комісію і дехто з її зарубіжних консультантів, які, зокрема, зазначали: «Виконавча влада повинна бути унітарною, а не плюралістичною. Поділ виконавчої влади між президентом та прем'єр-міністром – це формула застою, нерішучості та двозначності. Спроби ж «компромисно» об'єднати британську та американську системи шляхом створення обох цих посад не мали особливого успіху» [17, с. 78]. На противагу цьому інший експерт – професор А. Рапашинський – вказував: «Я не раджу створювати в Росії президентство по-американськи. Американська система, що викликає захоплення в США, ніде у світі не була вдало трансплантована, усі ж спроби скопіювати її завершувались тією чи іншою формою диктатури.

Навіть відмовляючись від американської моделі, у якій президент концентрує в своїх руках усю виконавчу владу, залишається питання, чи повинна Росія наслідувати моделі таких країн,

як Німеччина, де президент є лише представницькою фігурою, чи таких, як Франція, де президент має значну владу. Ця влада може полягати або у забезпеченні керівництва виконавчими органами, або у виконанні ролі арбітра в конституційних диспутах або ролі лідера як «останнього притулку».

Вибір у цьому питанні повинен залежати, головним чином, від обраної структури парламенту та уряду... Якщо новий російський парламент буде ефективним органом, що веде сильний та незалежний уряд, «сильний» президент буде лише джерелом конфліктів між різними гілками влади. У цьому випадку президента має обирати парламент, причому перший повинен бути арбітром в часи криз. Якщо уряд – слабкий продукт побудови коаліції, то сильний, обраний народом президент – єдиний шлях для порятунку країни від хаосу. Я вважаю, що перше рішення є характерним для більш досконалих парламентських демократій, а друге більш до вподоби країнам, де політична культура ще має з'явитися і анархія є серйозною загрозою» [209, с. 99–100].

12 жовтня 1990 року Конституційна комісія зібралася на своє чергове пленарне засідання. Обговорюючи питання щодо інституту президентства, комісія знову не дійшла згоди, висунувши два варіанти проекту конституції, які озвучив голова комісії О. Румянцев: «Варіант «А» називається нами «Відповідальний перед парламентом уряд». Варіант «Б» названо «Президентська республіка»» [236, с. 7].

За перший варіант висловився В. Шейніс, який наголосив, що «...потрібною є система, у якій влада президента, що підтримується більшістю населення на всенародних виборах, урівноважується б владою парламенту, який представляє основні політичні сили країни в тих пропорціях, що виявилися на загальних виборах... Іншими словами, запропонований варіант дає найбільш гнучкий та демократичний інструмент впливу рухомої суспільної думки та того співвідношення сил у країні, що постійно змінюються відносно політичного курсу держави» [236, с. 10].

На противагу цьому проект «Б» озвучив Ю. Рижов, який наголосив на недоліках уряду, що відповідає перед парламентом та формується останнім: «Тепер подивіться, що може виникнути у системі, коли уряд формується парламентом, та ще з числа його депутатів. Цілком імовірним стає варіант, коли лідер парламентської більшості, тобто лідер людей, що здійснюють законодавчу владу, одночасно стає главою виконавчої влади.

Це – поганий поділ влади. А президент у цьому випадку стає або паперовим та безвладним, або опиниться у конфронтації з виконавчою та законодавчою владою» [236, с. 17].

Взагалі проти запровадження інституту президента висловився С. Бабурін, який запропонував висунути питання щодо встановлення поста президента на всеросійський референдум [236, с. 19].

Ці погляди також певною мірою поділяли депутати Ю. Слободкін та І. Болотов. Так, зокрема, Ю. Слободкін на пленарному засіданні заявляє: «Що таке повноваження президента у тому вигляді, як вони сформульовані? Нас намагаються переконати, що це, так би мовити, для Росії; намагаються переконати знову: розхлябаний російський народ, російський народ взагалі потребує царя-батюшку!

І тому повноваження президента такі необ'ємні, що далеко не всі монархи їх мають» [236, с. 21].

Практично те ж саме зазначав І. Болотов: «Складається враження, що ми йдемо до абсолютної монархії, неважливо хто буде главою держави» [236, с. 31].

Але загалом такі погляди не отримали підтримки більшості депутатів і вони зупинилися на інституті «сильного» президента, хоча й не вирішили питання щодо системи правління. Саме тому голова Верховної Ради РРФСР Б. Єльцин висловився за те, щоб це питання було обговорено на референдумі: «Я, наприклад, вважаю, що й для всенародного обговорення, тобто для публікації, слід включити обидва варіанти, враховуючи, що це є найважливішим принципом державного устрою. Винести обидва варіанти на обговорення, і народ хай сам скаже, який з них йому найбільш до вподоби. Я вважаю, що це буде істинно всенародне обговорення, і воно дасть нам більш реальну позицію у цьому питанні. Я б не хотів сьогодні, скажімо, чітко визначатись та говорити про варіант «А», що він є першим, або про варіант «Б», що він є другим. Я, наприклад, вважав би, що можна знайти й третій варіант, що знаходився б між ними, щоб президент не був безправним, але, з іншого боку, щоб президент міг контролюватися і Верховною радою, і її палатами, тобто народними депутатами» [236, с. 35–36].

24 квітня 1991 року Верховна Рада РРФСР прийняла закон «Про Президента РРФСР», де в ч. 1 статті 1 було вказано: «Президент Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки є вищою посадовою особою РРФСР та главою виконавчої вла-

ди в РРФСР» [169]. Таким чином, в РРФСР була закріплена президентська республіка.

12 червня 1991 року відбулися вибори Президента РРФСР. Результати виборів стали відомими 20 червня, коли їх оголосила ЦВК: за Б. Єльцина проголосувало 57,30 % усіх виборців країни [232]. 10 липня 1991 року о 10 годині ранку у Палаці з'їздів Кремля відбулося урочисте засідання з'їзду народних депутатів РРСФР, присвячене вступу на пост першого Президента Росії. Засідання відкрив голова Верховної Ради РРСФР Р. Хасбулатов. Від імені парламенту республіки та всіх присутніх він привітав президента СРСР М. Горбачова, голову Верховної Ради СРСР А. Лук'янова, прем'єр-міністра СРСР В. Павлова, президентів та голів Верховних Рад союзних республік, а також представників різних конфесій, що прибули на церемонію.

Перше слово взяв народний депутат РРФСР, відомий актор О. Басилашвілі. У своїй короткій промові він зазначив, що відкривається нова сторінка більш, ніж тисячолітньої історії Росії. Основи її державності, що шляхом насильства були перервані у 1917 році, знову відроджуються [147, с. 1].

Після цього Р. Хасбулатов запросив Б. Єльцина прийняти присягу президента РРФСР. Незважаючи на те, що він мав перед собою і Декларацію про державний суверенітет Росії, і Конституція РРФСР, Б. Єльцин не став класти на них руку. Поклавши її на серце, він сказав: «Клянуся при здійсненні повноважень Президента Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки дотримуватися Конституції і законів РРФСР, захищати її суверенітет, поважати та охороняти права й свободи людини і громадянина, права народів РРФСР і добросовісно виконувати покладені на мене народом обов'язки» [169].

Першим, хто виступив після присяги Президента був Патріарх Всія Русі Олексій II, який вказав, що на президента Росії «...вибором народу покладено тяжкий хрест» [147, с. 1].

Після ж виступу Патріарха з промовою виступив сам новообраний президент, який наголосив на тому, що він з оптимізмом дивиться у майбутнє і готовий до енергійних дій [69].

Поздоровлення Б. Єльцина з перемогою висловив і президент СРСР М. Горбачов, який здебільшого говорив про новий Союзний договір [147, с. 2].

Утворюючи президентську республіку, депутати російського парламенту хотіли посилити державну владу і водночас усунути

можливість авторитаризму. Саме тому президент отримував колосальні повноваження, але був підзвітним парламенту.

На думку білоруських конституціоналістів, «...у самій конструкції механізму державної влади було закладено протиріччя між законодавчою та виконавчою владами, що згодом переросли у відкрите протистояння і, як результат, політичну кризу» [185, с. 50].

Означене протистояння розпочалося у 1992 році, коли 3'їзд народних депутатів РРФСР провів конституційну реформу з метою ослаблення позицій президента та посилення повноважень Верховної Ради. Тепер саме остання давала згоду на призначення не лише голови уряду, а й деяких інших високопосадовців. Парламент встановлював порядок організації та діяльності федеральних органів виконавчої влади і отримував право відмінити не лише укази, а й розпорядження президента. Уряд же ставав підзвітним як президенту, так і 3'їзду з Верховною Радою.

Однак Б. Єльцин відмовився погоджуватись з такими змінами. Президент виступив з ініціативою проведення всеросійського референдуму з приводу довіри президенту, ухвали проведеної ним та його урядом соціально-економічної програми, дострокових виборів президента та депутатів. За довіри президенту проголосували 58,7 % виборців, що взяли участь в голосуванні, за ухвалу соціально-економічної програми – 53 %. Не пройшли й пропозиції стосовно дострокових виборів [3, с. 12].

Результати референдуму президент зрозумів як таку довіру народу, що дозволяє йому діяти незалежно від 3'їзду. Виникла сильна конфронтація між виконавчою й законодавчою владами. Внаслідок неможливості вирішити ситуацію в конституційному руслі (президент не мав права розпустити 3'їзд, а останній після референдуму не міг відправити Б. Єльцина у відставку), вона переросла у відкриту конфронтацію. В результаті президент пішов на радикальні, а згодом і силові методи: парламент було розігнано і в Росії почала складатися система «парламентської демократії на основі авторитарної влади президента» [242, с. 144].

12 грудня 1993 року, одночасно з виборами до Федеральних зборів на референдумі була ухвалена нині діюча російська конституція. Відповідно до ч. 1 статті 80 Конституції президент Російської Федерації проголошувався главою держави, одночасно позбавляючись формального права бути главою виконавчої влади. Утім це не заважає президенту фактично керувати цією гілкою влади.

Основний зміст Конституції говорить про те, що в РФ була сформована змішана республіка з сильним ухилом у бік президентської влади, яка вперше була випробувана в період зародження П'ятої Республіки у Франції.

В Україні становлення і розвиток інституту президентства має свої особливості.

Перші теоретичні розробки проблеми інституту президентства з'явилися ще в середині XIX століття. Так, зокрема, відомий український мислитель Г. Андрузький у своєму проекті «Начерки Конституції Республіки» наголошував на необхідності існування поста Президента Республіки [8, с. 61].

Вивчення ж та аналіз наукової літератури з цього приводу вказує, що конституційно-правова ідея президентської влади в Україні пройшла декілька етапів свого розвитку.

На першому етапі (1900-1917 рр.) значний внесок у розробку положень української державності та інституту президентства здійснили члени Української Народної Партії (УНП) на чолі з М. Міхновським. Зокрема, саме вони у 1905 році в «Самостійній Україні» у Львові опублікували проект української конституції «Основний Закон Самостійної України» – «Союзу народу українського». Відповідно до нього незалежна Україна перетворювалася на президентську республіку [146, с. 187].

На противагу цьому, інша українська політична сила – партія соціалістів-революціонерів, наголошуючи на необхідності встановлення в Україні республікансько-демократичної форми правління, водночас виступала проти запровадження поста президента [286].

На другому етапі (1917-1920 рр.) інститут президентства практично не фігурував. Зокрема, відомий український вчений М. Грушевський закріплював посаду президента у своєму проекті Конституції УНР (1918 рік), який передбачав, що голова, якого обрано всенародними зборами, є главою держави. Проте у подальшому це положення було викреслено [266, с. 175].

Вивчаючи цей документ, українські правознавці В. Шаповал та В. Головатенко дійшли висновку про відсутність у ньому положення про главу держави, що можна визнати певним юридичним нонсенсом [280, с. 49].

Деяко послідовніше статус президента було закріплено в Конституції ЗУНР, автором якої був юрист, громадський діяч і засновник національно-державного напрямку української політичної науки С. Дністрянський. У даному проекті закріплювалася думка

про те, що президент є главою держави і главою виконавчої влади [237, с. 54].

Третій етап – радянський, взагалі не передбачав поста президента. Проте наприкінці існування СРСР (та УРСР) інститут одноосібного глави держави починає відроджуватися. І якщо спочатку точилися суперечки про його назву – гетьман чи президент [68, с. 149], то згодом саме останній термін стали використовувати при визначенні державного керманіча.

На цей процес, на нашу думку, вплинули дві події. Першою з них стала поява посади Президента СРСР, яка вже проаналізована вище. Відразу ж після появи цієї посади союзні республіки здійснили низку кроків, спрямованих на появу аналогічних інститутів у своїх державах. На ці процеси істотним чином вплинув державотворчий пошук: в союзних та деяких автономних республіках СРСР інститут президента ототожнювався з незалежною державою, тоді як, наприклад, губернатор був втіленням, у кращому випадку, керманіча суб'єкта федерації, залежного від центру. Саме тому на території СРСР титул президента було запроваджено серед найменувань вищих посадових осіб, і чогось на кшталт «губернатора України» чи «губернатора Росії» не виникло.

Щоб це зрозуміти, слід згадати, що в Північній Америці губернаторів колоній особисто призначав король [115, с. 321]. У 1775 році, після численних актів пригноблення з боку британської адміністрації, південні колонії розпочали збройну боротьбу проти Англії, тоді як північні колонії залишилися вірними британській короні. Під час війни за незалежність південні американські колонії почали називати себе штатами (states), тобто державами¹. Керманічем кожного штату (держави) був губернатор². Але тепер він не призначався королем, а обирався народом. Під час війни південні колонії-держави утворили конфедерацію, спрямовану проти англійського панування – Сполучені Штати Америки. Північні ж колонії, що залишилися вірними королівській владі, отримали статус і назву «Домініон Канада».

В США довгий час не існувало посадової особи, котра могла б визнаватися як керманіч усієї країни, адже конфедерація цього

¹ В англійській мові state одночасно означає і штат, і державу.

² Ця посада стала своєрідним спадком британського панування. Не дивно, що свого очільника жителі колишніх британських колоній також назвали губернатором.

не потребувала. З утворенням же федерації така посадова особа з'явилася. Нею став Президент Сполучених Штатів Америки і спочатку він виконував виключно представницькі функції. З появою ж Конституції США він став очільником виконавчої влади в державі, тим самим отримавши реальні важелі впливу на стан справ у федерації. Губернатори ж залишилися виключно на рівні штатів.

В СРСР же ситуація була абсолютно протилежною. Там в союзних республіках саме президент (а не вибраний губернатор) розглядався як ознака незалежності, а тому кожна союзна (а іноді й автономна) республіка намагалася запровадити цей інститут у своєму державному апараті. Саме тому існування на теренах Радянського Союзу декількох президентів дещо розбалансовувало механізм держави: не завжди було зрозумілим, кому підкорюватись, що, зокрема, й виявили події серпня 1991 року, коли президент РРФСР Б. Єльцин відміняв будь-які рішення «президента» СРСР Г. Янаєва, що створювало непорозуміння в радянському державному апараті на території Росії.

На нашу думку, інститут президента СРСР слід було ліквідувати відразу після появи президентів в союзних республіках, замінивши його на якийсь інший (можливо навіть чужеродний) титул (наприклад, полемарх СРСР). Тоді глава радянської держави зберіг би той символізм, що спочатку містився і в титулі Президента СРСР. І подібно тому, як в США існує декілька губернаторів, але *один* Президент, в Малайзії є губернатори та султани, але *один* Янг ді-Пертуан Агонг, а в ОАЕ містять у своєму державному апараті сім емірів, але лише *одного* раїса, так само і в СРСР було б п'ятнадцять президентів, але лише *один* полемарх.

Запровадження ж інституту президента в республіках СРСР без зміни титулу глави радянської держави фактично призвело до того, що за кількістю президентів СРСР зайняв перше місце у світі [223, с. 444]. Зокрема щодо України, то народження інституту президентства припадає на 5 липня 1991 року, коли Верховна Рада України ухвалила постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента у 1991 році [200, с. 10].

Другою подією став Серпневий путч 1991 року у Москві, який призвів до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Актом проголошення незалежності України було

зафіксовано, що «...віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України» [116, с. 256].

Одним із таких законів і став Закон УРСР № 1295-ХІІ «Про Президента Української РСР», що також було прийнято 5 липня 1991 року. Саме у цьому Законі, у ч. І статті 1 зазначалося: «Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [203].

14 лютого 1992 року Верховна Рада України внесла відповідні зміни до Конституції УРСР. Згідно зі статтею 114-1 «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України» [116, с. 233]. Це, фактично, означало, що Президент України здійснював як функції глави держави, так і функції глави виконавчої влади. На нашу думку, таке закріплення відображало погляди чинного тоді Президента України Л. Кравчука [120, с. 21].

8 червня 1995 року між Верховною Радою та Президентом України було укладено конституційний договір, згідно з яким президент знову визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади. При цьому на законодавчому рівні закріплювались основні прерогативи президента саме як глави держави. Так, згідно з ч. ІІ статті 19 Конституційного договору «Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньо-державних, так і у зовнішніх відносинах» [116, с. 269].

28 червня 1996 року Верховна Рада України прийняла чинну Конституцію України, стаття 102 якої закріпила Президента України виключно як главу держави [117].

5 березня 2003 року Президент України Л. Кучма звернувся до українського народу з пропозицією реформувати політичну систему, адже на момент вказаного звернення «президентсько-парламентська система відіграла дуже важливу історичну роль, – особливо в перші роки державності, – забезпечуючи стабільність і суспільства, і держави. Але сьогодні... ситуація в економіці – стабільна, почалося поступове економічне зростання... Тепер слід іти далі... Маємо перейти до політичної системи, що відповідає найбільш поширеній у демократичних країнах Європи парламентсько-президентській моделі» [127, с. 4].

Спочатку Л. Кучма та автори політичної реформи були прихильниками всенародного обрання глави держави, про що свідчить, зокрема, аналіз президентських ініціатив, які не запропонували істотних змін в організаційному статусі Президента України [196,

с. 50]. Проте вже 21 серпня 2003 року лідер КПУ П. Симоненко та лідер СПУ О. Мороз повідомили, що вони, разом з Адміністрацією Президента, працюють над єдиним законопроектом про внесення змін до Конституції, який передбачає обрання глави держави Верховною Радою України [68, с. 316]. Це повідомлення знайшло досить широку підтримку серед владних кіл України, тоді як опозиція (НУ, БЮТ) виступила проти зазначеної ідеї. Утім, вже наприкінці грудня 2003 року з'явився законопроект № 4105 (законопроект Медведчука-Симоненка), відповідно до якого посилювалися повноваження парламенту, а Президенту України надавалися додаткові права для розпуску законодавчого органу. Вибори парламенту повинні були бути проведені у 2006 році на пропорційній основі, а вже цей склад парламенту мав обирати главу держави.

На нашу думку, такий варіант конституційних змін був достатньо логічним. У ньому, по-перше, президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обраному зазначеним парламентом президенту кандидатуру голови уряду. По-третє, президент (якого обирає парламент) подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру прем'єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і президент, і парламент, і прем'єр-міністр (а фактично й уряд) формується з осіб, що сповідають практично однакові політичні погляди, а тому за такої системи практично виключається гостра боротьба між гілками влади.

Проте активне несприйняття лідерами опозиції (НУ, БЮТ, СПУ) (котрі вважали, що «олігархічні клани пропрезидентської більшості активізували спроби зберегти свою владу», а «тому українські виборці мусять дати оцінку створеній коаліції олігархічних фракцій та комуністів, яка хоче позбавити народ права обирати главу держави» [68, с. 320]) парламентського варіанта виборів, фактично призвело до того, що були збережені всенародні вибори президента.

У 2004 році було затверджено Закон № 2222 «Про внесення змін до Конституції України», який набув чинності у 2006 році. Таким чином, в Україні не лише сформувалася парламентсько-президентська республіка, а й були створені передумови для своєрідного «двовладдя»: влада глави держави та влада парламенту і підконтрольного йому уряду.

Саме це, на нашу думку, і послужило основною передумовою для проблем у вищому державному апараті після перемоги

Помаранчевої революції. Найбільш відомим прикладом цього була, зокрема, відмова прем'єр-міністра В. Януковича у вересні 2004 року підписати лист про приєднання України до плану дій щодо членства в НАТО, що було прямим порушенням президентських прагнень.

Істотно обмежилися президентські прерогативи і під час другого прем'єрства Ю. Тимошенко, коли було ухвалено новий закон «Про Кабінет Міністрів України».

Отже можна зазначити, що проведена у 2003–2006 роках політична реформа не досягла успіху. Більше того, зміни до Конституції, які стали реальністю у 2006 році, практично нівелювали роль глави держави. Така ситуація потребувала істотних змін.

Перша спроба була здійснена ще Президентом України В. Ющенком, який запропонував пакет нових змін до Конституції. Зокрема, згідно з ч. III статті 112 Президент України «сприяє взаємодії державних органів...», тобто фактично глава держави ставав втіленням єдності державної влади. Крім того, з'являвся й механізм впливу президента на парламент: відповідно до ч. III статті 103 Палата депутатів (нижня палата) «може бути розпущена Президентом України» [201, с. 60], але без чітко встановленого переліку підстав для такого розпуску.

Таким чином, у разі реалізації президентських ініціатив в Україні могло б відбутися істотне корегування владних повноважень у бік президента. Проте політичні обставини не призвели до їхньої реалізації.

Саме тому у 2010 році українська владна верхівка пішла іншим шляхом.

Враховуючи той факт, що Закон № 2222 було прийнято з численними порушеннями, 252 народних депутати України звернулися до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності зазначеного закону Конституції України. 30 вересня 2010 року Конституційний суд прийняв рішення № 20-рп/2010, яким визнавав «таким, що не відповідає Конституції України¹ Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття» [212].

Таким чином, рішення Конституційного Суду України знову повернуло нашу державу до президентсько-парламентської республіки.

¹ Тобто є неконституційним.

У третій же східнослов'янській державі – Республіці Білорусь – інститут президентства було запроваджено практично одночасно з прийняттям 15 березня 1994 року нової Конституції, хоча сама ідея такого кроку стала популярною ще на початку 90-х років, коли відбулася перша спроба «імплантування» цього інституту до Конституції БРСР 1978 року. Протягом майже чотирьох років підготовки та прийняття нової Конституції статус Президента, як і сама необхідність цього поста, був предметом гострої дискусії і в парламенті, і в самому суспільстві. Відома дослідниця інституту білоруського президентства С. Паречина виділила три основні групи дослідників, які висловлювалися з приводу зазначеної проблематики [185, с. 50].

Так, прихильники парламентської республіки виступили взагалі проти запровадження поста президента. На їхню думку, в перехідний період від тоталітаризму до демократії і правової державності, коли свідомість громадян зростає семимильними кроками, парламентська система правління стає найбільш прийнятною, адже саме вона передбачає необхідні правові умови для дострокових виборів у випадку економічної кризи. Крім того, саме за такої системи шансів узурпувати владу та повернути країну до тоталітарного минулого є набагато менше. До того ж, як зазначав М. Антоненка, білоруська ментальність і толерантність не сприяють визначенню загальнонаціонального лідера, якому б можна було довірити президентську владу [9].

Аналогічні погляди висловлював і Г. Карпенко. Так, на його думку, у випадку зловживання службовим становищем президента досить важко усунути з поста, адже у будь-який момент від може здійснити поворот, розворот та переворот [87]. Результати ж діяльності президентів в колишніх радянських республіках, зокрема, в Росії та Грузії, свідчать, що президент не виступає гарантом політичної та економічної стабільності [13]. Таким він є лише в розвинених демократичних державах, а тому, щоб стати президентською республікою, Білорусь повинна пройти складний і тривалий шлях демократизації [245].

Прихильники ж сильної президентської влади також висували досить потужні аргументи. На їхню думку, главою держави може бути або монарх, або президент. Внаслідок же того, що Білорусь є республікою, главою держави може бути лише президент. До того ж, як зазначав В. Шабайлов, досвід держав, які пережили тоталітаризм і є близькими за територією й чисельністю

населення до Білорусі, доводить, що вихід з економічної кризи може забезпечити лише сильна виконавча влада [279]. Такого ж статусу вона набуває лише у випадку поєднання президентом посад глави держави і уряду [27].

На думку О. Челядинського, перевагами президентської республіки є жорсткий поділ влади та можливість швидкого реагування, прийняття та реалізації найоптимальніших рішень [270]. Щодо парламентської республіки, то в Білорусі вона практично є неспроможною, а прийняті рішення не виконуються. Партійна система знаходиться на початковій стадії формування. Існують лише квазіпартії з двома-трьома відомими особами. Тому парламент, сформований з них, буде не в змозі швидко та чітко приймати рішення, адже у його складі не виникне не лише якась домінуюча партія, а й взагалі якась домінуюча політична сила [2].

Низка ж авторів вважають, що для білорусів характерним є так би мовити «підданницький тип» політичної культури, орієнтований на «сильну особистість». Так, якщо раніше першою особою в державі був Перший секретар ЦК КПБ, Голова Верховної Ради, то зараз ним повинен стати президент [18].

Проте існує й точка зору тих, хто, погоджуючись на запровадження поста Президента, наполягали на домінуючому становищі законодавчих зборів [153]. Так, зокрема, Білоруський Народний Фронт (БНФ) виступав за парламентську республіку з можливим обранням Президента як державного керманіча [1]. Роль президента полягає в координації прагнень різних політичних сил для досягнення загальнонаціональної злагоди та в реалізації представницьких повноважень [278]. Зрозуміло, що вона зростатиме у випадку стихійного лиха та за інших непередбачених обставин.

Щодо способу обрання президента, то це питання не викликало особливих суперечок: 75,5 % громадян та 85,7 % експертів висловлювалися за прямі вибори [23].

На думку С. Паречиної, цікавим виявляється той факт, що негативне ставлення до інституту президентства демонстрували полярні політичні сили. І якщо білоруські комуністи у принципі виступали проти цього державного інституту як такого, що суперечить самій ідеї народовладдя, то БНФ виступав проти його негайного запровадження, мотивуючи це необхідністю першочергового проведення парламентських виборів [185, с. 52]. Депутати ж, що відстоювали інтереси уряду, наполягали на іншій послідовності виборів, обґрунтовуючи це необхідністю забезпечення на-

ступництва влади, збереження стабільності та керованості державою [188, с. 16].

Запровадження президентства, на думку С. Паречиної, почасти було зумовлено інтересами правлячої номенклатури, котра в умовах економічної кризи, що все заглиблювалася, та напередодні парламентських виборів прагнула утримати владу в своїх руках [185, с. 52]. Прагнучи використати скороминущі політичні «дивіденди» від можливого об'єднання Білорусі з Росією, представники номенклатури прискорили прийняття нової Конституції, що передбачила пост Президента. З цією метою вони навіть порушили регламент Верховної Ради – за цілими розділами Конституції відбулося таємне голосування [188, с. 16].

Згідно з Конституцією 1994 року президент Білорусі був главою держави та головою виконавчої влади, але, на відміну від США, діяльністю уряду керував прем'єр-міністр. Президент володів низкою істотних повноважень, однак, як і в Росії 1992–1993 рр., більший вплив мав парламент.

З точки зору С. Паречиної, на «вибір моделі президентства в Білорусі вирішальний вплив виявила та обставина, що пост Президента засновувався під конкретну особу – В. Ф. Кебича, який був головою уряду. Інститут президентства був покликаний лише легітимізувати його політико-правовий статус, а не стати провідним державним органом» [185, с. 52–53].

Коли розпочалася президентська кампанія, було порушено щойно прийнятий Закон про президента, скоротивши термін підготовки і проведення виборів.

Кандидатами у президенти, окрім В'ячеслава Кебича, були зареєстровані:

- Олександр Дубко, голова колгоспу «Прогрес» Гродненського району, голова Ради колгоспів Білорусі;
- Олександр Лукашенко, депутат Верховної Ради Білорусі, директор радгоспу «Городец» Шкловського району, голова парламентської комісії з боротьби з корупцією;
- Василь Новіков, секретар ЦК Партії комуністів Білорусі;
- Зенон Позняк, голова Сейму Білоруського Народного Фронту;
- Станіслав Шушкевич, депутат Верховної Ради Білорусі, колишній голова Верховної Ради Білорусі [181, с. 113].

Ці вибори висвітлили головну проблему білоруського суспільства – той факт, що народ не довіряв ані новим бізнесменам, ані

колишнім номенклатурникам, в середовищі яких усе ще діяли свої, особливі механізми, які дозволяли державній машині працювати без особливих ускладнень, незважаючи на відсутність правового механізму взаємодії президента з іншими владними структурами [185, с. 53].

На думку опонентів нині діючого Президента Республіки Білорусь, його перемога пояснювалася низкою чинників.

По-перше, білоруське суспільство мріяло про появу народно-го месника, який би помстився за людські сльози усім, хто досяг у житті успіху – чи то чиновникам, чи то підприємцям, забрав би у багатих і віддав бідним. Якщо, наприклад, С. Шушкевич пояснював зубожіння населення об'єктивними причинами переходу від однієї суспільно-економічної системи до іншої, то О. Лукашенко просто вказав пальцем на винуватців народного страждання і одразу став кумиром мільйонів.

По-друге, народ віддав перевагу тому кандидатові, який обіцяв повернути соціалістичне минуле. Тим більше, що й сам О. Лукашенко наголошував на тому, що він – єдиний депутат ВР БРСР, який голосував проти Біловезьких угод. Проте, на думку супротивників О. Лукашенка, це «міф, створений ним самим, оскільки з опублікованого протоколу історичного засідання 10 грудня 1991 року випливає, що О. Лукашенко, разом із 26 іншими членами парламенту, не брав участі у голосуванні. А єдиний голос «проти» належав депутату В. Тихині» [181, с. 114].

Таким чином, поразка В. Кебича та перемога О. Лукашенка істотно змінила ситуацію в країні. Слабка ж розробленість у Конституції концепції президентської влади неминуче тягла за собою гострі протиріччя у функціонуванні самого державного механізму.

Фактично це почало виявлятися відразу після президентських виборів, коли, як і в Росії, розпочалося протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. Це, зокрема, знайшло своє відображення в ігноруванні численних президентських ініціатив. Ситуація погіршувалася й тим, що Конституція значною мірою лише декларувала принцип поділу влади. Фактичне ж співвідношення повноважень було достатньо незбалансованим, а механізму вирішення суперечок між гілками влади взагалі не було створено. Так, президент не мав права розпуску парламенту, а останній, у свою чергу, не мав можливості впливати на діяльність уряду (якщо не брати до уваги права дострокового звільнення з

посади окремих урядовців). За такого стану справ поділ влади не міг не призвести до протистояння між її гілками.

І хоча прийняття законів «Про Верховну Раду», «Про Президента», «Про Кабінет Міністрів» дещо покращило ситуацію у сфері розгалуження компетенції між вищими органами державної влади, але «насправді цей поділ вилився у відкрите протистояння, коли одна із сторін обвинувачувала іншу у прагненні віддалити когось з Олімпу влади» [4, с. 2]. Особливо сильним виявився цей конфлікт у сфері законотворчості. Так, глава держави дуже часто накладав вето на закон, яке, утім, додалося Верховною Радою майже у 100 % випадків [27, с. 91]. Зрозуміло, що у подібній ситуації законодавство практично не працювало. Більше того, це становище врешті-решт могло призвести до кризи усього механізму державного управління.

Щоб цього не допустити, О. Лукашенко вирішив скористатися російським досвідом: звернувся до думки народу і 24 листопада 1996 року в країні відбувся референдум, у якому взяли участь 84,14 % виборців [181, с. 119–120]. На референдум було винесено два проекти Конституції – президентський і парламентський (підготовлений фракціями аграріїв та комуністів), що мали взаемовиключний характер. Зокрема, президентський варіант передбачав реформування усєї системи державної влади з домінуванням президентської. З точки зору депутатів, необхідно взагалі було усунути пост Президента та перебудувати державний механізм у напрямку верховенства законодавчого органу.

За президентські ініціативи висловилися 70,45 % виборців [181, с. 120].

І досі, оцінюючи результати подій 1996 року, ми стикаємося з двома абсолютно протилежними точками зору.

Так, супротивники О. Лукашенка наголошують на тому, що в результаті референдуму в Білорусі «встановився авторитарний режим, поділ влади було скасовано» [181, с. 120]. Прихильники ж Президента Республіки Білорусь вважають, що у президентському варіанті Конституції «найбільш послідовно закріплена реалізація принципу поділу влади, що відновлювала рівновагу трьох гілок влади» [185, с. 97].

Зрозуміло, що, з точки зору прихильників класичної теорії поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, котра відкидає саму категорію «єдність державної влади», наявність колосальних повноважень в руках президента як глави держави і в сфері

законодавчої (право законодавчої ініціативи, право оприлюднення законів), і в сфері виконавчої (право призначати окремих міністрів, право видавати управлінські укази), і в сфері судової (право помилювання, право призначати суддів) влади, є неприпустимим. Саме тому, з їхньої точки зору, в Білорусі існує диктатура, авторитарний режим чи суперпрезидентська або монархічна республіка. Водночас більш сучасний підхід наголошує на можливості, окрім поділу, ще й «єдності державної влади», втіленням якої можна вважати главу держави. І недаремно суддя Конституційного суду Республіки Білорусь А. Тиковенко наголошує на тому, що «нова редакція Конституції істотно збагатила теорію та конституційну практику поділу влади, істотно зміцнила їхню самостійність й авторитет, а також основи конституційного ладу. В результаті юридично оформилася ще одна гілка влади – президентська, арбітражна за своєю суттю влада, охоронна, яка лідирує за своєю спрямованістю» [247, с. 33–34].

Не погоджуючись з віднесенням глави держави до статусу «гілки влади», ми водночас розуміємо, що саме цей інститут «лідирує за своєю спрямованістю». Водночас ми абсолютно погоджуємось із думкою С. Паречиної, яка наголосила: «Наділення Президента титулом глави держави впливає з необхідності забезпечення *взаємодії влад*» [185, с. 97].

Таким чином, в усіх східнослов'янських республіках пострадянського простору інститут президентства характеризується двома особливостями: по-перше, наділення президента низкою повноважень в усіх сферах державного управління, в результаті чого він здійснює практично однаковий вплив на формування й функціонування усіх органів державної влади; по-друге, винесення інституту президентства за рамки класичної тріади влад, надання йому «надвладного» статусу.

Функціональний статус глави держави в поліархічних республіках з точки зору формально-конституційної компаративістики

Поліархія є унікальний, історично обумовлений комплекс... інститутів, що виник, перш за все, в результаті... спроб адаптувати демократичні ідеї та накопичений досвід до колосальних масштабів сучасних націй-держав.

Р.А. Даль

3.1. Функції і повноваження глави держави в умовах президентської республіки.

Класичним зразком моделі сильної президентської влади є США, хоча предметна компетенція президента сформульована в Конституції гранично стисло і досить нечітко. Її можна кваліфікувати як відносно визначену [141, с. 85]. Президент США є главою держави, Верховним головнокомандувачем збройними силами, головним дипломатом країни, шефом федерального уряду. Що стосується більшості інших конституційних приписів, то вони перетворюють Президента в різновид головного клерка країни. Однак найважливіше джерело президентської влади криється не стільки в Конституції, скільки в конституційній практиці. Як сказав п'ятий президент США В. Вільсон, «президент має право і за законом, і по совісті бути настільки великим, наскільки може» [30, с. 109]

Конституційні повноваження виконавчої влади містяться у статті II Конституції США, яка передбачає наявність одного президента, визначає спосіб його обрання (колегією виборщиків) і встановлює чотирирічний термін перебування його на цій посаді.

Будь-якого читача при знайомстві зі статтею II Конституції США вражає те, як багато уваги приділяється в ній механізму президентських виборів і як мало уваги приділяється повноваженням, яких набуває президент після вступу на посаду. Хоча президент і наділяється повноваженнями «виконавчої влади Сполучених Штатів», у Конституції нічого не говориться про віддавання розпоряджень керівникам департаментів, контроль над окремими гілками влади чи усунення з посади державних чиновників. Хоча президент має право укладати міжнародні договори після проведення консультацій із Сенатом і за умови його згоди, в Конституції нічого не говориться про те, хто має право на анулювання цих договорів. Президент також має звання головнокомандувача збройними силами, проте в Конституції більше нічого не говориться про його повноваження віддавати розпорядження військовим, або про взаємовідносини з поліцією. Президент має право скликати позачергові засідання Конгресу і йому ставиться в обов'язок інформувати Конгрес про стан справ у державі і надавати свої рекомендації з цього питання, і він також має право накладати вето на законопроекти Конгресу, в Конституції нічого не говориться про повноваження президента видавати постанови, що мають силу закону.

Ці прогалини не були випадковими. «Батьки Конституції» були діловими людьми, спеціалістами-практиками, що пройшли школу державного управління в колоніях і штатах, а багато хто з них мав великий досвід роботи на дипломатичній і військовій службі. Вони розробили коротку статтю, присвячену президентській владі, яка припускає двозначне тлумачення, для того, щоб Конституція була ратифікована законодавчими органами штатів, які надто підозріло ставилися до виконавчої влади. Вони не дали повного опису виконавчої влади, але й не встановили повних обмежень на неї. Натомість вони залишили багато питань для їх вирішення майбутніми поколіннями.

Результатом стала мова Конституції, яка допускає двозначне тлумачення. Виконавча влада могла бути обмежена, звужена, для неї могли бути встановлені стримування і протизваги, або ж вона могла послужити знаряддям побудови сильної економіки, що функці-

онує під управлінням центрального уряду, а також бастіоном захисту від іноземних держав у разі їх втручання в справи нової держави.

Аналізуючи статус президента США, слід насамперед пам'ятати про права, «що маютьесь на увазі» і права, делеговані президенту як главі держави і верховному головнокомандувачу, які виникли в процесі становлення американської держави і набули визнання в рішеннях Верховного суду. Розпливчастість положень Основного закону призвела до того, що американське президентство ставало тим, чого вимагали від нього обставини і час.

Будь-який натяк у Конституції відносно того чи іншого повноваження слугував обґрунтуванням для їх розширення і модифікації. Так, обов'язок президента «турбуватись про те, щоб закони виконувались належним чином», якщо його широко інтерпретувати, дав можливість Г. Клівленду (1893–1897) заборонити страйк робітників у 1890 році [250, с. 325]. А розширене тлумачення повноважень президента як верховного головнокомандувача в умовах воєнного стану дозволило Ф. Рузвельту віддати наказ про інтернування іноземців і громадян США, потенційно небезпечних для держави. В результаті більше 120 000 осіб японського походження (2/3 – громадяни США) були вислані зі штатів західного узбережжя і ув'язнені в табори [156, с. 94].

«Американські президенти пристосовувались, не змінюючи букву і дух Конституції, вносити між її рядків свій «незримий» текст» [227, с. 70]. Тому, крім визначених в Основному законі прав і обов'язків, Президент США має і набуті в ході історичного розвитку екстраконституційні повноваження [227, с. 73]. Вони виникли як відображення зростаючої ролі держави протягом ХХ сторіччя в економіці, в розв'язанні соціальних проблем, у захисті оточуючого середовища, в перетворенні США після Другої світової війни на супердержаву, а з крахом біполярного світу – на наддержаву.

По-перше, президент США є лідером партії. Висування кандидатів у президенти демократами чи республіканцями відбувається на партійних з'їздах. Завдяки своєму обранню президент стає неофіційним главою партії. Він призначає Голову Національного конвенту партії, координує свою програму з партійними лідерами в Конгресі, надає підтримку партійному керівництву в ході виборчих кампаній.

По-друге, президент США є міжнародним лідером. Він забезпечує керівну роль у міжнародному співтоваристві. Це лідерство оформилось після Другої світової війни у зв'язку з визнанням за

президентом США пріоритетного положення у сфері зовнішньої політики. Багато хто з американських політиків погодилися з твердженням, висловленим Г. Кіссінджером: «Конгрес США не володіє організацією, інформацією чи відповідальністю для того, щоб вирішувати політичні питання, які щоденно виникають у процесі здійснення нашої зовнішньої політики або ж для здійснення ясної, послідовної, загальної політики. Президент має таку відповідальність, і йому повинно бути дозволено запроваджувати її в життя від імені всієї нації. Адже врешті-решт, маючи справи з іншими державами, Сполучені Штати повинні говорити одним голосом» [311, р. 42].

По-третє, президент США – керуючий економікою країни. Постійно зростаюча кількість економічних, соціальних і технічних проблем ХХ ст. вимагала ефективного загальнонаціонального керівництва, яке американці віднайшли в особі президента. Президентство в США не узурпувало владу – значною мірою ця влада «подарована» президенту Конгресом, який у важкі часи схильний делегувати свою відповідальність і деякі повноваження виконавчій владі.

Тому президент може «законодавствувати» від імені Конгресу, який намічає в конкретній ситуації тільки основні і загальні керівні напрямки. Більше того, навіть найдетальніший регулятивний закон вимагає втілення в життя, для чого необхідна певна свобода дій виконавчої влади. З 30-х років ХХ ст. Конгрес все частіше ухвалював закони, якими передавав виконавчій владі повноваження для досягнення певних цілей, даруючи президенту право визначати правила і програми економічного розвитку.

По-четверте, президент США – голос народу. Американський народ, який не відчув на собі правління монархів, сприймає президента як символ, що об'єднує націю. Як відзначає К. Россіпер, для американців президент є достовірним рупором, у нього немає вищого обов'язку, ніж «забезпечувати ясні і виразні звуки» [185, с. 61]. Президентство – це свого роду «дзеркало, що відображає життя країни, історичні події і людей, які були обрані, щоб управляти цими подіями, і потреба народу довіряти їм в їх керівництві». Успіх президента багато в чому залежить від його взаємовідносин з громадською думкою. Це, як вважав президент США Дж. Ф. Кеннеді, «одна з основних складових влади» [190, с. 23].

Президент не може здійснювати свою владу тільки за допомогою наказів, адже головне знаряддя його влади – «сила впливу».

Воно дає політичний ефект без прийняття будь-яких законів. Наприклад, масові виступи американців проти війни у В'єтнамі призвели до зміни політики Л. Джонсона в цьому регіоні. А безпосереднє звернення президента до народу в певних випадках витискає таку форму політичної діяльності, як переговори. Білий дім оволодіває ініціативою, відтісняючи Конгрес на другий план. Існує прямий зв'язок між рівнем підтримки президента громадською думкою і схваленням його ініціатив у Конгресі. За однакових умов, чим популярніше Президент, тим більше його законопроектів ухвалюється Конгресом [250, с. 339].

«Батьки-засновники» американської нації вважали, що між гілками федеральної влади має існувати скоріше «частковий», ніж «повний» поділ влади. Виходячи з політичних теорій Шарля-Луї Монтеск'є і Джона Лока, вони провели розмежування між виконавчою, законодавчою та судовою владою і утворили три окремі інститути влади для здійснення відповідних повноважень; разом з тим для підтримання рівноваги між цими інститутами вони передбачили часткове пересікання їх функцій.

За їх задумом, кожний інститут влади повинен виконувати не тільки свої первинні функції, але й частину функцій інших гілок влади. Так, президент має право помилування (функція судової влади) і право надавати свої рекомендації законодавчим органам (функція законодавчої влади). Сенат бере участь у призначеннях (функція виконавчої влади), а Конгрес має право на усунення з посади на підставі розгляду справи в порядку імпичменту (функція судової влади). Суди мають право виносити рішення, що підлягають загальному застосуванню (функція законодавчої влади), і видавати накази, які вимагають здійснення певних дій з боку чиновників виконавчої влади.

Вплив часткового поділу влади відчувається в багатьох сферах національної системи управління США. Президент наділений великими повноваженнями щодо участі в роботі інших інститутів влади, але в той же час деякі питання, які, як можна було б очікувати, повинні знаходитись у компетенції виконавчої влади (такі як бойова готовність, дипломатія, розробка внутрішньої політики і бюджету), належать до сфери його спільної компетенції із законодавчою владою. В результаті Конституція розглядається не як схема управління державою з чітким розмежуванням влад, а скоріше (за висловом вченого-політолога із Принстонського університету Едварда Корвіна) як «виклик для

участі у боротьбі» за привілеї в управлінні розробкою американської політики.

Таким чином, президентська влада функціонує в рамках системи «стримувань і противаг», що призначена для обмеження повноважень кожного національного інституту влади з боку її інших інститутів. Президент має право накладати вето на акти Конгресу як за конституційними, так і за політичними підставами, і його вето не може бути подолано інакше як двома третинами голосів у Палаті представників і Сенаті. Це дає президенту можливість не тільки стримувати дії Конгресу, але й заздалегідь створювати «противагу» інтересам законодавців (особливо, якщо Конгрес контролюється опозиційною партією) з використанням його власних прерогатив, оскільки він може заздалегідь пригрозити накладати вето на законопроект, що знаходиться на розгляді в законодавчому органі. В такому випадку Конгрес може врахувати зауваження президента, перш ніж приймати відповідний акт з тим, щоб уникнути накладення на нього вето президентом. Президент використовує своє право контролю над федеральними судами завдяки повноваженням призначати нових федеральних суддів і членів Верховного суду: в результаті він має можливість, у міру збільшення кількості призначуваних ним суддів, схилити думку більшості суддівського складу цих органів щодо інтерпретації конституційного і статутного права у відповідності зі своєю точкою зору.

Однак система стримувань і противаг обмежує також і прерогативи самого президента. Наприклад, виконавчі накази президента повинні відповідати вимогам статутного права – в іншому випадку вони не будуть введені в дію федеральними судами. Президентські призначення на найвищі державні посади підлягають затвердженню Сенатом більшістю голосів його членів. Повноваження президента щодо укладення міждержавних угод вимагають «консультацій і згоди» з боку двох третин членів Сенату. Будь-який президентський виконавчий наказ чи президентська угода (з іншими державами) підлягають судовому контролю, який полягає в праві федерального суду визнати такий наказ чи угоду не дійсними на підставі їх невідповідності конституції.

Хоча влада президента видається обмеженою за рахунок конституційних обмежень і проблем, пов'язаних з взаємодією з іншими інститутами влади, президенти знаходять способи обійти ці труднощі. Інколи вони вимагають надання їм виключних повно-

важень, виходячи зі свого власного прочитання Конституції. Озброєні такими повноваженнями, вони в односторонньому порядку здійснюють дії для розв'язання серйозних політичних спорів чи для виходу з кризи, а згодом виправдовують свої дії перед Конгресом і американським народом, захищаючи як законність таких дій (право на здійснення своїх повноважень), так і правомочність (доцільність) своєї політики.

Із самого початку історії нації прерогативи президентської влади викликали багато суперечок. Джордж Вашингтон в односторонньому порядку проголосив нейтралітет країни в британсько-французькому конфлікті, що виник на початку 1790 років, не дивлячись на те, що жодне положення Конституції не надавало йому в прямій формі таких повноважень. Томас Джефферсон викупив у Франції територію Луїзіани в 1803 р., хоча Конституція не передбачала повноважень національного уряду на придбання територій. Ендрю Джексон відстоював право на усунення членів свого уряду, встановивши верховенство президента в рамках структури виконавчої влади, не дивлячись на те, що Конституція нічого не говорить про повноваження щодо усунення з посад. Авраам Лінкольн використав свою владу в таких масштабах, що пізніше політолог Клінтон Россітер з Корнельського університету назвав його президентське правління «конституційним диктаторством»: конституційним у тому розумінні, що в розпалі громадянської війни відбулись проміжні і президентські вибори, а «диктаторством» тому, що Лінкольн у часи національної кризи інколи виходив за рамки закону і писаної Конституції. Франклін Рузвельт також використовував прерогативи своєї влади до вступу Сполучених Штатів у Другу світову війну. Він уклав президентську угоду з Великобританією про заміну застарілих есмінців на військово-морських базах, що надало велику допомогу в організації британських конвоїв, які перевозили військове спорядження через Північну Атлантику. Оскільки президентська угода, на відміну від міжнародного договору, не вимагала схвалення двома третинами голосів членів Сенату, Рузвельт скористався цією формою міжнародної угоди на підставі своїх прерогатив.

Коли президент використовує свої виняткові права і виграє, спрацьовує ефект «позитивної» реакції у відповідь: його партія і народ згуртовуються навколо нього; опозиція часто розколюється і втрачає довіру; в багатьох випадках така законодавча ініціатива ратифікується і згодом узаконується прийняттям законода-

вчими чи судовими владами відповідних актів. Навпаки, президент, у випадку розгляду його дій судовими владами – як це сталося у випадках конфіскації президентом Г. Труменом сталеливарних заводів під час корейської війни і реквізиції засобів на національні програми президентом Р. Ніксоном – стикається з «негативною» реакцією у відповідь, за якої Конгрес може запровадити законодавство, яке ускладнює використання прерогатив президента. Так, услід за невдачами Ніксона в судах було прийнято закон, який вимагав від президента одержання схвалення Конгресу у випадках відстрочки чи відміни їм асигнувань, затверджених Конгресом. Війна у В'єтнамі під час правління Ліндона Джонсона і Ніксона викликала реакцію у відповідь у вигляді виступів проти президентських повноважень на ведення війни і прийняття в 1973 р. Закону про повноваження на ведення війни, у відповідності з яким Конгрес залишав за собою право за певних обставин вимагати від президента виведення військ з території бойових дій. Однак федеральні суди відхилили вимоги про видання наказів про виведення військ, не дивлячись на те, що проти Рейгана, Буша і Клінтона членами Конгресу було порушено декілька судових справ. Замість цього суди ухвалили рішення, у відповідності з якими позови, порушені окремими конгресменами, не повинні розглядатись до тих пір, поки вони не будуть підтримані всіма членами Конгресу.

Найвідповідальнішою сферою діяльності президентів США є керівництво внутрішньою політикою.

Як правило, президенти заступають на посаду за обставин, коли загальні очікування виборців не вимагають від них здійснення змін, за виключенням випадків, коли вони це роблять в умовах важких для економіки часів або воєнної кризи. Їм також особливо не доводиться займатись діяльністю, пов'язаною з протекцією для членів своєї партії – більшість законодавців від їхньої партії, скоріше за все, виграли на виборах до Сенату з набагато більшою перевагою (і, як правило, з більшою кількістю відданих за них голосів), аніж президент отримав у відповідних виборчих округах. Крім того, президенти не контролюють структуру влади в Конгресі: вони не призначають лідерів партій в Палаті представників і Сенаті, не визначають склад постійних комітетів і не призначають їх голів. Вони також не головуєть на нарадах членів законодавчих органів, що належать до їх партії і проводяться для розробки її стратегії.

Президенти будують свою роботу, виходячи з чотирирічного виборчого циклу. Маючи на увазі свої перспективи на переобрання, на початку терміну свого перебування на посаді вони схильні виступати за ухвалення заходів, які вимагають від народу деяких жертв, з тим, щоб показати «товар обличчям» виборцям в останні два роки правління до переобрання. Тому у випадку необхідності прийняття суворих заходів вони пропонують їх протягом перших років перебування на посаді. На відміну від президента, вибори членів Конгресу ґрунтуються на дворічному або шестирічному циклі: всі члени Палати представників і одна третина сенаторів переобираються через два роки після вступу президента на посаду. Тому заклики президента до економії і принесення певних жертв можуть поставити під загрозу обрання членів його партії на проміжних виборах.

На проміжних виборах партія президента практично завжди програє місця. У більшості випадків партія втрачає до 20 місць на другому році перебування президента на посаді і до 40 місць на шостому році. Президент мало що може зробити, щоб протистояти цим тенденціям. Якщо він досягає успіхів на своїй посаді, це рідко на практиці сприяє підтримці членів його партії на проміжних виборах; проте якщо справи у нього йдуть погано, це призводить до переходу на бік опозиції виборців, які раніше голосували за представників його партії. Тому члени президентської партії, що мають найбільш слабкі позиції, часто розглядають президента як негативний чинник щодо їх власних шансів на переобрання під час проведення проміжних виборів.

Президенти здебільшого досягають багато з того, до чого вони прагнуть, саме в перший рік перебування на посаді («медовий місяць»), хоча, як це не парадоксально, в цей період часу вони мають найменше досвіду і знань. В міру накопичення досвіду вони набувають більш чіткого уявлення про те, як слід досягати своїх цілей, але, за іронією долі, виявляють, що у них стало менше прибічників у Конгресі, які готові підтримати їхні програми під час голосування: їх рейтинг у Конгресі рік у рік знижується. Ближче до кінця їх терміну перебування на посаді, особливо, якщо Конгрес контролюється опозиційною партією, президенти можуть зіткнутись з тим, що пропоновані ними бюджетні законопроекти, а також призначення на вищі державні посади і у федеральні судові органи із самого початку приречені на провал на Капітолійському пагорбі.

Як глава держави президент США має широкі повноваження щодо керівництва дипломатичною діяльністю і політикою у сфері національної безпеки.

Починаючи з Другої світової, війни на руку президентам зіграли деякі зміни, які зміцнили їх владу у сфері керівництва зовнішньою політикою і послабили позиції Конгресу в частині здійснення впливу на політику президента чи створення перешкод для її реалізації. Франклін Рузвельт і його послідовники контролювали надходження розвідувальної інформації, яка мала важливе значення для боротьби з ворогами держави під час холодної війни, а також у ряді випадків добивались у Конгресі застосування до них презумпції невинуватості у справах, що належали до питань національної безпеки. Президенти використовували прерогативи, на які вони претендували у відповідності з Конституцією, а також величезні повноваження, делеговані їм Конгресом після Другої світової війни.

Цей період використання президентських повноважень у сфері зовнішньої політики досяг кульмінації під час правління Ліндона Джонсона і Річарда Ніксона, які декотрі оглядачі називали «імперським президентством» з причини використання цими президентами прерогатив влади для ведення війни у В'єтнамі. Із самого початку конфлікту багато членів Конгресу і американський народ залишались у невіданні щодо цілей Америки в цій війні. Згодом ескалація війни в Лаосі і Камбоджі також була зв'язана з використанням президентських прерогатив. І врешті-решт влітку 1973 р. (коли ще планувалось продовжити бомбардування Камбоджі) Конгрес наклав заборону на фінансування війни в Індокитаї, однак він втрутився в це питання тільки після того, як воєнні дії США у В'єтнамі були припинені у відповідності з Паризькою мирною угодою.

Після цього невдоволення політикою «імперського президентства» призвело до внесення змін в законодавство, у відповідності з якими Конгресу надавалось право на дислокування збройних сил США в районах збройних конфліктів, які не вимагають офіційного оголошення війни (Закон про повноваження на ведення війни 1973 р.), а також запроваджувалась вимога про інформування Конгресу щодо секретних розвідувальних акцій (Закон про нагляд за розвіддіяльністю 1980 р.). Інші закони містили положення, у відповідності з якими президентські угоди з іншими державами не могли укладатись таємно від Конгресу, а також містили вимо-

ги про те, що всі міжнародні зобов'язання, які бере на себе держава, в обов'язковому порядку розголошуються Конгресом і Президентом. У 1980-х роках контрольований Демократичною партією Конгрес ще більше ускладнив воєнну інтервенцію в Центральній Америці для президента-республіканця, в той час як республіканський Конгрес у 1990-х роках увів обмеження на повноваження президента – ставленика Демократичної партії за рахунок утримання мита на багатосторонні організації і ООН.

Період після в'єтнамської війни, який інколи називають періодом «постсучасного» президентського правління, характеризується закінченням двопартійного управління у сфері зовнішньої політики і кінцем підпорядкування Конгресу ініціативам виконавчої влади. На сьогодні у питаннях як зовнішньої, так і внутрішньої політики президент повинен отримати підтримку, або, у крайньому випадку, згоду Конгресу – інакше його ініціативи врешті-решт очікує провал. Це стосується і внутрішніх справ країни, де вирішальним чинником успіху або невдачі політики президента є його вміння переконувати, а не прерогативи його влади.

Досвід Америки у сфері президентського правління може бути певною мірою корисним і для інших країн. Президентська влада ґрунтується переважно на його «вмінні переконувати» Конгрес і громадян Америки в необхідності значних змін у державній політиці, а вся система в цілому функціонує у відповідності з принципами парламентського правління. Однак президентська влада також містить у собі можливість використання її прерогатив, які використовує президент у випадку, якщо, користуючись лише обмеженою партійною і громадською підтримкою, йому все ж удається використовувати свої конституційні повноваження протягом обмеженого проміжку часу для розв'язання критичної ситуації в країні. Це сталося в 1832 р., коли Джексон перешкодив Південній Кароліні ухилитись від дотримання федеральних митних законів; це сталося в 1861 р., коли Лінкольн примусив сепаратистські штати до виконання федерального закону, що призвело до Громадянської війни; і це також сталося в 1940 і 1941 роках, коли Франклін Рузвельт вступив у союз з Великобританією та СРСР проти Німеччини та її союзників.

Цей досвід демонструє переваги, пов'язані з неоднозначністю букви американської Конституції – неоднозначністю, яка дозволяє використовувати значні повноваження без зафіксованих меж для того, щоб вживати необхідних заходів в умовах надзвичайної

ситуації з урахуванням її характеру, не будучи стисненим обмеженнями, які в іншому випадку створили б перешкоди для дій виконавчої влади і не давали б можливості вжити рішучих заходів. Однак при цьому залишаються основні питання, які належать до повноважень виконавчої влади в умовах демократії: як може народ завадити главі виконавчої влади, що озброєна величезними прерогативами, перетворитись на диктатора? Що може суспільство використати як противагу зловживанням з боку виконавчої влади? Американська ідея полягає у створенні обмеженої, конституційної, демократичної форми правління за рахунок реалізації таких принципів: частковий поділ влади, який передбачає участь інших інститутів влади в розробці поточної політики; система стримувань і противаг, яка виключає можливість здійснення повноважень протягом тривалого періоду часу без законодавчого і судового контролю; федералізм, в умовах якого, у випадку невдачі заходів національного уряду, можуть бути вжиті дії з боку штатів; і демократія, в умовах якої президент і його партія повинні звітувати перед виборцями через певні проміжки часу. В умовах справжньої парламентської форми правління тупикові ситуації і політичний параліч можуть бути подолані або через висловлення вотуму недовіри, або за рахунок організації нових виборів. За американської системи, яка ґрунтується на встановленому строку перебування на президентській посаді і встановлених строках проведення виборів, небезпека створення безвихідних ситуацій і тупиків існує завжди, але вона може бути зменшена за рахунок успішного використання прерогатив влади, або шляхом досягнення консенсусу завдяки впливу президента в Конгресі з урахуванням громадської думки.

Насамперед, президент діє в рамках політичної культури, яка одночасно прислуховується до його думки і досить скептично ставиться до функціонуючої виконавчої влади. За наявності системи поділу влади президентські прерогативи не є втіленням суверенітету нації. Президенти не є абсолютними монархами і не стоять над законом: у відповідності з рішеннями судів жоден президент під час перебування на своїй посаді не має імунітету проти порушення судової справи за позовом приватної особи, і будь-який президент зобов'язаний давати свідчення в суді, якщо цього від нього буде вимагати суддя; на всіх президентів розповсюджуються всі судові процедури. Хоча в США є законодавчі акти, що передбачають існування Секретної служби, яка розслідує справи і

арештовує людей, які висловлюють прямі погрози на адресу президента, там відсутні закони, що кваліфікують як злочин зневажливі висловлювання щодо президента чи його служби, і ніякі закони не забороняють пресі чи опозиційним партіям висловлювати пряму критику президента або членів його адміністрації. Американській політичній культурі притаманна велика повага до президентської влади, однак здоровий скептицизм щодо використання повноважень у рамках цієї влади, можливо, є найважливішим чинником збереження інституту президентства в рамках конституційної форми правління.

Інститут президентства в США поступово розвивався і еволюціонував. Цей нерівномірний процес рухався в бік посилення президентської влади. Кожний новий мешканець Білого дому брав за вихідну точку вищий рівень досягнень своїх попередників і намагався, в міру можливості, розширити свою владу і повноваження, але все ж таки не виходив за рамки закону. Навіть сильні президенти, особливо ті, що діяли у воєнний час, урешті-решт поважали Конституцію і не прагнули узурпувати владу.

США в особі президентської республіки дали світу зразок стабільної системи правління, на яку згодом орієнтувалась більшість як нових незалежних держав, так і метрополій. Однак результат виявився неоднаковим. Це і сповзання республік до монархії і диктатури, і виникнення різних варіантів республіканської системи правління.

Першими, хто наслідував приклад США у встановленні президентури, були країни Латинської Америки. Вже в першій половині XIX сторіччя під впливом північного сусіда у багатьох з них був запроваджений пост президента. Як зазначалося, «американська Конституція є мати, яка населила своїми дітьми всю Америку, і всі діти на неї схожі» [215, с. 99].

Однак, незважаючи на значну схожість з системою правління в США, президентські республіки в Латинській Америці вже на ранній стадії розвитку являли собою особливий різновид, який характеризувався наявністю таких специфічних рис, як:

- високий ступінь централізації державного апарату;
- гіпертрофований розвиток інституту надзвичайного стану чи стану облоги;
- важлива роль армії в політичному житті;
- переважання насильницьких методів досягнення влади (насамперед, поста президента);
- майже повсюдна відсутність розвинутих партійних систем.

Однією з основних відмінних особливостей цієї системи правління у порівнянні зі Сполученими Штатами Америки стала і значно більша концентрація влади в руках президента, а також абсолютизація ролі виконавчої влади.

У ХІХ ст. склалася система, де ключовим органом державного механізму став президент, якого конституції наділяли найширшими повноваженнями.

Поєднуючи в своїх руках функції глави держави і глави уряду, вільного від парламентської відповідальності, президент, як правило, ставав головнокомандувачем збройними силами республіки, що в сукупності з його правом оголошувати в країні надзвичайний чи облоговий стан, перетворювало його, по суті, на суддю останньої інстанції і верховного арбітра при розв'язанні конфліктів між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.

Державам Латинської Америки притаманне особливе розуміння ролі президента і надання особливого значення виконавчій владі, яку він очолює. Особливий статус президента не тільки існує на практиці, але й закріплений в конституціях більшості цих країн. Такий характер державної влади відбивається в понятті «каудилізму». Слово «каудільо» означає лідер, керівник, вождь [242, с. 69]. Однак поняття каудилізму набагато ширше. Реально президент або каудільо виявляється віссю політичного життя країни, «батьком нації». Якщо судити у відповідності з повноваженнями, якими він наділений офіційно і неофіційно, то можна сказати, що його влада не просто президентська, а суперпрезидентська.

У науці конституційного права термін «суперпрезидентська» республіка використовується для позначення особливого різновиду республіканської форми правління, яка характеризується юридичним і фактичним зосередженням усіх важелів державної влади в руках президента, який у цьому випадку здебільшого є не тільки главою держави, але й главою уряду і лідером правлячої партії [19, с. 673].

Як зазначає А. Орлов, «суперпрезидентська форма правління – це фактично незалежна, неконтрольована на практиці законодавчою, виконавчою чи судовою галуззю влади система державного управління, основною рисою якої є гіпертрофована президентська влада. Ця форма правління, як правило, має на увазі принцип прямих виборів президента виборцями фактично без проміжних органів чи інстанцій» [180, с. 11].

«Суперпрезидентська» форма правління передбачає великі повноваження президента, закріплені в текстах конституцій і реально здійснювані на практиці. Насамперед, це повноваження його як глави держави.

Як приклад, можна навести п. 1 статті 99 Конституції Аргентини, яким президент республіки проголошується «главою Держави» [115, с. 416].

У суперпрезидентських республіках статус президента як керівника нації передбачає безумовне верховенство в системі всіх державних органів. У всіх латиноамериканських країнах президент є главою держави, він очолює уряд і збройні сили. Хоча ці ознаки є і в звичайних президентських республіках, в умовах Латинської Америки це створює потужну концентрацію влади в руках президента. Особливо важливим у даному випадку є керівництво президента збройними силами, оскільки армія часто відіграє вирішальну роль у політичному житті латиноамериканських країн. Значно посилюють роль президента в «суперпрезидентських» республіках широкі надзвичайні повноваження, передбачені багатьма латиноамериканськими конституціями. Ці повноваження можуть бути ефективно використані практично в будь-яких ситуаціях, починаючи від міждержавного збройного конфлікту і закінчуючи внутрішніми безпорядками. «Діапазон можливого використання президентом його надзвичайних повноважень більш широкий, ніж у звичайній президентській республіці і, як свідчить політична практика Латинської Америки, застосовується частіше і ефективніше, ніж в інших регіонах» [180, с. 10].

Хоча зразком для більшості латиноамериканських конституцій послужила конституція Сполучених Штатів Америки, політичні реалії цих країн настільки не схожі, що виконуються ці конституції по-різному. Це стосується, перш за все, статусу президента. Якщо в Сполучених Штатах Америки вдається підтримувати баланс між законодавчою, виконавчою і судовою владою, то в Латинській Америці помітне переважання виконавчої влади, очолюваної президентом. Законодавча влада в цих країнах дуже слабка, і президент має достатньо засобів для тиску на неї. Крім того, країни Латинської Америки відрізняє явна нестабільність партійних систем, «які часто виступають просто в ролі додатка до державного апарату, що пояснюється запровадженням адміністративно-поліцейського контролю за діяльністю політичної партії» [180, с. 11]. Положення політичних партій нестабільне, і

часто під час військових переворотів їх діяльність буває повністю заборонена. Таким чином, за слабких законодавчої влади і партій в країнах Латинської Америки відсутня сила, яка здатна урівноважити вплив президента. Президент у цих країнах стає центром політичного життя і не тільки главою виконавчої гілки влади, але й нації в цілому. І хоча за конституцією баланс влади існує, в дійсності домінує президент, і його повноваження значно перевищують повноваження інших гілок влади.

Строки президентського правління в країнах Латинської Америки різні. В Бразилії (стаття 82 Конституції), Коста-Риці (ч. I статті 134 Політичної Конституції) та Колумбії (ч. I статті 190 Конституції Колумбії 1991 року) вони складають 4 роки, в Парагваї – 5 років (стаття 229 Конституції), а в Аргентині (стаття 77 Конституції) та Мексиці (стаття 83 Політичної Конституції) – 6 років. Досить цікавою є ситуація в Чилі, Політична Конституція якої (стаття 25) закріпила положення про те, що строк президентських повноважень повинен дорівнювати восьми рокам, але без права переобрання [302]. Вимоги, які висуваються до кандидатів на посаду президента в цих країнах, досить схожі. Наприклад, за конституцією Мексики, для обрання президента необхідно бути правоздатним і дїездатним мексиканцем за народженням, мати на момент виборів повних тридцять п'ять років і проживати протягом одного року до дня виборів на території країни [192, с. 86–87]. У відповідності із статтею 89 Конституції Аргентинської Нації президентом республіки може бути обрана особа, що народилася на території Аргентини або від батьків-аргентинців та відповідає вимогам, передбаченим для обрання сенатором. Для обрання президентом Бразилії необхідно бути бразильським громадянином, користуватись політичними правами, бути старше тридцяти п'яти років (п. а § 3 статті 14 Конституції Бразилії).

В деяких країнах Латинської Америки для кандидата на посаду президента передбачений національно-етнічний ценз. Однак останнім часом спостерігається більш терпиме ставлення до кандидатів, що не належать до корінної більшості. Наприклад, президент Аргентини К. С. Менем був аргентинцем сирійського походження [267].

Загальнообов'язковою вимогою є вікові обмеження. Зазвичай, кандидат на посаду президента повинен бути не молодший 35 років. У більшості випадків не може висувати свою кандидатуру на посаду президента чи віце-президента громадянин, який до цього

виконував функції президента. Для повторного обрання президентом повинен пройти хоча б один президентський термін. Так, президент Бразилії обирається строком на чотири роки (ст. 82 Конституції Бразилії).

Крім того, не можуть висувати свої кандидатури особи, які до цього здійснювали обов'язки тимчасового президента або його заступника, а також за певний період до виборів здійснювали обов'язки губернатора чи іншого високопосадовця. Зокрема, стаття 82 Політичної Конституції Мексики наголошує, що Президентом Мексиканських Сполучених Штатів не може бути обрана особа, яка має духовне звання чи є служителем релігійного культу, обіймає посаду державного секретаря, його заступника, керівника адміністративного департаменту, Генерального прокурора республіки чи губернатора штату, а також знаходиться на дійсній військовій службі протягом шести місяців до дня виборів.

Важливою особливістю є те, що президент республіки обирається шляхом прямого голосування. Більшість латиноамериканських країн додержуються мажоритарної системи абсолютної більшості. Це означає, що для перемоги необхідно одержати більше половини відданих на виборах і визнаних дійсними голосів [180, с. 17]. Якщо жоден з кандидатів не набрав достатньої кількості голосів, то передбачається проведення другого туру голосування, в якому беруть участь два кандидати, що одержали відносно більшість голосів. У другому турі голосування переможцем оголошується кандидат, який одержав більше голосів, ніж його суперник, тобто діє мажоритарна система відносної більшості. Разом з тим окремі латиноамериканські країни, враховуючи складність організації і дорожнечу, не вдаються до другого туру голосування. Вони використовують систему остаточних виборів президента національним конгресом. Разом з президентом республіки обирається за тією ж самою формою і з застосуванням тієї ж виборчої системи і віце-президент республіки. Посада віце-президента існує в Домініканській Республіці, Нікарагуа, Сальвадорі, Гватемалі, Аргентині, Болівії, Еквадорі, Уругваї і в деяких інших країнах.

Наприклад, у Бразилії одночасно обирається і віце-президент; його кандидатура реєструється разом з кандидатурою президента, і балотуються вони в парі (§ 1 статті 77 Конституції).

Президент і віце-президент, отримуючи посаду, складають присягу перед Національним конгресом Бразилії, зобов'язуючись

підтримувати, захищати і виконувати Конституцію, дотримуватись законів, сприяти загальному благу бразильського народу, охороняти єдність, цілісність і незалежність Бразилії. Якщо після закінчення 10 днів, що пройшли після дня вступу на посаду, президент чи віце-президент не приступили до виконання своїх обов'язків, виключаючи підстави, пов'язані з форс-мажорними обставинами, то їх посади оголошуються вакантними (стаття 78 Конституції).

Термін повноважень президента, відповідно до статті 82 Конституції, розпочинається з 1 січня року, наступного за виборами.

У випадку ж наявності перешкод для виконання президентом своїх повноважень чи вакантності його посади, главу держави заміщує віце-президент, який, зазвичай, крім допомоги президенту і обов'язків, покладених на нього додатковим законом, виконує спеціальні завдання президента (статті 79 і 80 Конституції).

У випадку перешкод для обох вищих посадових осіб чи одночасної вакансії їх посад їхні обов'язки, відповідно до статті 80 Конституції, виконують послідовно голова Палати депутатів, голова Федерального сенату і голова Федерального верховного суду. Якщо ж обидві посади вакантні, то вибори проводяться протягом 90 днів після відкриття останньої вакансії. Якщо вакансія відкривається протягом останніх двох років строку повноважень президента, то Конгрес законом призначає вибори на обидві посади на період 30 днів після відкриття останньої вакансії. Однак в усіх випадках повноваження обраних таким чином осіб закінчуються в термін, у який нормально повинні були б закінчитись повноваження їх попередників (ст. 81 Конституції Бразилії).

Конституція Аргентини також передбачає подібні випадки. У статті 88 наголошується, що у випадку хвороби, відсутності в столиці, смерті, відставки чи відсторонення президента виконавча влада переходить до віце-президента Аргентини. У випадку відставки, смерті, відсторонення чи непрацездатності президента і віце-президента Аргентини Конгресом на пост президента країни призначається державний чиновник, який виконує функції президента аж до припинення причин непрацездатності президента чи до обрання нового президента.

Що стосується повноважень президента, то зразком для конституцій більшості латиноамериканських країн також послужила конституція Сполучених Штатів Америки. Однак відмінності історичних умов становлення державності в цих країнах призве-

ли до того, що латиноамериканські президенти виявилися наді-
леними значно більшими повноваженнями, ніж президент Спо-
лучених Штатів. Конституції більшості латиноамериканських
країн оголошують президента головнокомандувачем збройними
силами і надають йому широкі повноваження щодо керівництва
ними. Таким чином, президент очолює систему оборони. Йому ж
надано право оголошувати стан війни і підписувати мирні догово-
ри за уповноваженням конгресу. Деякі конституції надають пре-
зиденту право «розпоряджатись збройними силами для збережен-
ня порядку, оборони і безпеки країни» (Конституція Коста-Рики
1949 року, стаття 140, пункт 16) [193] чи забезпечувати «їх орга-
нізацію і розміщення відповідно до потреб держави» (Конститу-
ція Аргентини, стаття 99, пункт 14). Стаття 212 Конституції Ко-
лумбії закріплює норму про те, що у випадку війни президент за
підписом усіх міністрів може оголосити стан війни. Після такого
оголошення уряд, крім правомочностей, наданих законами краї-
ни, володіє правомочностями, які у відповідності з міжнародним
правом існують під час війни між державами [315].

Особливе місце серед конституційних повноважень посідає пра-
во президента оголошувати в країні надзвичайний стан. Він фак-
тично гарантує президенту панівне становище серед інших держа-
вних органів, значно посилюючи його повноваження. Надзвичай-
ний стан оголошується у випадку порушення спокою і внутрішньо-
го порядку, катастрофи або інших серйозних обставин, які можуть
загрожувати безпеці нації. В цьому випадку можуть бути призупи-
нені конституційні гарантії, що стосуються свободи і безпеки гро-
мадян, непорушності притулку, свободи зборів і пересування тери-
торією країни. Термін, на який вводиться надзвичайний стан, не
може перевищувати шістьдесяти днів. Однак у разі необхідності його
продовження може бути виданий новий президентський декрет. У
випадку надзвичайного стану збройні сили беруть на себе контроль
за підтриманням внутрішнього порядку за розпорядженням пре-
зидента республіки. Надзвичайні повноваження дають можливість
майже повністю зосередити владу в руках однієї особи – прези-
дента. Так, Конституція Аргентини наділяє президента правом оголо-
шувати стан облоги в одному чи декількох населених пунктах Ар-
гентини у випадку зовнішньої агресії на необмежений період часу
за умови згоди з боку Сенату. Разом з тим у випадку заворушень
всередині країни президент одержує зазначене право тільки за умо-
ви припинення Конгресом своєї діяльності (п. 16 ст. 99).

Повноваження президентів у країнах Латинської Америки у сфері зовнішньої політики досить широкі. Вони здійснюють загальне керівництво зовнішньою і зовнішньоекономічною політикою, ведуть міжнародні переговори і укладають міждержавні договори, вирішують питання війни і миру, призначають послів в інші країни і приймають вірчі грамоти в акредитованих при них послів, приймають рішення щодо встановлення дипломатичних відносин, про вступ у міжнародні організації тощо. Оскільки кабінет міністрів – це простий виконавець волі президента, на практиці розв'язання всіх ключових питань зовнішньої політики країни є безпосередньою прерогативою президента, що зумовлює його панівне становище в усьому зовнішньополітичному механізмі. У сфері міжнародних відносин глава держави – президент – проголошується вищим представником країни і в цій якості не потребує отримання спеціальних повноважень.

Більшість американських конституцій фіксують зовнішньоекономічні повноваження президента приблизно в однаковому обсязі, хоча в деяких конституціях спостерігаються певні відмінності. У сфері міжнародних відносин глава держави – президент – проголошується вищим представником країни і користується особливими привілеями виїзду за кордон з офіційними візитами. Як правило, конституції країн Латинської Америки лише в загальних рисах говорять про функції глави держави в зовнішньополітичній сфері. Однак у новітніх латиноамериканських конституціях (наприклад, п. 2 статті 189 Конституції Колумбії 1991 року) на президента покладається безпосередня відповідальність за проведення зовнішньої політики.

Слід відзначити одну специфічну особливість деяких латиноамериканських конституцій, які забороняють президенту залишати державну територію без спеціального, офіційно оформленого дозволу законодавчого органу влади, коли виїзд президента за кордон без офіційної санкції конгресу розглядається як халатне залишення їм своєї високої державної посади. Наприклад, стаття 196 Конституції Колумбії зазначає, що президент республіки чи особа, що його заступає, в період виконання своїх обов'язків і протягом року після закінчення цього періоду не можуть залишати територію країни без дозволу Сенату. Порушення цього положення в період виконання обов'язків розглядається як залишення поста.

Подібна ситуація характерна і для Бразилії, де Конгрес уповноважений дозволити президенту і віце-президенту республіки

залишити країну на строк понад 15 днів (стаття 83 Конституції) [115, с. 465]. Це означає, що особи, які посідають пости на найвищому рівні державної ієрархії, повинні практично постійно знаходитись у своїй країні. Ця норма певною мірою лібералізувала правило, яке існувало раніше: за Конституцією 1946 року вказані особи взагалі не могли під загрозою втрати поста залишити межі країни без дозволу Конгресу (стаття 85) [110].

Чільне місце в діяльності президентів більшості латиноамериканських країн є законотворча діяльність. Виключною прерогативою президента фактично є внесення законопроектів з питань бюджету країни, встановлення нових адміністративних посад, збільшення платні урядовим службовцям, зміни в організації збройних сил. Законопроекти, запропоновані президентом, мають пріоритет перед законопроектами Конгресу. Так, у Мексиці законопроекти президента відразу надходять до спеціальної комісії, в той час як законопроекти конгресу спершу повинні пройти через багато інстанцій, встановлених регламентом. Для прискорення просування законопроекту президент може оголосити його «терміновим», що зобов'язує відповідну палату висловитись з приводу нього в строк до 30 днів. Такий законопроект має переваги перед усіма іншими. «Практика прийняття конгресом подібних законопроектів свідчить, що їх обговорення і прийняття здійснюються поспіхом і депутати часто просто не встигають детально ознайомитись з ними. Це створює для президента можливість «проштовхування» через Конгрес найбільш реакційних законодавчих актів» [180, с. 54]. Крім права законодавчої ініціативи, президент має значні повноваження щодо підписання прийнятих законодавчим органом влади актів. Президент може накладати вето на законопроект, прийнятий Конгресом і направлений йому на підпис. Звичайно, акт накладання вето полягає в тому, що глава держави складає послання, в якому викладаються його заперечення щодо законопроекту. Президент крім звичайних заперечень може додати статті, що повністю змінюють смисл майбутнього закону, внести в нього положення, зміст яких нерідко виходить за рамки законопроекту. Опротестований законопроект надсилається разом з посланням главою держави до конгресу, який може, погодившись із запереченнями президента, внести запропоновані зміни в законопроект або відхилити заперечення, для чого необхідно повторне схвалення законопроекту кваліфікованою більшістю голосів.

Президентське право вето в різних латиноамериканських країнах неоднакове. Зокрема, в Бразилії право вето носить достатньо гнучкий характер. Глава держави уповноважений згідно п. V статті 84 Конституції відхилити законопроект як в цілому, так і частково, може шляхом повторного повернення законопроекту в конгрес добитись більш вигідної для себе редакції. В цілому ж латиноамериканські президенти достатньо рідко вдаються до використання права вето, оскільки вони, як правило, тримають у своїх руках увесь контроль над законодавчою машиною і їм просто немає необхідності часто використовувати право вето.

Президенти латиноамериканських країн, крім перерахованих вище, мають ще ряд повноважень, закріплених у конституціях. У більшості країн президент має право присвоювати військові звання, нагороджувати і надавати пенсії. Також президент може призначати і звільняти посадових осіб на власний розсуд. Наприклад, президент Колумбії призначає і звільняє за власним розсудом міністрів Кабінету і керівників адміністративних департаментів, призначає службовців, призначення яких не належить до компетенції інших посадових осіб чи установ, у відповідності з Конституцією або наступними законами. У всіх випадках президент має право призначати і звільняти своїх агентів на власний розсуд (п. 1, 13 ст. 189 Конституції Колумбії).

Конституції країн Латинської Америки проголошують президента «Главою Держави», «Главою Нації», і тим самим ставлять виконавчу владу значно вище інших гілок влади. Проте до складу виконавчої влади входить не тільки президент, але й Кабінет Міністрів. У різних латиноамериканських країнах цей орган наділений різними повноваженнями. Традиційно Кабінет Міністрів розглядається як робочий орган при президенті, своєрідний апарат «помічників» президента. Як зазначає А. Орлов, таке відверто принижене положення Кабінету Міністрів покликане підкреслити панівну роль самого президента [180, с. 39]. Наприклад, Конституція Чилі¹ визначає державних міністрів як прямих помічників і посередників при здійсненні управління країною і виконанні адміністративних функцій. Разом з тим міністри мають певну владу. В Чилі декрети президента повинні бути скріплені підписом відповідного міністра, без якого вони не є дійсними (стаття 35 Конституції). Крім того, міністри несуть відповідальність за

¹ В редакції 1993 р.

підтверджені ними акти президента (стаття 36 Конституції). У більшості ж країн Латинської Америки Рада Міністрів як конституційний орган відсутня, і міністри підпорядковані безпосередньо президенту.

В латиноамериканських країнах установились досить своєрідні відносини між президентом і законодавчою владою. Їх сутність полягає у відвертому контролі виконавчої влади в особі президента за діяльністю національного конгресу. Так, президент Колумбії у взаємовідносинах з Конгресом має такі повноваження: відкриває і закриває чергові сесії Конгресу; на початку кожної сесії направляє Конгресу послання про діяльність уряду; ухвалює і оголошує закони (ст. 189 Конституції Колумбії).

Що стосується, наприклад, Бразилії, то тут повноваження президента у сфері відносин з парламентом перевищують повноваження президента США. Зокрема, відповідно до статті 84, він санкціонує, промульгує закони і віддає розпорядження щодо їх публікації, а також видає декрети і положення для добросовісного виконання законів. Конституція 1988 р. надала президенту і інструмент для проведення більш гнучкої політики – мається на увазі право не тільки повного, але й часткового вето.

Президент Бразилії не є безстороннім спостерігачем за законодавчою діяльністю парламенту. Він зобов'язаний ініціювати законодавчий процес у формах і випадках, передбачених Конституцією, і може вимагати термінового розгляду внесених ним проєктів. Іншими словами, на відміну від американської, модель взаємовідносин виконавчої і законодавчої влад, взята за основу в Бразилії, надає президенту формальне право, нарівні з парламентарями, вносити законопроєкти, причому в ряді важливих сфер державного життя це право має виключний характер. Президент повинен надсилати послання і план уряду Національному конгресу з нагоди відкриття його законодавчої сесії з тим, щоб розкрити положення в країні, і вимагати прийняття таких заходів, які він вважає за необхідні.

Президенту належить право видавати акти про тимчасові заходи, що мають силу закону. Вони ним приймаються у випадках особливої важливості і невідкладності. Про ці заходи Президент негайно повідомляє Національний конгрес; якщо заходи приймаються під час парламентських канікул, то Національний конгрес скликається на позачергову сесію в п'ятиденний строк.

Необхідно зазначити, що конституції латиноамериканських країн передбачають можливість імпичменту президента. Хоча випадки відсторонення президентів від влади в порядку процедури імпичменту дуже рідкі. Як правило, ця процедура використовується як резервне знаряддя в руках груп тиску, коли виникає необхідність змінити, але з дотриманням демократичної процедури, главу держави. Проте в останні роки процедура звинувачення президентів у порядку імпичменту стала набувати в деяких країнах реального характеру. Так, «за доведеними фактами корупції Національним конгресом Бразилії був усунений зі свого поста президент країни Фернандо Коллор. Законодавчий орган Венесуели свого часу проголосував за відставку президента країни Карлоса Андреса Переса, також звинуваченого в корупції» [180, с. 23]. Як показав час, імпичмент президента Коллора не тільки не розхитав, але навіть зміцнив інститут президентства в Бразилії. Цей досвід відкрив шлях для боротьби з корупцією і в інших ешелонах влади.

При визначенні характеру взаємовідносин президента і законодавчого органу влади необхідно мати на увазі і наявність особливих груп тиску. Як правило, вони здійснюють значний вплив на політичну лінію уряду. Ці групи тиску бувають широко представлені в Конгресі і традиційно характеризуються багатопартійним членством, яке гарантує їм можливість вимагати і отримувати підтримку відразу декількох політичних партій чи угруповань. Наприклад, у Коста-Риці до груп тиску належать Торгова палата, Палата промисловців, Палата скотарів, Палата виробників кави і ряд інших. Ступінь їх ефективного тиску на уряд визначається тією обставиною, що вони відображають інтереси економічної еліти латиноамериканського суспільства.

Викликають інтерес і відносини латиноамериканських президентів з Верховним судом – вищим судовим органом, що здійснює конституційний нагляд за діяльністю всіх державних органів, у тому числі і президента країни. В країнах Латинської Америки судова галузь влади проголошується окремою і самостійною, тому суди вважаються незалежними при здійсненні своїх функцій, підпорядковуючись лише закону. Крім того, Верховний суд вважається незалежним від президента. Формально Верховний суд має пріоритет у питаннях, що стосуються взаємовідносин з президентом країни. Однак фактично контроль Верховного суду за діяльністю президента носить суто номінальний характер. Найбільш

важливим у цьому відношенні є право Верховного суду чи всієї судової системи в цілому на здійснення конституційного нагляду, тобто суд має право перевіряти акти, що видаються президентом, з точки зору відповідності їх конституції і чинному законодавству. Правда, рішення Верховного суду про неконституційність того чи іншого акта президента не відмінє цей акт, а просто проголошує його недійсним. Відмінити ж прийнятий акт може лише сам президент. Судова влада останнім часом демонструє тенденцію до зміцнення своєї незалежності, про що свідчать недавні факти усунення з посади за рішенням парламентів і судової влади президентів Бразилії і Венесуели в порядку процедури імпичменту. Це створило важливий політичний прецедент у латиноамериканських країнах, де президентів традиційно усували з посади тільки в результаті військових переворотів. Реалізація подібної конституційної процедури свідчить про тенденцію до демократизації політичних систем країн Латинської Америки.

У сучасній політичній і юридичній науках однією з найбільш спірних тем стало порівнювання переваг і недоліків президентської і парламентської систем правління з точки зору перспективності демократичного розвитку. Цю дискусію ініціював у своїй статті «Небезпеки президентства» американський політолог Х. Лінц, який зазначив, що в сучасному світі переважна більшість стійких демократій являє собою парламентарні республіки, в той час як серед президентських до цієї категорії належать тільки США.

Цей висновок підтверджують дослідження, проведені західними вченими. В період 1979–1989 рр. у світі існувало 43 консолідовані демократії. З них 34 були парламентарними, 2 – напівпрезидентськими і тільки 5 – президентськими (плюс 2 «гібриди» – Швейцарія і Фінляндія). Х. Лінц вважає, що це не випадково. Система правління, яка спирається на більшість у вищому представницькому органі країни, більш придатна для утвердження демократії, особливо в глибоко розколотих суспільствах з багатьма партіями. «Система президентського правління надає тому, хто обіймає посаду президента, «церемоніальні функції» глави держави поряд з функціями «дійсного» глави уряду, створюючи таким чином ауру, «імідж», що породжує в народі особливі надії. Таких векселів позбавлений навіть найпопулярніший прем'єр-міністр» [137, с. 5].

Аналізуючи досвід переходу до демократії в Іспанії та країнах Латинської Америки, Лінц виділяє такі недоліки президентської системи правління:

- достатньо чітко визначений строк президентських повноважень. Увесь політичний процес при цьому автоматично розпадається на жорстко розмежовані періоди, що практично не залишає можливості для проведення спадкоємної політики тактичних коректувань. Якщо президент допускає грубі політичні прорахунки або втрачає довіру народу, то немає засобів примусити його піти у відставку, діючи в рамках Конституції. І те, що в умовах парламентарної системи вилилось би в чергову урядову кризу, за президентської системи легко може переродитись у загальну кризу режиму;
- мажоритарна виборча система, за якої «переможець отримує все». Звичайно, на увесь період президентського мандату чітко визначаються переможці і переможені, що неминуче призводить до загострення відносин у суспільстві та його подальшої поляризації. До того ж президент не завжди представляє більшість виборців. Бувають президенти, які приходять до влади, одержавши стільки ж голосів, скільки деякі прем'єри урядів меншості (С. Альєнде став президентом Чилі в 1970 році, маючи 36,2 % голосів, а А. Суарес в Іспанії в 1971 році став прем'єр-міністром, одержавши 35,1 % голосів. При цьому прем'єр змушений співробітничати з іншими партіями, а президент в аналогічній ситуації може бути переконаний у тому, що має незалежну владу і підтримку народу;
- у президентських республіках часто виникає проблема подвійної демократичної легітимності. Оскільки і президент, і парламент набувають владу в результаті народного голосування, між ними виникає спір про те, хто ж з них фактично є виразником волі народу. Демократичних способів розв'язання подібних конфліктів не існує;
- створюються умови для захоплення аутсайдерів, тобто обрання людини, далекої від політики. Законодавчі механізми цієї системи можуть у випадку дострокового припинення президентських повноважень винести наверх людину, яка за звичайної виборчої процедури ніколи б не стала главою держави;
- президентська система спонукає кандидатів давати нездійсненні обіцянки і може навіть породити у виборців небезпечну схильність бачити в політичному лідері рятівника [137, с. 5–19].

І, нарешті, А. Валанзуала виділяє ще один недолік. Президентські режими в ситуації багатопартійності мають тенденцію перетворюватись в системи «подвійної меншості», коли президент користується підтримкою простої більшості електорату, проте працює з парламентом, абсолютної більшості в якому президентська партія не має [26, с. 75–76].

У дискусії, що розгорнулася, далеко не всі підтримали Лінца. Дональд Горовіц у статті «Відмінності демократій», зосередивши свою увагу на процесах нестабільності, характерних для постколоніальних Азії та Африки, робить висновок, що тут головним винуватцем були парламентарні системи [46].

Спроби повернення до демократії в Нігерії і Шрі-Ланці в 1978–1979 рр. передбачали перехід до системи президентського правління для пом'якшення розбіжностей всередині суспільства.

На думку С. Ліпсета, тут можна вказати також на крах демократичного парламентаризму в період між двома світовими війнами в Іспанії, Португалії, Греції, Італії, Австрії, Німеччині і більшій частині Східної Європи. І, навпаки, слід відмітити такі приклади стабільного і демократичного президентського правління, як Чилі (до С. Альенде), Коста-Рика і Уругвай (протягом більшої частини ХХ сторіччя) [138, с. 35].

Д. Горовіц спростовує тезу про те, що тільки президентські системи призводять до поділу суспільства на переможців і тих, що програли. «Ситуація, в умовах якої переможець одержує все, є похідною від типу виборчої системи, а не від абстрактного інституту президентства» [46, с. 28]. І, нарешті, зловживання владою навряд чи є президентською монополією.

Парламентарні режими в країнах Азії та Африки продемонстрували більш ніж чималу кількість аналогічних випадків.

Продовжуючи дискусію, Ліпсет указує, що на розвиток демократії суттєво впливають культурні і економічні фактори. Проводячи порівняльний аналіз політичних систем, він доходить висновку, що більшість стабільних демократій характерні для більш багатих і протестантських країн, а менш демократичні режими характерні для католицьких і бідних країн. Мусульманські країни можуть розглядатись як окрема група. Майже всі вони були авторитарними, з монархічними чи президентськими системами правління. Було б неправильним приписувати слабкість демократії в цих країнах типу існуючих у них політичних інститутів.

Деякі дослідники стверджують, що іслам робить досягнення політичної демократії західного зразка виключно важким, оскільки він не визнає поділу духовної і світської влади. Ще одним доказом, що підтверджує значення культурних чинників, є те, що майже всі післявоєнні «нові держави», для яких характерні стабільні демократичні режими, були британськими колоніями [137, с. 38–40].

Серед нових демократій рівень виживання президентського режиму набагато нижчий, ніж рівень виживання парламентарного. Однак, як зазначає С. Холмс, це не можна вважати доказом природженої хибності президентської системи правління. Країни, які стикаються з жорсткою економічною кризою, шукають у першу чергу сильного керівника, в той час як країни, чії проблеми розв'язуються легше, звичайно звертаються до парламентської влади. «Отже, не зовсім сприятливий досвід президентського правління за межами США може пояснюватись не самими по собі інституційними недоліками президентського режиму в умовах розподілу влад, а глибинними соціальними проблемами» [264, с. 55].

Отже, постановка питання про те, яка система республіканського правління – президентська чи парламентська – є кращою, носить полемічний характер, оскільки не існує універсальної системи правління. Сам тип республіканського правління, утверджений у тій чи іншій країні, як і національна форма його втілення, залежить від особливостей історичного розвитку, культури, геополітичного становища та інших факторів, що формують політичне буття суспільства. Кожній «чистій» системі притаманні свої переваги і недоліки.

Як зазначає В. Чиркін, основною перевагою президентської республіки, безумовно, є гарантована стабільність виконавчої влади у порівнянні з парламентарною, де нерідко вибухають міністерські кризи і відбувається часта зміна урядів (Італія). Головним недоліком президентської системи, особливо в умовах демократичних інститутів, є її схильність до авторитаризму (країни Латинської Америки), тоді як у парламентарній така можливість фактично виключена [275, с. 111].

3.2. Функції і повноваження глави держави в умовах парламентської республіки

На відміну від президентської, парламентська республіка, особливо в її «чистому» вигляді, розповсюджена значно менше. Це Албанія, Угорщина, Туреччина, Греція, Індія, Чехія, Італія, Німеччина, Кабо-Верде в Африці (з 1990 р.), Вануату в Океанії та нечисленні інші країни. Щоправда, в останні роки після ліквідації авторитарних режимів шляхом створення парламентських республік йдуть багато країн Африки, але їх досвід занадто малий, щоб робити узагальнюючі висновки.

Президенти парламентських республік в основному мають ідентичні повноваження, хоча в кожній країні є свої особливості.

Компетенція глави держави і його інституціональне значення нерідко встановлюються в конституціях у загальному вигляді. У статті 87 Конституції Італії записано, що «президент є главою держави і представляє національну єдність». Президент Республіки Молдова за своїм статусом є главою держави і в цій якості представляє державу і є гарантом суверенітету, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності країни (стаття 77 Конституції Молдови). У даному контексті поняття «глава держави» означає особу, яка покликана представляти державу на самому високому рівні, уособлюючи всю націю і територію країни.

Конституції республік Албанії та Чехії більш лаконічні при визначенні статусу президента. Зокрема, стаття 86 Конституції Албанії закріплює положення про те, що «Президент Республіки Албанії є главою держави і представляє весь народ». За Конституцією Чехії президент є главою держави (ч. 1 статті 54) [98, с. 508]. Конституції Латвії, Туреччини взагалі формально не визнають статус глави держави.

Еволюція парламентсько-республіканської форми державного правління за умов конкретних країн призвела до коригування деяких її ознак. Насамперед, це стосується функцій президента, який в ряді країн на конституційному рівні прямо визнаний суб'єктом (носієм) виконавчої влади. Так, зокрема, у Греції виконавча влада здійснюється президентом і урядом, в Туреччині ж та Чехії статус президента встановлений у розділі основного закону, присвяченому саме виконавчій владі.

У деяких парламентських республіках про президента як суб'єкта виконавчої влади в конституції прямо не йдеться, але це

впливає з окремих її положень. Так, у Латвії президент має право скликати і вести «надзвичайні» засідання уряду за визначеним ним же порядком денним (ст. 46) [167, с. 576], а в Туреччині – здійснювати контроль за урядом або скликати його на засідання, на яких головує (ст. 104). У Чехії президент уповноважений брати участь у засіданнях уряду, вимагати звітів уряду та його членів, а також обговорювати з урядом чи його окремими членами питання, які належать до їх компетенції (ч. 2 ст. 64). Важливим є і те, що в таких європейських країнах, як Греція, Литва, Молдова і Чехія, акти президента щодо застосування вето і розпуску парламенту не потребують контрасигнування.

У сфері державного управління повноваження глави держави невеликі навіть формально, на практиці вони виглядають ще скромніше. Однак слід зазначити, що в деяких парламентських республіках йому надаються широкі повноваження, але в дійсності всі його конституційні права здійснюються урядом. Така система діє в Індії.

Перш ніж аналізувати різні повноваження, якими наділений президент Індії, слід зупинитись на конституційних обмеженнях, за умови дотримання яких він повинен здійснювати свої виконавчі повноваження. По-перше, він повинен здійснювати ці повноваження у відповідності з Конституцією. Так, ч. 1 ст. 75 вимагає, щоб міністри (за виключенням прем'єр-міністра) призначувались президентом за порадою прем'єр-міністра. Призначення президентом будь-якої особи міністром не з числа осіб, що зазначені у списку, представленому прем'єр-міністром, є порушенням цього положення. Порушення президентом будь-якого з імперативних положень Конституції тягне за собою відсторонення його від посади в порядку імпічменту. По-друге, виконавчі повноваження повинні здійснюватись президентом Індії у відповідності з порадою, яка надається йому Радою Міністрів.

У той час як прем'єр-міністр обирається самим президентом, інших міністрів він призначає за порадою прем'єр-міністра, причому розподілення портфелів між ними також проводиться прем'єр-міністром. Більше того, право президента відсторонювати від посади того або іншого міністра у дійсності здійснюється також прем'єр-міністром [101, с. 484]. І разом з тим, хоча міністри обіймають свої посади, поки цього бажає президент, Рада Міністрів несе колективну відповідальність перед Народною Палатою (ч. 2 і 3 статті 75 Конституції Індії).

Конституції всіх парламентських країн наділяють главу держави правом участі у формуванні уряду. Так, ч. II ст. 92 Конституції Італійської Республіки наголошує: «Президент Республіки призначає Голову Ради міністрів і, за його пропозицією, міністрів». Буквальне тлумачення цієї норми може створити абсолютно неправильне уявлення про те, що вибір голови Ради міністрів і визначення складу уряду здійснюється президентом і призначеним ним главою уряду всупереч парламенту. В дійсності італійська система хоча й виводить утворення попереднього складу уряду за стіни парламенту, але залишає за парламентом найважливіше право – винесення вотуму довіри.

Саме тому вся діяльність президента щодо здійснення його повноважень фактично знаходиться під контролем парламенту за допомогою контролю за діяльністю членів уряду, які зобов'язані контрасигнувати акти президента республіки. У відповідності з Конституцією Італійської Республіки акт президента не є дійсним, якщо він не контрасигнований відповідним міністром. Не є дійсними і акти президента, що мають силу закону, якщо вони не контрасигновані відповідним міністром і головою уряду (стаття 89 Конституції Італії).

У ФРН глава уряду – федеральний канцлер – пропонується бундестагу президентом, але він вирішує це питання тільки після консультації з лідерами найбільших партійних фракцій. Роль президента в процесі підбору прем'єр-міністра пасивна. Запропонований президентом федеральний канцлер обирається без обговорення бундестагом, після чого призначається на посаду президентом.

Якщо запропонована особа не обрана, бундестаг може протягом 14 днів після цих виборів сам обрати федерального канцлера абсолютною більшістю голосів своїх членів. Якщо ж протягом цього строку обрання не відбулося, негайно проводиться новий тур голосування, після якого обраною вважається особа, що отримала найбільшу кількість голосів. У випадку, коли ця більшість є абсолютною, федеральний президент зобов'язаний призначити обрану особу протягом семи днів. Якщо ж вона менше абсолютної, федеральний президент сам може вирішити, призначити обрану особу федеральним канцлером чи розпустити бундестаг (стаття 63 Основного закону).

Президент Республіки Молдова висуває кандидатуру на посаду прем'єр-міністра після консультацій з парламентськими

фракціями. В 15-денний строк після висування кандидат на посаду прем'єр-міністра просить парламент висловити вотум довіри програмі діяльності і всьому складу уряду. Програма діяльності і склад уряду обговорюються на засіданні парламенту. У разі, якщо парламент висловлює вотум довіри уряду більшістю голосів обраних депутатів, президент Республіки Молдова призначає уряд. У випадку необхідності кадрових перестановок чи вакансії посад в уряді президент за пропозицією прем'єр-міністра звільняє з посади і призначає окремих членів уряду (стаття 98 Конституції в редакції Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова від 27 липня 2000 року).

За пропозицією уряду президент Республіки Молдова акредитує і відкликає дипломатичних представників Республіки Молдова і затверджує установлення, скасування чи зміну рангу дипломатичних місій. За попередньою згодою парламенту президент Республіки Молдова може оголосити часткову чи загальну мобілізацію. У випадку збройної агресії проти країни президент вживає заходів щодо відбиття агресії, запроваджує воєнний стан і негайно інформує про це парламент. Президент також може вживати й інших заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки і громадського порядку, в межах закону і у відповідності з ним. З усіх цих питань президент Республіки Молдова видає укази, які контрасигнуються прем'єр-міністром (ч. 2 ст. 94 Конституції).

У зв'язку із здійсненням функції управління в державному механізмі президент Туреччини має право: призначати прем'єр-міністра; призначати і звільняти міністрів; скликати Раду міністрів на засідання; головувати на засіданнях Ради міністрів; підписувати і опубліковувати постанови Ради міністрів, що мають силу закону; опубліковувати рішення Ради міністрів про оголошення надзвичайного і воєнного стану. Прем'єр-міністр призначається на посаду президентом республіки з числа депутатів Великих Національних Зборів. Міністри призначаються і звільняються з посади президентом за пропозицією прем'єр-міністра, кандидатури яких він підбирає з числа депутатів парламенту та осіб, що мають якості, необхідні для обрання депутатами.

Новопризначена Рада міністрів повинна отримати вотум довіри Великих Національних Зборів, однак при його відсутності протягом 45 днів, у відповідності з Конституцією, повинен бути сформований новий склад Ради міністрів. Якщо ж і в цьому складі

Рада міністрів не отримає вотуму довіри, президент після консультації з головою Великих Національних Зборів може прийняти рішення про проведення дострокових виборів парламенту.

Конституція Туреччини пов'язує долю персонального складу уряду та його долю з призначенням виборів до Великих Національних Зборів. Так, якщо призначені вибори до Великих національних Зборів, міністр юстиції, міністр внутрішніх справ і міністр комунікацій повинні подати у відставку. Прем'єр-міністр призначає на їх місце осіб, які є депутатами або не є такими. Коли прийнято рішення про проведення дострокових виборів до Великих Національних Зборів у зв'язку з їх розпуском, Рада міністрів зобов'язана подати у відставку, а президент – призначити прем'єр-міністра і доручити йому сформувати тимчасову Раду міністрів.

Тимчасова Рада міністрів складається з членів політичних партійних фракцій пропорційно їх чисельності в парламенті, за виключенням міністрів юстиції, внутрішніх справ і комунікацій, які повинні бути незалежними особами – членами Великих Національних Зборів Туреччини, або особами, які не є депутатами. Кількість членів, які запрошуються до складу уряду від партійних груп, визначаються головою Великих Національних Зборів Туреччини і повідомляється прем'єр-міністру.

Тимчасова Рада міністрів виконує свої обов'язки в період проведення виборів і до скликання на сесію новообраних Великих Національних Зборів. На тимчасову Раду міністрів вотум недовіри не поширюється (стаття 114 Конституції Туреччини).

Уряд Естонії, який реалізує виконавчу владу, формується за достатньо складною схемою. Право висування кандидата в прем'єр-міністри належить президенту республіки. Однак увесь подальший процес підтверджує домінуючу роль парламенту в системі відносин трьох вищих органів держави.

Президент республіки протягом 14 днів після відставки уряду призначає кандидата в прем'єр-міністри, якому доручає формування нового уряду. Кандидат у прем'єр-міністри в 14-денний строк після одержання доручення сформувати уряд представляє Державним Зборам доповідь про основи формування майбутнього уряду, після чого Державні Збори, не відкриваючи дебатів, відкритим голосуванням ухвалюють рішення про надання кандидату в прем'єр-міністри повноважень для формування уряду. У разі позитивного рішення кандидат в прем'єр-міністри представляє склад уряду президенту республіки, який в триденний строк призначає уряд.

Якщо призначений президентом республіки кандидат в прем'єр-міністри не отримає в Державних Зборах більшості голосів «за» або не зможе сформувати уряд, або відмовиться сформувати його, президент республіки має право представити в семиденний строк іншого кандидата в прем'єр-міністри.

Якщо президент республіки не представить у семиденний строк іншого кандидата в прем'єр-міністри або відмовиться від його представлення, право висування кандидата переходить до Державних Зборів.

Державні Збори висувають кандидата в прем'єр-міністри, який представляє склад уряду президенту республіки. Якщо в 14-денний строк після переходу права висування кандидата в прем'єр-міністри до Державних Зборів склад уряду не буде представлений президенту республіки, він оголошує позачергові вибори до Державних Зборів (стаття 89 Конституції Естонії).

Аналіз свідчить, що в усіх державах з парламентською формою правління важливим засобом забезпечення главою держави своєї компетенції є контрасигнування – скріплення підписом глави уряду та (або) окремого міністра рішення, прийнятого главою держави. Без такого підпису рішення не дійсне. У різних країнах сфера застосування інституту контрасигнування різна. Саме в країнах з парламентарними формами правління контрасигнуються всі або майже всі акти президента, включаючи рішення про призначення глави і членів уряду, про промульгацію закону, про повернення закону на повторний розгляд у парламент і про розпуск парламенту.

Інститут контрасигнування не можна сприймати однозначно і пов'язувати його лише з відсутністю у глав держав реальних повноважень. Як свідчить державно-правова практика, такий зв'язок не завжди наявний. Призначення контрасигнування, яке має досить давню традицію, виявляється насамперед у тому, щоб зняти політичну відповідальність за прийняті рішення з глави держави і покласти її на уряд та окремих його членів.

Існує інше тлумачення цього інституту, за яким контрасигнування забезпечує гарантії проти зловживань повноваженнями з боку обох сторін, що ставлять свої підписи – глави держави та уряду. В юридичній теорії також прийнято, що відповідний підпис компетентного члена уряду може лише посвідчувати законність актів глави держави, його відповідність вимогам основного закону. Отже, інститут контрасигнування є важливою складовою

державно-правової практики країн з парламентською формою правління.

Говорячи про повноваження президентів парламентських республік у сфері оборони, слід зазначити, що майже всі вони за своїм статусом є головнокомандувачами збройними силами. Хоча в деяких республіках є несуттєві відмінності щодо юридичного визначення цього статусу. Так, зокрема в Конституції Турецької Республіки зазначається, що президент представляє обов'язки Головнокомандувача Турецьких Збройних Сил від імені Великих Народних Зборів і призначає начальника Генерального штабу (ст. 104 Конституції Туреччини). Конституція Латвії містить норму про те, що президент республіки є верховним вождем збройних сил. У випадку війни він призначає головнокомандувача. Він же на підставі ухвали Сейму оголошує війну. Президент республіки має право вжити необхідних заходів воєнної оборони, якщо яка-небудь інша держава оголосила війну Латвії чи неприятель нападає на латвійські кордони. Разом з тим президент республіки негайно скликає Сейм, який ухвалює рішення про оголошення і початок війни (статті 42, 43, 44 Конституції Латвії). У Греції президент, згідно зі статтею 45 Конституції, очолює збройні сили країни, керівництво якими здійснює уряд. Конституція Естонії формально не наділяє президента республіки статусом головнокомандувача, але вона зобов'язує його за пропозицією уряду республіки і командуючого Силами оборони призначати на посаду і звільняти з посади командування Силами оборони (п. 14 ст. 78 Конституції Естонії).

Таким чином, можна констатувати, що повноваження глави держави як верховного головнокомандувача практично являють собою почесну прерогативу, оскільки оперативне керівництво збройними силами здійснюється генеральним штабом, міністерством оборони, штабами родів військ, які діють відповідно до директив уряду.

Важливе місце серед повноважень глави держави займає право оголошення надзвичайного стану на території всієї країни чи її частини. Так, наприклад, до повноважень президента Туреччини у цій сфері належить оголошення у відповідності з рішенням, ухваленим Радою міністрів під його головуванням, воєнного чи надзвичайного стану, а також опублікування постанов, що мають силу закону у відповідності з рішенням Ради міністрів, під головуванням президента (ст. 104 Конституції Туреччини). Це ж стосується

і президента Індії, який має право оголошувати надзвичайний стан (стаття 352 Конституції Індії), вводити пряме президентське правління в штатах (стаття 356) і оголошувати надзвичайний стан у сфері фінансів (стаття 360).

У законодавчій сфері повноваження глав різних держав доволі широкі. Вони мають відповідні права, які дозволяють їм в разі необхідності активно впливати на парламенти своїх країн.

Так, глава держави практично кожної країни скликає парламент на чергові і надзвичайні сесії, може перервати за певних умов сесію парламенту. Важливим знаряддям в руках глави держави є право розпуску нижньої палати (рідко обох палат) парламенту. У випадку розпуску парламенту або закінчення строку його повноважень глава держави призначає позачергові або чергові вибори. Конституції конкретних країн по-різному визначають методи і форми участі глави держави в законодавчому процесі.

Так, у відповідності з Конституцією Туреччини президент наділяється значними повноваженням в його відносинах з парламентом. Зокрема, він має право: приймати рішення про проведення нових виборів до Великих Національних зборів; скликати Великі Національні Збори на засідання; виступати із щорічними посланнями при відкритті сесії Великих Національних Зборів; повертати прийняті Великими Національними Зборами закони для повторного розгляду; опубліковувати закони; приймати постанови, які мають силу закону; порушувати в Конституційному суді справу про відміну законів, постанов Раді міністрів, які мають силу законів, Регламенту Великих Національних Зборів в цілому або його окремих приписів на тій підставі, що вони за формою і по суті суперечать Конституції; виносити на референдум закони, які стосуються змін до Конституції.

В Основному законі Федеративної Республіки Німеччини регламентовані участь президента в законодавстві шляхом складення і оприлюднення законів (ч. 1 статті 82) і деякі його традиційні компетенції у сфері виконавчої влади. Суттєво обмежені повноваження федерального президента по відношенню до бундестагу і федерального уряду. Його право розпуску бундестагу обмежується двома випадками: а) якщо бундестаг не в змозі обрати федерального канцлера (ч. 4 статті 63); б) якщо звернення федерального канцлера з клопотанням про висловлення йому довіри не зустрине схвалення більшості членів бундестагу (ч. 1 статті 68).

Оскільки федеральний президент не може виконувати свої функції тільки в рамках діючого законодавства, він має згідно з Основним законом повноваження правового характеру. В його компетенції перед складанням закону (стаття 82) перевірити, чи відповідає даний закон (формально і матеріально) конституції. Так само і при укладенні міжнародно-правових договорів (ч. 1 статті 59) і при призначенні і звільненні у відставку федеральних суддів, федеральних службовців, офіцерів і унтер-офіцерів (ч. 1 статті 60), а також федеральних міністрів (ч. 1 статті 64), він може перевірити, чи є на шляху укладення договорів або призначень правові перешкоди. Якщо на підставі цього контролю президент відмовляється від укладення договору чи призначення, то його дії можна оскаржити у Федеральному конституційному суді, так що рішення федерального президента не є остаточним. Ось чому питання про його повноваження правового контролю не має, як правило, великого практичного значення.

Значні повноваження у взаємовідносинах із законодавчою владою має президент Індії. Справа в тому, що індійський парламент складається з двох палат і президента. Президент, подібно англійському монарху, входить до складу легіслатури, хоча й не засідає в парламенті, за виключенням тих випадків, коли звертається до нього з посланнями на початку кожної сесії (ст. 87); прийнятий палатою парламенту законопроект не може стати законом без його схвалення.

Він скликає палати парламенту на чергові і позачергові сесії, закриває сесії, має право розпуску Народної палати і призначення нових виборів, право законодавчої ініціативи, є досить активним учасником законодавчого процесу.

Це виявляється в тому, що коли схвалений однією палатою білль відхиляється іншою палатою, або палати не дійшли згоди щодо поправок до білля, або друга палата не підтримала схвалений однією палатою білль протягом шести місяців і більше, президент Індії може, якщо не було розпуску Народної палати, надіслати палатам послання, якщо вони засідають, чи публічно оголосити, якщо вони не засідають, про свій намір зібрати їх на спільне засідання для обговорення і голосування білля. Після цього палати вже не можуть працювати над біллем, поки президент не скличе їх на спільне засідання, причому таке засідання відбувається навіть у випадку, якщо після згаданого звернення президента Народна палата була розпущена.

Білль, схвалений обома палатами, надсилається президенту, який або повідомляє про свою згоду з ним, або відмовляє у згоді і, якщо білль не фінансовий, повертає його до парламенту з проханням переглянути білль у цілому чи окремі його положення і запропоновані поправки. В результаті повторного розгляду палати можуть прийняти білль з поправками президента або без них, але в будь-якому випадку президент уже не може не погодитись з ним. Слід також зазначити, що деякі біллі можуть вноситись у парламент чи легіслатуру штату тільки за згодою президента. Глава держави промульгує закони.

Президент Індії наділений правом видавати укази під час перерви в роботі парламенту, які мають силу законів. Правда, кожний такий акт повинен бути представлений обом палатам парламенту і припиняє свою дію через шість тижнів з моменту скликання парламенту або, якщо до закінчення цього періоду обидві Палати прийняли резолюцію, яка відхиляє його. Такий указ може також у будь-який момент бути відмінений самим президентом.

Акти глави держави в Індії не вимагають контрасигнації як необхідної умови їх дійсності.

У деяких країнах президент видає акти, що мають силу закону (декрет-закони, законодавчі декрети), лише виконуючи волю уряду: вони приймаються за вказівкою Кабінету і зазвичай після обговорення в Раді міністрів. Наприклад, президент Італії наділений правом видавати декрети, які мають силу законів. Разом з тим, жодний акт президента є недійсним, якщо він не контрасигнований міністрами, що його запропонували і які несуть відповідальність за нього. Акти ж, які мають силу закону, та інші вказані в законі акти, контрасигнуються також головою Ради міністрів (ч. II статті 89).

Президент Греції також має низку повноважень по відношенню до парламенту. Парламент Греції збирається кожний рік у перший понеділок жовтня на чергову сесію, тривалість якої в цілому не повинна бути менше п'яти місяців на рік. Президент республіки може скликати парламент на його звичайну сесію раніше, ніж у жовтні, а також на надзвичайну сесію, коли він буде вважати це за необхідне. Крім того, президент має право всього один раз відкласти проведення парламентської сесії, або відстрочивши її відкриття, або перервавши її роботу. Проте тимчасове призупинення роботи парламенту президентом республіки не може тривати більше тридцяти днів.

Президент також має право розпустити парламент. При цьому Конституція строго визначає ті обставини, за наявності яких він може цим правом скористатись: 1) коли два склади уряду подали у відставку або їм була висловлена недовіра парламентом; 2) коли уряд, який користується довірою парламенту, запропонував президенту розпустити парламент. Таку пропозицію уряд може зробити лише у тому випадку, якщо парламент має прийняти рішення з життєво важливого для грецького народу питання. Розпуск парламенту в цьому випадку має на меті – провести нові вибори, щоб народ новим голосуванням висловив парламенту свою довіру, необхідну для вирішення цього питання.

Президент республіки зобов'язаний опублікувати прийняті парламентом закони в місячний строк з моменту їх прийняття, однак він може протягом цього часу повернути до парламенту законопроект, виклавши мотиви повернення. Рішення щодо повернутого президентом законопроекту парламент приймає на пленарному засіданні. Якщо Парламент знову прийме даний законопроект абсолютною більшістю голосів депутатів, він стає законом і президент зобов'язаний опублікувати його протягом десяти днів з моменту його повторного прийняття парламентом (ст. 42 Конституції Греції).

Президент здійснює свої повноваження шляхом видання декретів. Цікавою є та обставина, що Конституція наділяє президента республіки правом видавати декрети, що мають силу закону. Такі декрети він має право видавати за надзвичайних обставин, у випадку непередбачуваної необхідності, що виникла, і якщо це пропонує уряд. Декрети президента, що мають силу закону, повинні бути представлені на затвердження парламенту протягом сорока днів з моменту їх видання або протягом сорока днів з моменту скликання сесії парламенту.

Президент Республіки оголошує декретом проведення референдуму з важливих національних питань у відповідності з рішенням абсолютної більшості від загальної кількості депутатів парламенту, що приймається за пропозицією Ради міністрів.

Шляхом видання декретів президент Греції може оголосити референдум і щодо законопроектів, що приймаються парламентом і регламентують серйозні суспільні питання, за виключенням фінансових, на основі рішення трьох п'ятих всіх депутатів парламенту, яке прийнято за пропозицією двох п'ятих депутатів (ст. 44 Конституції Греції).

В окремих країнах з процедурою прийняття державного бюджету пов'язуються можливості розпуску парламенту. Так, в Естонії президент має право призначати позачергові вибори, якщо державний бюджет не буде прийнятий парламентом протягом двох місяців з початку нового фінансового року (стаття 119 Конституції).

Іноді розпуск парламенту зумовлює можливість усунення з поста самого президента. Зокрема, в Латвії пропозиція президента про розпуск парламенту вноситься на народне голосування (стаття 48 Конституції). Якщо за його результатами вона буде відхилена, то згідно зі статтею 50 президент вважається усунутим з поста.

Інші конституційні застереження щодо можливостей розпуску представницького органу пов'язані з діяльністю як президента, так і парламенту. Зокрема, в Італії та Молдові президенти не можуть реалізувати відповідне право в останні шість місяців своїх повноважень. У Молдові протягом одного року парламент може бути розпущений лише один раз.

Нарешті, звичайним є те, що не припускається розпуск парламенту у період надзвичайного або воєнного стану. Іноді навіть передбачається продовження строку повноважень парламентів під час проголошення таких станів і до їх закінчення.

Усі вищевикладені застереження створюють певні юридичні гарантії функціонування державного механізму на демократичних засадах.

Традиційними можна вважати повноваження глав держав, пов'язані зі сферою реалізації судової влади. Серед них у першу чергу слід назвати право помилування, пом'якшення і скасування кримінальних покарань, визначених судом. Конституції різних держав містять різні визначення цього права, що зумовлює різний зміст і обсяг відповідних дій глав держав.

До повноважень глав держав, співвіднесених зі сферою судової влади, також належить встановлене в конституціях право призначати суддів або брати участь у процедурі таких призначень. Відповідні призначення в парламентських республіках здійснюються за пропозицією уряду або спеціального органу, який звичайно називається вищою радою магістратури (вищою судовою радою). Зокрема, створення таких органів передбачено основними законами Греції, Молдови та ін.

Поряд з повноваженнями конституції передбачають обов'язки президента і певні заборони. Вони типові. Президенту заборо-

няється будь-яке суміщення посад і мандатів, інші види робіт, іноді навіть не дозволяється одержувати винагороджування на наукову, художню і літературну діяльність, в деяких країнах президенту дозволяється залишати країну лише з дозволу парламенту.

Таким чином, у парламентській республіці президент здійснює церемоніальні і представницькі функції і фактично не впливає на функціонування основних державних органів. Його політична роль зростає у випадку глибокої урядової чи державної кризи, оскільки саме президент є «хранителем політики» і забезпечує спадкоємність державної влади.

3.3. Функції і повноваження глави держави в умовах змішаної республіки

Президентська республіка в США, парламентські системи республіканського правління у більшості країн Західної Європи сьогодні є такими, що цілком склалися і ефективно діють. Очікувати певних змін систем правління в цих країнах навіть у дуже віддаленому майбутньому навряд чи варто. У багатьох же країнах, у тому числі і європейських, виходячи зі знову ж таки конкретних соціально-політичних умов, це цілком можливо. При цьому надзвичайно складно здійснити прямий перехід від однієї системи правління до іншої. Саме тому усе частіше в сучасних країнах встановлюються змішані системи правління. У зв'язку з цим багатьма вченими виділяються змішані республіки, які часто називаються ще й напівпрезидентськими, хоча з таким же успіхом їх можна називати і напівпарламентськими. Саме тому більш доречною є назва «змішана республіка», адже поняття змішаної республіки значно ширше, ніж напівпрезидентської. Можна сказати, що напівпрезидентська республіка – лише окремий випадок змішаної республіки. Утім задля усунення методологічної плутанини ми будемо вживати терміни «змішана республіка» та «напівпрезидентська республіка» як рівнозначні.

Напівпрезидентська система являє собою систему правління поряд з традиційними президентською і парламентською, а також напівпарламентською. І хоча в напівпрезидентській формі присутні елементи двох класичних систем, ця система правління не є їхньою сумішшю, оскільки характеризується значною специфікою функціонування, пов'язаною з дуалізмом виконавчої влади.

Напівпрезидентська система, на нашу думку, не є ані половинчатою, ані перехідною, ані проміжною, ані виключною формою. Вона являє собою «чисту» систему, має свою власну природу і логіку функціонування.

Напівпрезидентська система відрізняється дробленням виконавчої влади на дві складові (президент і уряд), роздільним існуванням і виживанням президента і уряду, спільним існуванням і виживанням уряду і парламенту. Напівпрезидентська форма правління нагадує «маятник», який хитається між «точкою» домінування президента (при мажоритарності) і «точкою» домінування уряду і парламенту, який його підтримує, (при співіснуванні). «Маятник» може зупинитись і в середній позиції – тоді настає баланс президентської і урядової влади.

В умовах змішаної республіки співвідношення між президентом, урядом та законодавчою владою структурується таким чином, що, з одного боку, президент, будучи політично невідповідальним, через вплив на уряд (участь у формуванні, роботі, відставці), кураторство низки областей у сфері власне виконавчої влади (зовнішня політика, оборона, безпека) і протидію парламенту (законодавча ініціатива, право вето, розпуск парламенту) захищає уряд як політично відповідального суб'єкта від нестабільності, що походить від парламенту.

З іншого боку, парламент, впливаючи на президента і уряд (участь у формуванні і відставці, контроль за його діяльністю, законодавча політика, подолання вето), не дозволяє президенту безконтрольно керувати урядом, перетворюючи його у свій адміністративний апарат. Така конструкція державної влади передбачає дистанціювання інституту президентства від виконавчої влади при збереженні певного впливу на останню [290, с. 92].

Тенденція відокремлення президента від виконавчої влади призвела до формування інституту президентської влади. І хоча постановка питання про особливу президентську владу ще ніде не одержала в конституціях свого дослівного формулювання, проте вже є норми, які відображають цю тенденцію. Конституція Франції 1958 року, звідки бере початок дана тенденція, встановила, що президент є арбітром над усіма гілками влади, оскільки «забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад» (стаття 5 Конституції Французької Республіки).

Це положення значною мірою вплинуло на постсоціалістичні країни, у більшості з яких президент покликаний в межах своїх

повноважень об'єднувати усі гілки влади, сприяти їх злагодженому і ефективному функціонуванню. Вибір цими країнами змішаної системи правління пояснюється тим, що авторитарне минуле викликало страх перед можливістю перетворення президента на диктатора в умовах президентської республіки, а відсутність розвинутої багатопартійної системи зводила нанівець функціонування механізму за умов парламентської республіки. Партійну систему цих країн можна охарактеризувати як «множиннопартійну», та й взагалі лише з натяжкою – як партійну [67, с. 87].

Конституції цих країн ухиляються від безпосереднього закріплення юридичної природи президентської влади з точки зору поділу влади. Вона не вписується в класичну тріаду влад і не включена певним чином в структуру жодної з них, а виділена в окрему главу, з якої починається викладення повноважень основних органів державної влади. В цьому полягає головна відмінна риса президентської влади, своєрідність концепції поділу влади, яка характерна для напівпрезидентських республік.

Говорячи про інституціоналізацію президентської влади, слід мати на увазі, що стосовно пострадянських республік вона носить комплексний характер, оскільки президент наділяється низкою повноважень інших влад і здійснює фактично рівнозначний вплив на формування і діяльність всіх органів державної влади. Крім того, слід зазначити, що інституціоналізована президентська влада має своє структурно-функціональне призначення в державному механізмі. Узагальнюючи викладений матеріал, можна виділити такі функції, які президентська влада виконує в політичній системі суспільства.

По-перше, гарантійна функція. Президент – гарант Конституції, суверенітету, незалежності і територіальної цілісності держави, прав і свобод людини і громадянина. У Франції президент також є гарантом незалежності судової влади (ч. I статті 64 Конституції Франції), а в Білорусі – економічної і політичної стабільності (ч. II статті 79 Конституції Білорусі) [109]. Характерно, що ця формула не знає ані застережень, ані обмежень. Суспільство має бути впевненим, що у відповідності з порядком, встановленим самою Конституцією, президент вживатиме всіх заходів для захисту Конституції як в цілому, так і кожної конституційної статті окремо.

Білоруський правознавець І. Горнак вважає, що президент Білорусі як гарант Конституції несе відповідальність за збережен-

ня основ конституційного ладу, в тому числі і в екстремальних випадках (коли вони знаходяться під загрозою). Президент зобов'язаний забезпечити дотримання норм Конституції в діяльності всіх органів державної влади і військового керівництва [45, с. 6]. Звертає на себе увагу й те, що роль президента як гаранта прав і свобод людини і громадянина піднесена на той же рівень, що і його роль як гаранта всього конституційного ладу.

По-друге, арбітражно-інтегративна функція. Наявність даної функції пояснюється логікою розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також необхідністю їх узгодженої взаємодії, стабільного співробітництва та єдності. «Неможливо собі уявити функціонування влад у сучасних державах на основі принципу розподілу влад без авторитетного арбітра, який забезпечуватиме політичну і економічну стабільність, без хранителя основ конституційного ладу, існуючих цінностей суспільства, який не тільки уособлює єдність народу і держави всередині країни і зовні, але й забезпечує необхідну взаємодію всіх гілок влади» [247, с. 34]. Президент координує дії державних органів, використовує узгоджувальні процедури для розв'язання розходжень між ними. У випадку недосягнення узгодженого рішення він може передати розгляд справи для розв'язання відповідним судом.

Однією з форм реалізації арбітражно-інтегративної функції є звернення президента шляхом винесення питання на референдум або дострокового розпуску парламенту, що, на нашу думку, дозволяє цивілізованим шляхом розв'язувати конфлікти між різними гілками влади, які виникають на ґрунті подвійної демократичної легітимності.

По-третє, контрольна функція. Президентська влада наділена рядом контрольних повноважень, що належать президенту за конституцією або встановлених ним фактично. Стосовно виконавчої влади це досягається шляхом звітності уряду перед Президентом, прямого підпорядкування низки міністерств і відомств безпосередньо главі держави, відміни нормативних актів уряду.

Таким чином, напівпрезидентська республіка утверджує принцип верховенства президентської влади, який виражається в розвитку та розширенні президентських повноважень у всіх сферах державного управління і винесення Президента за рамки звичної «тріади».

Звичайно, термін «напівпрезидентська республіка», який закріпився в літературі, не означає пониження ролі президента, на-

впаки, його повноваження набагато значніші і, по суті, іншого роду, ніж в республіці парламентській. Однак у даному випадку є передбачені конституціями певні обмеження ролі президента парламентом, насамперед в питаннях про призначення прем'єр-міністра і парламентську відповідальність уряду. Саме таку республіку не можна вважати суперпрезидентською. Така назва закріпилася, зокрема, за багатьма країнами Латинської Америки, де немає ради міністрів, а президент традиційно спирається на армію.

На відміну від парламентської республіки, де самостійна роль президента є незначною і він реально не має виконавчої влади, та на відміну від президентської республіки, де він – глава виконавчої влади, у напівпрезидентській республіці помітно прагнення «вивести» президента за межі цієї жорсткої полярної схеми, за кордони традиційної концепції поділу влади за умов закріплення останньої як керівної засади. Основні закони, ухвалені в даній групі держав за активної участі президентів-лідерів¹, закріплюють значну особисту владу президента, його самостійність, але разом з тим встановлюють певну, хоча й незначну, зв'язаність його дій і підпорядкованих йому міністрів (ради міністрів) повноваженнями парламенту. В цілому, однак, конституції прагнуть поставити президента, його владу поза звичною тріадою, наділяючи його як главу держави, окрім виконавчо-розпорядчих повноважень, самостійними нетрадиційними повноваженнями (широкі правотворчі, виключні, і особливо арбітражні та об'єднувальні повноваження). Наприклад, ані в Конституції Франції, ані в Конституції Росії немає положень про те, що президенту належить виконавча влада, хоча форма правління будується переважно за зразком президентської республіки, де такі норми в конституціях є обов'язковими. Навпаки, в Конституції Росії чітко зазначається, що виконавча влада належить уряду (ч. 1 статті 110). Проте, насправді, президент у напівпрезидентській республіці, в тому числі і в Росії, володіє виконавчою владою. У Франції він призначає прем'єр-міністра і міністрів, юридично не будучи зв'язаним у цьому волею більшості парламенту, хоча програма нового уряду або його політична декларація виносяться на затвердження парламенту і вимагають вотуму довіри. В принципі уряд Франції несе відповідальність перед парламентом (ст. 20 Конституції Франції),

¹ Це, крім Франції, в основному, постсоціалістичні держави та країни, що розвиваються.

хоча за майже 40 років були лише поодинокі випадки прийняття резолюції осуду. Президент Франції головує на засіданнях уряду (і тільки в такому випадку вони вважаються офіційними засіданнями), підписує декрети, обговорені урядом, він має також деякі інші повноваження виконавчої і не тільки виконавчої влади.

Однак головною рисою президентської влади у напівпрезидентській республіці є прагнення поставити президента над гілками влади, над інститутами держави, але не як особу, що зосереджує у своїх руках владні повноваження інших галузей влади, а як арбітра у відносинах з ними. В Конституції Франції це зроблено у найбільш чіткому вигляді: ст. 5 встановлює, що президент «забезпечує своїм арбітражем належне функціонування публічних властей». Аналогічна норма є в Конституції Вірменії 1995 р., де говориться про забезпечення «нормального функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади» (ст. 49 Конституції Вірменії) [167, с. 113]. Ця норма привертає на увагу тим, що шляхом перерахування тріади влад президент поставлений над нею, він не виступає тут тільки як орган виконавчої влади. Як зазначено в Конституції Румунії (ст. 80), «Президент Румунії слідкує за дотриманням Конституції і належним функціонуванням публічних влад. З цією метою Президент здійснює функцію посередництва між владами держави, а також між державою і суспільством» [98, с. 78]. В Російській Конституції відповідне положення сформульоване більш скромно: говориться не про влади, а про органи державної влади. Стаття 80 Конституції РФ наголошує: президент «забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади» [115, с. 232]. У Португальській Конституції 1976 р.¹, яка також спочатку мала на увазі доволі сильну владу президента (наступні реформи конституції її радикальним чином скоротили), також є відлуння цієї ідеї. Щоправда тут говориться лише про те, що президент забезпечує єдність держави і нормальне функціонування демократичних інститутів (ст. 120 Конституції Португальської Республіки) [95, с. 553]. Проте найбільш широко арбітражні повноваження президента були виражені в новій редакції білоруської конституції, затвердженій в листопаді 1996 року на референдумі. Зокрема, у статті 79 Конституції Республіки Білорусь говориться, що президент забезпечує наступ-

¹ В редакції 1989 р.

ність і взаємодію органів державної влади, здійснює посередництво між органами державної влади.

Розглядаючи роль і місце президента в системі поділу влади, ми бачимо, що способи нормативного структурування президентської влади, визначення і кваліфікації статусу президента в конституціях, які дотримуються змішаної форми правління, різні: в одних – президент характеризується як глава держави, у других – використовуються деякі загальнофункціональні формулювання, у третіх – без якої-небудь загальної статусної формули перераховуються його повноваження. Проте так чи інакше питання про юридичну природу президентської влади у більшості конституцій залишається відкритим, або інститут президента не віднесений до жодної гілки влади [276, с. 15].

Слід мати на увазі, що у переважній більшості країн зі змішаною республіканською системою правління (крім більшості держав СНД) важливим засобом забезпечення реалізації главою держави своєї компетенції є контрасигнування. У різних країнах сфера застосування інституту контрасигнатури є різною. В парламентських республіках контрасигнуються всі або майже всі рішення президента. У змішаних республіках, де президент наділений досить широкими і реальними повноваженнями, значущість цього інституту більш-менш обмежена.

Так, офіційні акти Президента Республіки Польща вимагають для своєї чинності підпису Голови Ради Міністрів, який внаслідок підписання акту несе відповідальність перед Сеймом (ч. 2 стаття 144 Конституції Республіки Польща) [115, с. 191]. Разом з тим не контрасигнуються рішення президента про призначення глави уряду і утворення уряду в цілому, про скликання засідань уряду, про прийняття його відставки, про реалізацію права законодавчої ініціативи, про розпуск нижньої палати парламенту та ряд інших. Акти президента Французької Республіки контрасигнуються прем'єр-міністром і в разі необхідності відповідальними міністрами (стаття 19 Конституції Французької Республіки). Укази президента Болгарії згідно статті 102 Конституції підписуються главою уряду або відповідним міністром. Проте не потребують контрасигнування рішення президента про призначення прем'єр-міністра, про референдум, про розпуск нижньої палати парламенту, про надзвичайний стан, про призначення членів органу конституційного контролю і про передачу на його розгляд законопроектів та інші [96, с. 411–412]. Однак президентами Білорусі,

Вірменії, Португалії, Росії, Румунії та деяких інших країн широке коло питань вирішується самостійно. Наприклад, президент Білорусі має право видавати чотири види правових актів. Згідно із статтею 85 Конституції президент видає укази і розпорядження, а у випадках, передбачених Конституцією, – також декрети, які мають силу закону. Декрети президента у відповідності зі статтею 101 Конституції можуть бути двох видів: декрети, що видаються на підставі законодавчих повноважень, делегованих парламентом, і тимчасові декрети, що видаються з огляду на особливу необхідність.

У зв'язку з цим слід зазначити, що інститут контрасигнатури не можна характеризувати однозначно і пов'язувати його лише з відсутністю у глави держави реальних владних повноважень. Дійсний правовий зміст цього інституту полягає не в перенесенні відповідальності за акти глави держави на посадову особу, яка їх контрасигнує, а в розмежуванні (розділенні) функцій і повноважень виконавчої влади.

По-перше, в сучасних конституційно-правових системах контрасигнатура існує в умовах функціонального дуалізму виконавчої влади, тобто в тих парламентських і змішаних системах, в яких за главою держави збережені деякі функції і повноваження виконавчої влади.

По-друге, контрасигнатура є процесуальною формою обмеження повноважень глави держави. Не контрасигнований акт глави держави є недійсним, «відсутність контрасигнації тягне за собою юридичну нікчемність акту» (ч. 2 ст. 140 Конституції Португальської Республіки). Главі держави може бути надане право скасовувати акти уряду (п. 25 ст. 84 Конституції Республіки Білорусь).

По-третє, не контрасигнуються акти глави держави, за допомогою яких реалізуються: 1) «арбітражні» повноваження глави держави, обумовлені конфліктом влад; 2) технічні повноваження у частині формування уряду, які фактично визначені волею парламенту.

По-четверте, у змішаних республіках обсяг актів і рішень глави держави, що підлягають контрасигнації, знаходиться в прямій залежності від наданих конституцією гарантій автономії урядів. Так, досвід конституційних реформ у Польщі свідчить, що перерозподіл повноважень між президентом і главою уряду тягне зміни і в обсязі повноважень глави держави, що контрасигнуються. Перерозподіл повноважень на користь уряду, зміцнення кон-

ституційних гарантій незалежності уряду від президента призвело до збільшення кількості актів глави держави, що підлягають контрасигнуванню [36, с. 71].

Таким чином, можна констатувати, що інститут контрасигнатури також є важливою складовою державно-правової практики країн зі змішаною республіканською формою правління.

Конкретний зміст компетенції президентів тією чи іншою мірою співвіднесений із здійсненням законодавчої, виконавчої та судової влади. Її обсяг і вияви зумовлені формою державного правління.

Особливістю конституційно-правового статусу президента у багатьох країнах є визнання за ним права законодавчої ініціативи. Проте в країнах з напівпрезидентською системою правління цей інститут не набув поширення і існує в таких країнах, як Білорусь, Росія, Литва, Україна.

Так, у відповідності зі статтею 99 Конституції Республіки Білорусь право законодавчої ініціативи належить президенту, депутатам Палати представників, Раді Республіки, уряду, а також громадянам, які мають виборче право. Законопроекти, наслідком прийняття яких може бути скорочення державних коштів, створення чи збільшення видатків, можуть вноситись в Палату представників лише за згодою президента, або, за його дорученням, – урядом. Президент, або, за його дорученням, уряд мають право вносити пропозиції в Палату представників і Раду Республіки про оголошення розгляду проекту закону терміново. Палата представників і Рада Республіки у цьому випадку повинні розглянути даний проект протягом десяти днів з моменту внесення його на їх розгляд. На вимогу президента, або, за його згодою, уряду Палата представників, Рада Республіки на своїх засіданнях приймають рішення, голосуючи в цілому за увесь внесений президентом чи урядом проект чи його частину, зберігаючи лише ті поправки, які були запропоновані або прийняті президентом чи урядом.

У відповідності із статтею 104 президент Російської Федерації також наділений правом законодавчої ініціативи: він вносить в Державну Думу законопроекти; має право звертатись в Конституційний Суд із запитом про відповідність Конституції Російської Федерації передбачених статтею 125 нормативних актів, про тлумачення Конституції. Президент має право, нарівні з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи вносити пропозиції щодо поправок і перегляду положень Конституції (стаття 134 Конституції).

Для визначення порядку реалізації права законодавчої ініціативи президента та його участі в законотворчому процесі при прийнятті федеральних законів Указом Президента від 13 квітня 1996 р. затверджено Положення про порядок взаємодії Президента Російської Федерації з палатами Федеральних Зборів Російської Федерації в законотворчому процесі (зі змінами і доповненнями, внесеними указами Президента від 15 травня і 6 жовтня 1997 р.). У названому Положенні визначені завдання Адміністрації Президента, її структурних підрозділів, завдання повноважних представників Президента в палатах Федеральних Зборів щодо розробки проектів законів, що передбачаються для внесення в Державну Думу, щодо представлення законопроектів на засіданнях палат; щодо обґрунтування позиції президента при відхиленні ним федеральних законів; щодо обґрунтування кандидатур, які вносяться президентом на відповідні, передбачені Конституцією, посади тощо [90, с. 350–351].

Що стосується права законодавчої ініціативи, то лаконічна у цьому відношенні Конституція Литовської Республіки, яка у статті 68 констатує, що президент має право законодавчої ініціативи [167, с. 597].

Щодо Франції, то в цій державі законодавча ініціатива належить лише парламентаріям і прем'єр-міністру. Президент же такого права не має. Більше того, він взагалі не може видавати акти, що мають силу закону. Подібне право має лише уряд, але він може це зробити тільки із санкції Національних зборів. Це є достатньою гарантією від змішування функцій законодавчої і виконавчої гілок влади.

У сфері, пов'язаній з реалізацією законодавчої влади, одним з найважливіших повноважень глав держав є право вето або право повернути законопроект для повторного розгляду у парламент. Реалізація цих прав пов'язана з процедурою промульгації¹ законопроектів главою держави. Вона, по суті, є певною альтернативою промульгації. Характерно, що право вето президента і його право повернути законопроект на повторний розгляд визнані конституціями країн з різними формами правління.

Між вказаними правами існує відмінність. Вимога нового розгляду законопроекту, яка може бути висунута президентом до закінчення встановленого конституцією строку промульгації,

¹ Підписання і оприлюднення.

процедурно менше зв'язує представницький орган. Вона практично є пропозицією парламенту ще раз обговорити зміст законопроекту і провести голосування. При цьому парламент може обмежитися тільки голосуванням. Законопроект повторно приймається на основі абсолютної більшості голосів членів парламенту, хоча іноді для цього досить звичайної законодавчої процедури, тобто більшості голосів від кворуму. Прийнятий повторно законопроект президент зобов'язаний промудувати. Відповідні положення встановлені конституціями багатьох країн зі змішаною формою республіканського правління.

Так, президент Республіки Білорусь підписує закони, він також має право повернути закон чи його окремі положення зі своїми запереченнями в Палату представників, яка повинна розглянути закон із запереченнями президента не пізніше тридцяти днів. Якщо закон буде прийнятий Палатою представників більшістю не менше двох третин голосів від повного складу, він разом із запереченнями президента у п'ятиденний строк направляється у Раду Республіки, яка також повинна розглянути його повторно не пізніше двадцяти днів. Закон вважається прийнятим, якщо його схвалено більшістю не менше двох третин голосів від повного складу Ради Республіки. Закон після подолання Палатою представників і Радою Республіки заперечень президента підписується ним у п'ятиденний строк. Закон набуває чинності і в тому випадку, якщо він не буде підписаний президентом у цей строк. Якщо ж президент згоден з текстом закону, він його підписує, а якщо він не повертає закон протягом двох тижнів після того, як він був йому надісланий, то такий закон вважається підписаним (п. 24 статті 84, стаття 100 Конституції Республіки Білорусь).

Обов'язком президента Болгарії є оприлюднення закону не пізніше п'ятнадцяти днів після його прийняття Народними зборами Республіки. Разом з тим, президент протягом цього строку має право повернути закон до Народних зборів для його нового обговорення. І в цьому президентові не може бути відмовлено. Народні збори приймають повторно закон абсолютною більшістю голосів всіх народних представників. Прийнятий таким чином закон оприлюднюється президентом у семиденний строк після його одержання (ч. 3 статті 88, п. 4 статті 98, стаття 101 Конституції Болгарії).

Стаття 77 Конституції Румунії врегульовує процес промудування законів, яка здійснюється президентом у строк не пізніше

20 днів після його отримання. До промудгації президент може лише один раз вимагати від парламенту переглянути закон. Якщо ж президент вимагає переглянути закон або вимагає перевірки його конституційності, промудгація закону здійснюється не пізніше десяти днів після одержання закону, прийнятого після перегляду, або отримання рішення Конституційного Суду, який підтвердив конституційність.

Прийняті Сеймом Литви закони, згідно з ч. I статті 70 Конституції, набувають чинності після підписання і офіційного оприлюднення їх президентом [167, с. 597]. Конституція (стаття 71) встановлює, що президент республіки не пізніше ніж в десятиденний строк після вручення підписує і офіційно оприлюднює прийнятий Сеймом закон, або повертає його Сейму з мотивованими зауваженнями для повторного розгляду. Якщо в указаний строк прийнятий Сеймом закон президент Литовської Республіки не повертає і не підписує його, такий закон набуває чинності після підписання і офіційного оприлюднення його головою Сейму. Це ж стосується й законів або інших актів, прийнятих шляхом референдуму, які не пізніше ніж протягом п'яти днів повинні бути підписані і офіційно оприлюднюються президентом республіки. В іншому випадку це повинен зробити голова Сейму.

Деяко інший порядок набуття законами чинності передбачається Конституцією Республіки Македонія. Тут закони оголошуються указом. Такий указ підписується президентом республіки і головою зборів. Разом з тим Конституція надає президенту право не підписати указ про оголошення закону. В такому випадку Збори повторно розглядають закон, і якщо він приймається більшістю депутатів, Президент Республіки повинен підписати указ. Президент зобов'язаний також підписати указ, якщо закон приймається у відповідності з Конституцією більшістю у дві третини голосів від загальної кількості депутатів (стаття 75 Конституції Республіки Македонія) [97, с. 446].

Порядок промудгації законів президентом Республіки Польща врегульований статтею 122 польської Конституції. Ухвалений парламентом закон подається президенту маршалом Сейму. Президент Республіки підписує закон протягом 21 дня від дати надходження і видає указ про його оприлюднення в «Дзенник Устав Жечипосполітей Польскей». До підписання закону президент має право звернутись до Конституційного Трибуналу з пропозицією розглянути питання про відповідність закону Конституції. Пре-

зидент не може відмовити у підписанні закону, який Конституційним Трибуналом визнаний відповідним Конституції. У разі, якщо закон Конституційним Трибуналом визнаний таким, що не відповідає Конституції, президент не підписує його. Якщо ж невідповідність Конституції стосується окремих приписів закону, а Конституційний Трибунал не виніс рішення про те, що вони нерозривно зв'язані з усім законом, Президент з урахуванням думки маршала Сейму підписує закон за виключенням норм, що не відповідають Конституції, або повертає закон до Сейму з метою усунення невідповідностей.

Конституція Польщі передбачає також варіант, коли президент може не звертатись до Конституційного Трибуналу, а повернути закон до Сейму зі своїми зауваженнями для нового перегляду. І якщо Сейм більшістю у три п'ятих голосів в присутності не менш половини законного числа депутатів проголосує за закон повторно, то президент протягом семи днів підписує закон і видає указ про його оприлюднення. У такому випадку президент втрачає право звертатись до Конституційного Трибуналу.

Досить детально питання промульгації законів врегульовані Конституцією Португальської Республіки. Як і в інших країнах, обов'язок промульгації законів покладається на президента, який протягом двадцяти днів з моменту одержання того чи іншого декрету Асамблеї Республіки для промульгації його як закону, або з моменту публікації рішення Конституційного суду про відповідність норм цього закону Конституції, повинен промульгувати закон чи застосувати своє право вето, обґрунтовано запропонувавши в своєму посланні розглянути цей акт повторно. Якщо ж Асамблея Республіки підтверджує своє попереднє голосування абсолютною більшістю голосів повноважних депутатів, президент зобов'язаний промульгувати цей акт протягом восьми днів з моменту його одержання.

Президент Португальської Республіки має право запросити у Конституційного суду попередню оцінку конституційності тієї чи іншої норми, що міститься у міжнародному договорі, який йому було надіслано для ратифікації, в декреті, який було надіслано для промульгації як закон чи декрет-закон, або в міжнародній угоді, декрет про схвалення якої було йому надіслано для підписання. Прем'єр-міністр або одна п'ята повноважених депутатів Асамблеї нарівні з президентом можуть запросити у Конституційного суду попередню оцінку конституційності певної норми, що

міститься в декреті, який було надіслано президенту для промульгації як закон. Голова Асамблеї Республіки в день, коли президенту надсилається декрет для промульгації як органічний закон, повідомляє про це прем'єр-міністра і парламентські групи Асамблеї Республіки. Конституційний суд зобов'язаний висловитись протягом двадцяти днів, при цьому даний строк може бути скорочений у разі терміновості на вимогу президента республіки (статті 278, 279 Конституції Португальської Республіки).

Президент Фінляндії, якому закон направляється для затвердження, зобов'язаний прийняти рішення щодо його затвердження протягом трьох місяців з часу надходження до нього закону. Він також має право передати закон до Верховного суду чи Верховного адміністративного суду. Якщо ж президент не затверджує закон, він повертає його на розгляд парламенту. У разі, якщо парламент ухвалить закон без зміни його змісту, то закон набирає чинності без затвердження. При цьому закон вважається відхиленим, якщо парламент не схвалить його повторно.

Конституція передбачає також порядок перегляду незатвердженого президентом Фінляндії закону. Такий закон президент повинен негайно повернути в парламент для нового розгляду. Закон повинен після передачі для відповідних висновків комісії схвалюватись без зміни змісту або відхилитись. Відповідне рішення приймається на пленарному засіданні в одному читанні більшістю голосів.

Затверджений закон чи той, що набув чинності без затвердження, повинен підписуватись президентом республіки і контрасигнуватись відповідним міністром. Державна рада повинна при цьому негайно оприлюднити закон у «Збірнику нормативних актів Фінляндії» (§ 77, 78, 79 Основного закону) [98, с. 387–388].

Що стосується промульгації законів президентом Франції, то Конституція Республіки надзвичайно лаконічна. Цьому питанню присвячена стаття 10 Конституції, в якій говориться, що президент республіки промульгує закони протягом 15 днів після передачі уряду остаточно прийнятого закону. Він може до закінчення цього строку зажадати від парламенту нового обговорення закону або окремих його статей. В цьому новому обговоренні президенту не може бути відмовлено.

Не менш важливим повноваженням глави держави у сфері реалізації законодавчої влади слід вважати право розпуску парламенту або його нижньої палати. У президентських республіках

глава держави такого права не має, що пов'язано з теорією і практикою жорсткого розподілу влад. У більшості парламентських і змішаних республік воно подається як своєрідна протипава праву парламенту виразити недовіру уряду і відправити його у відставку. Фактично глава держави не має реальних можливостей виступити арбітром між парламентом і урядом і автоматично розпускає парламент за поданням прем'єр-міністра.

Однак виникають ситуації, коли розклад партійно-політичних сил у парламенті уможлиблює існування лише коаліційного уряду, а парламентські фракції не можуть дати на це згоди. Тоді глава держави може відігравати вирішальну роль не тільки у формуванні такого уряду, а й у вирішенні питання про розпуск парламенту. Характерним у цьому відношенні є конституційний досвід Болгарії. Тут президент після консультацій з парламентськими групами доручає кандидату на посаду міністра-голови, що рекомендований найбільшою за чисельністю парламентською групою, створити уряд. Якщо протягом семи днів кандидат не зможе запропонувати склад Ради Міністрів, президент доручає це другій за чисельністю парламентській групі. У разі відсутності результату вдруге це пропонується наступній парламентській групі. Коли ж про створення уряду не досягнуто згоди, президент призначає службовий уряд, розпускає Народні збори і призначає нові вибори, які проводяться не пізніше двох місяців після припинення повноважень парламенту (стаття 99 Конституції Республіки Болгарія).

Зазвичай, можливість розпуску парламенту залежить від позиції уряду. І річ не лише у тім, що уряд у своїй діяльності може задовольнити парламент і не доводити свої відносини з ним до кризи. У відповідних країнах уряд контролює представницький орган за допомогою більшості депутатів, котрі його підтримують.

Особливістю деяких новітніх основних законів є те, що в них досить детально регламентується можливість реалізації президентом цього його права у зв'язку з відсутністю підтримки уряду з боку представницького органу. Так, якщо Сеймом Литви протягом 30 днів після представлення не буде прийняте рішення щодо нової програми уряду або після першого представлення програми уряду протягом 60 днів двічі підряд не буде схвалено програму уряду, президент може розпустити Сейм і призначити дострокові вибори. Сейм також може бути розпущений достроково, якщо він висловлює недовіру уряду (стаття 58 Конституції Литовської

Республіки). У Румунії президент, згідно з ч. 1 статті 89 Конституції також може на власний розсуд після консультацій з головами обох палат і лідерами парламентських фракцій розпустити представницький орган, якщо останній протягом шістдесяти днів після першого звернення двічі відмовить у довірі уряду. В Росії ж президент може розпустити Державну Думу, якщо вона повторно протягом трьох місяців висловить недовіру уряду (ч. 3 статі 117).

Але найбільшими можливостями щодо розпуску парламенту наділяє президента Конституція Республіки Білорусь, стосовно якої взагалі важко говорити про будь-який поділ влади, оскільки в цій країні залежними від президента є не тільки уряд, але й обидві палати парламенту. Повноваження Палати представників можуть бути достроково припинені у разі відмови в довірі уряду, висловлення вотуму недовіри уряду або двократній відмові у наданні згоди на призначення прем'єр-міністра. Повноваження Палати представників або Ради Республіки можуть бути також достроково припинені на підставі висновку Конституційного Суду у випадку систематичного чи грубого порушення палатами парламенту Конституції. Рішення з цих питань президент приймає не пізніше ніж у двомісячний строк після офіційних консультацій з головами палат.

Разом з тим палати не можуть бути розпущені в період надзвичайного чи воєнного стану, в останні шість місяців повноважень президента, в період рішення палатами питання про дострокове усунення президента з посади. Не допускається також розпуск палат протягом року з дня їх перших засідань (стаття 94 Конституції Республіки Білорусь).

Президент Вірменії після консультацій з головою Національних зборів і прем'єр-міністром може розпустити Національні збори і призначити позачергові вибори. Однак Національні збори не можуть бути розпущені протягом останніх шести місяців виконання президентом своїх повноважень (п. 3 статті 55 Конституції Республіки Вірменії).

Показником широких повноважень Президента Франції можуть служити положення статті 16 Конституції: «Коли інститути Республіки, незалежність нації, цілісність її території чи виконання її міжнародних зобов'язань опиняється під серйозною і безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування конституційних державних влад припинено, Президент Республіки уживає заходів, які диктуються цими обставинами, після консультації

з Прем'єр-міністром, головами палат, а також з Конституційною Радою. Він інформує про це націю у своєму посланні». Із наведеної статті Конституції вбачається право президента на розпуск Національних зборів. Це право обмежене лише трьома умовами: 1) не може бути здійснено розпуск протягом року після попереднього розпуску; 2) під час дії надзвичайного стану; 3) тимчасовим президентом республіки, тобто головою Сенату, який посідає вакантну посаду глави держави до обрання нового президента.

Роль президента Франції значно зростає, коли на підставі статті 16 Конституції він приймає рішення про введення в країні надзвичайного стану. Вказана норма, закріплена в Конституції, дозволяє президенту ввести справжню одноосібну диктатуру, під час здійснення якої він вживає всіх заходів, які, на його думку, диктуються обставинами.

Із тексту Конституції не ясно, чи достатньо серйозними є заходи контролю за діяльністю президента, оскільки не контролюється сам момент введення надзвичайного стану. В Конституції фігурують фрази, які ні до чого не зобов'язують, зокрема, що глава держави лише повинен отримати офіційну консультацію у прем'єр-міністра, голів парламентських палат і Конституційної ради. Отримані думки цих осіб не обов'язково враховувати. Стримуючим органом у цій ситуації повинен був би стати парламент, але практично він не має контрольних функцій. Правда, парламент у цей час не може бути розпущений і він має право передати справу про державну зраду президента до Високої палати правосуддя, але поняття державної зради занадто розпливчасте і не існує офіційного тлумачення цього терміну.

Конституції передбачають інші передумови розпуску парламентів, які зовні не пов'язані з процедурою формування урядів і вираження їм недовіри або довіри. Так, в окремих випадках можливості розпуску парламенту пов'язуються з процедурою проходження у парламенті бюджету, запропонованого урядом. Зокрема, в Польщі президент відповідно до статті 225 Конституції може розпустити нижню палату, якщо вона протягом трьох місяців після представлення у парламент законопроекту про державний бюджет не прийме його.

Іноді розпуск парламенту зумовлює можливість усунення з посади самого президента. В Литві, наприклад, після проведення проголошених президентом дострокових виборів парламенту новообраний парламент протягом тридцяти днів може своїм

рішенням, прийнятим трьома п'ятими його складу, призначити дострокові вибори президента (стаття 87 Конституції Литовської Республіки).

Інші конституційні застереження щодо можливостей розпуску парламенту пов'язані з «автономною» діяльністю глави держави і представницького органу. Так, в Росії (ч. 3 статті 109 Конституції) та Румунії (ч. 3 статті 89 Конституції) президент не може реалізувати відповідне право в останні шість, а у Болгарії – три місяці своїх повноважень (ч. 7 статті 99 Конституції). Причому в Румунії, згідно з ч. 2 статті 89 Конституції, протягом одного року парламент може бути розпущений тільки один раз. Подібні положення включені і в основні закони Литви (ч. III статті 58), Португалії (ч. 1 статі 175) та деяких інших країн. Звичайним є те, що не передбачається розпуск парламенту (нижньої палати) у період надзвичайного або військового стану, а також стану облоги. Усі ці та деякі інші застереження створюють певні гарантії функціонування державного механізму на демократичних засадах.

Традиційними можна назвати повноваження глав держав, пов'язані зі сферою реалізації судової влади. Насамперед, слід вказати на право помилування, пом'якшення і відміни кримінальних покарань, визначених судом. Конституції містять різні визначення цього права. У Фінляндії президент може в особливих випадках, після одержання висновку Верховного суду, прийняти рішення про помилування шляхом відміни або пом'якшення встановленого судом покарання або судом, що затвердив його у подальшому (§ 105 Основного Закону). Конституції Білорусі (п. 19 статті 84), Болгарії (п. 11 статті 98), Вірменії (п. 17 статті 55), Литви (п. 23 статті 84), Македонії (стаття 84) та інших країн надають президентам право здійснювати помилування. Президент Португалії, згідно з п. f статті 134 Конституції Республіки має право відмінити або пом'якшувати покарання, заслухавши думку уряду.

До повноважень президентів, співвіднесених зі сферою судової влади, треба також віднести встановлене конституціями багатьох країн їх право призначати суддів або брати участь у процедурі таких призначень. Відповідні призначення відбуваються за пропозицією уряду (міністерства юстиції) або спеціального органу, який має назву Вищої судової ради. Зокрема, створення таких органів передбачають конституції Болгарії, Польщі, Румунії. Так, голова Верховного касаційного суду, голова Верховного ад-

міністративного суду і Головний прокурор, згідно з ч. 2 статті 129 Конституції призначаються і звільняються з посади президентом Болгарії за пропозицією Вищої судової ради строком на сім років без права повторного обрання. Причому президент не може відмовити у призначенні чи звільненні, якщо пропозиція була направлена повторно. У Польщі судді згідно зі статтею 179 Конституції призначаються президентом республіки за пропозицією Всепольської Судової Ради на невизначений термін. Першого голову Верховного Суду президент Польщі відповідно до ч. 3 статті 183 Конституції призначає на шестирічний строк із кандидатів, запропонованих Загальними Зборами Суддів Верховного Суду, а голову Вищого Адміністративного Суду – також на шестирічний строк із числа кандидатів, запропонованих Загальними Зборами Суддів Вищого Адміністративного Суду (стаття 185 Конституції). Крім того, президент згідно з п. 1 статті 187 Конституції призначає одну особу до складу Всепольської Судової Ради. Вища Рада Магістратури вносить президенту Румунії пропозиції про призначення на посади суддів і прокурорів (ч. 1 статті 133 Конституції). Крім того, згідно зі статтею 124 Конституції призначені президентом Румунії судді у відповідності із законом незмінні, а голова та інші судді Верховного Суду Правосуддя призначаються строком на шість років.

У деяких країнах існують вищі ради магістратури. Вони безпосередньо призначають суддів, займаються питаннями їх службової кар'єри, розглядають дисциплінарні справи тощо. Склад цих рад формується по-різному, хоча найпоширенішими є процедури виборів, які проводяться парламентами або самими суддями. Як правило, вони очолюються міністрами юстиції. До винятків слід віднести Францію, де Вищу раду магістратури очолює президент. Міністр юстиції визнаний його заступником. Сам же Президент є гарантом незалежності судової влади, в чому йому і покликана допомагати Вища рада магістратури (стаття 64 Конституції Франції). На практиці саме президент, наділений до того ж правом призначення інших членів ради, відіграє тут роль головної фігури.

Гарантом незалежності судових органів є й президент Республіки Вірменія, який очолює Раду правосуддя. Міністр юстиції і генеральний прокурор є заступниками голови Ради правосуддя. Президент призначає до складу Ради правосуддя чотирнадцять членів. Рада правосуддя за пропозицією міністра юстиції складає

і представляє на затвердження президентом щорічні списки посадової придатності і службового просування суддів, на підставі яких і відбувається призначення. Такий же порядок передбачений і для прокурорів (Статті 94, 95 Конституції Республіки Вірменія).

Аналізуючи зміст компетенції президентів, слід вказати і на деякі інші їх повноваження, що мають істотне значення. Сюди насамперед треба віднести повноваження у сфері зовнішньополітичної діяльності держави. До таких повноважень віднесено традиційне право глав держав акредитувати і приймати дипломатичних представників.

Конституції багатьох країн прямо наділяють президента правом вести переговори і укладати (підписувати) міжнародні договори. Але на практиці глава держави нерідко делегує це право главі уряду або компетентному міністру. У Франції відповідні повноваження президента зафіксовані у ст. 52 Конституції, де сказано, що глава держави веде переговори про укладання договорів і ратифікує їх. Його інформують про переговори щодо укладання будь-якої міжнародної угоди, що не підлягає ратифікації. Особливе значення надається саме праву президента на самостійне ведення переговорів. Реалізація цього права на практиці послужила проведенню президентом зовнішньої політики держави і самостійного прийняття ним багатьох рішень найважливішого значення.

Значними повноваженнями у сфері зовнішньої діяльності наділений президент Росії. За конституцією він, зокрема, здійснює керівництво зовнішньою політикою, веде переговори і підписує міжнародні договори та ратифікаційні грамоти, отримує вірчі грамоти та грамоти-відкликання акредитованих при ньому дипломатичних представників (стаття 86 Конституції). Практично аналогічні положення містяться в конституціях інших держав. Наприклад, президент Республіки Вірменія згідно з п. 7 статті 55 Конституції представляє республіку в міжнародних відносинах, здійснює загальне керівництво зовнішньою політикою, укладає міжнародні договори, підписує ратифіковані Національними зборами міжнародні договори, ратифікує міжурядові договори. Президент Литви вирішує найважливіші питання зовнішньої політики і спільно з урядом здійснює її, підписує міжнародні договори Литовської Республіки і представляє їх в Сейм для ратифікації (п. 1 і 2 статті 84 Конституції). До повноважень президента Польщі належить ратифікація і денонсація міжнародних договорів, про

що він повідомляє Сейм і Сенат. Перш ніж ратифікувати міжнародний договір, президент Польщі може звернутись до Конституційного Трибуналу з пропозицією розглянути питання про відповідність його Конституції. У сфері зовнішньої політики президент взаємодіє з головою Ради Міністрів і компетентним міністром (ст. 133 Конституції Республіки Польщі).

Серед інших повноважень президентів треба також назвати право ініціювати референдуми, встановлене конституціями цілого ряду країн. Визначення умов реалізації такого права помітно різняться за своїм змістом. Так, у Франції президент згідно з ч. I статті 11 Конституції може, за пропозицією уряду, під час сесії парламенту або за спільною пропозицією обох палат передати законопроект на референдум. У Румунії Конституція (стаття 90) також надає президенту право, після консультацій з парламентом, призначати референдум з питань національного значення. У Польщі президент може це зробити за згодою верхньої палати парламенту, підтриманою абсолютною більшістю голосів її членів (ст. 125 Конституції Республіки Польщі). Президент Португалії вносить на референдум питання, які представляють суттєвий національний інтерес (п. с статті 137 Конституції Португалії).

Істотним слід визнати також встановлене основними законами деяких країн право глави держави звертатися з посланнями до парламенту або до народу. Наприклад, у Франції президент має право взаємодіяти з обома палатами парламенту за допомогою послань. Ці послання зачитуються в палатах, але не обговорюються. У період між сесіями парламент спеціально збирається з метою заслуховування президентських послань (стаття 18 Конституції). Крім того, президент Франції згідно з ч. II статті 16 Конституції має право звертатися з посланнями до нації з приводу встановлення надзвичайного стану. У Польщі президент наділений правом звертатися з посланнями до кожної з палат парламенту, які не обговорюються (стаття 140). Російський президент також може відповідно до п. е статті 84 Конституції звертатися до парламенту зі щорічними посланнями про положення в країні і про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави. Можливості звернення глави держави до народу або до парламенту передбачені також основними законами Білорусі, Болгарії, Португалії, Румунії, України та ін. Наявність у конституціях відповідного права президента засвідчує його значущість як державного і політичного інституту.

Важливим слід визнати встановлені деякими конституціями повноваження глав держав, що виникають у зв'язку з оголошенням надзвичайного стану. Нерідко питання ставиться ширше, і мова йде про військовий стан і стан облоги. Саме оголошення таких станів віднесене до компетенції глав держав. Так, президент Республіки Вірменія приймає рішення щодо використання Збройних сил у разі збройного нападу на Республіку або наявності безпосередньої його загрози, чи оголошення Національними зборами війни, запроваджує військовий стан і може оголосити загальну чи часткову мобілізацію. У випадку оголошення військового стану скликає спеціальне засідання Національних зборів (п. 13 ст. 55 Конституції Республіки Вірменія).

У Білорусі, у випадку стихійного лиха, катастрофи, а також заворушень, які супроводжуються насильством або загрозою насильства з боку групи осіб і організацій, в результаті яких виникає небезпека для життя і здоров'я людей, територіальній цілісності та існуванню держави президент запроваджує на території країни чи в окремих її місцевостях надзвичайний стан із внесенням у триденний термін прийнятого рішення на затвердження Ради Республіки (п. 22 ст. 84 Конституції Республіки Білорусь).

Згідно з текстом ст. 16 Конституції Франції за умов, коли інституції Республіки, незалежність нації, цілісність її території опиняються під серйозною і безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування конституційних публічних органів припиняється, президент республіки запроваджує заходи, які диктуються цими обставинами, після офіційних консультацій з прем'єр-міністром, головами палат, а також Конституційною радою. Конституція Франції, на відміну від основних законів інших країн, не встановлює ніяких строків і лише визначає, що відповідні заходи мають у найкоротший термін забезпечити виконання завдань органів державної влади.

У конституціях Болгарії (ч. 5 статті 100), Литви (п. 17 статті 84), Португалії (стаття 138), Румунії (стаття 93) оголошення або продовження президентом надзвичайного або військового стану невідкладно потребує санкції парламенту. В Росії ж указ президента про введення надзвичайного стану, згідно з п. в) статті 102 Конституції затверджується верхньою палатою парламенту.

Природа більшості повноважень президента впливає із статусу глави держави. Проте компетенція президента включає і певні повноваження, пов'язані із сферою здійснення виконавчої

влади. У цілому ряді країн зі змішаною формою республіканського правління положення президента у системі виконавчої влади має значні особливості. Взаємовідносини між президентом, урядом і його главою за відповідних умов прийнято визначати як дуалізм виконавчої влади. Тим самим акцент робиться на тому, що президент є реальним і активним суб'єктом здійснення виконавчої влади. Про це свідчить і зміст конституційних положень.

Так, у Вірменії президент, за поданням прем'єр-міністра, встановлює своїм указом структуру і порядок діяльності уряду. Президент також скликає і веде засідання уряду, хоча він може доручити це і прем'єр-міністру. Постанови уряду, підписані прем'єр-міністром, мають бути засвідчені президентом республіки (статті 85, 86 Конституції Республіки Вірменії).

У Франції згідно зі ст. 9 конституції «Президент Республіки головує у Раді Міністрів». За його дорученням це може здійснювати прем'єр-міністр. На засідання ради міністрів вносяться найважливіші питання. На них ведеться спеціальний протокол, після їх закінчення приймається комюніке, котре вважається документом як уряду, так і президента. Інші урядові засідання практично мають неформальний характер, оскільки їх проведення не передбачене конституцією. На таких засіданнях головує прем'єр-міністр. На них розглядаються різноманітні поточні питання, готуються проекти рішень ради міністрів.

Про наявність дуалізму виконавчої влади свідчить зміст конституцій деяких інших країн, де прийнята відповідна форма державного правління. Зокрема, як фактичний глава виконавчої влади президент Польщі наділений широкими повноваженнями стосовно уряду і «Мала конституція» Республіки досить детально регламентує порядок його формування. У відповідності зі ст. 57–62 голова Ради міністрів призначається президентом, який за пропозицією голови затверджує і склад уряду протягом 14 днів з дня першого засідання Сейму нового скликання або прийняття відставки Ради міністрів. Призначений президентом голова Ради міністрів протягом 14 днів повинен представити Сейму програму діяльності уряду з проханням про вотум довіри. Для висловлення довіри вимагається абсолютна більшість голосів у Сеймі.

У випадку несформованості уряду в зазначеному порядку Сейм протягом 21 дня повинен обрати абсолютною більшістю голосів голову Ради міністрів і запропонований ним склад уряду. Президент призначає обраний таким чином уряд і приводить його до

присяги. Якщо ж Сейм не виконує цього, президент формує уряд в зазначеному вище порядку, а для вотуму довіри достатньо простої більшості голосів. Якщо в результаті уряд не буде сформовано, право обрання Ради міністрів знову переходить до Сейму, який повинен це зробити протягом 21 дня. Пропозицію щодо кандидатур міністра закордонних справ, міністра національної оборони і міністра внутрішніх справ голова Ради міністрів вносить за умови отримання думки президента. У випадку ж отримання чергового негативного результату президент розпускає Сейм або призначає голову Ради міністрів і уряд на строк до шести місяців, протягом якого Сейм повинен прийняти рішення про довіру уряду (службовий уряд). Якщо така постанова про довіру не буде прийнята чи Раді міністрів не буде у встановленому порядку виражена недовіра, президент розпускає Сейм [100, с. 518–524].

У Румунії президент згідно зі статтею 87 Конституції може брати участь у засіданнях уряду, на яких обговорюються проблеми національного значення у сферах зовнішньої політики, оборони і публічного порядку, а також, за пропозицією голови уряду, в будь-яких інших засіданнях. Крім того, президент головує на засіданнях уряду, в яких бере участь.

Прем'єр-міністра Фінляндії обирає парламент, а президент призначає його для виконання цих обов'язків. Інші міністри призначаються президентом у відповідності з пропозиціями прем'єр-міністра. Перш ніж буде обрано прем'єр-міністра, представники від партійних груп парламенту знайомляться з програмою уряду і з його складом. Про результати цього ознайомлення повідомляється президенту з тим, щоб він представив парламенту ту особу, яка пропонується кандидатом у прем'єр-міністри (§ 61 Основного закону).

Найменшу міру політичної самостійності президенту надають конституції Болгарії, Македонії, Португалії та України. У перших двох країнах конституції передбачають обов'язок президента вручити мандат кандидату від парламентської більшості. З меншою визначеністю про це говорить Конституція Португалії, яка використовує термін «врахування результатів виборів» (ч. 1 статті 190), щоправда, як і в Болгарії, при цьому вимагає провести консультації з лідерами парламентських фракцій. Президент України, за виключенням подання кандидатур прем'єр-міністра (з урахуванням думки коаліції депутатських фракцій), міністра оборони та закордонних справ, фактично не впливає на формування уряду.

Нарешті, є група держав, де президентам при формуванні урядів надається найбільша політична можливість діяти на власний розсуд: Білорусь, Росія. Саме до цих колишніх радянських республік найбільше підходить висловлювання про уряд як «хлопчика для биття».

Зокрема, президент Республіки Білорусь, за згодою Палати представників, призначає на посаду прем'єр-міністра, визначає структуру уряду Республіки Білорусь, призначає на посаду і звільнює з посади заступників прем'єр-міністра, міністрів та інших членів уряду, приймає рішення про відставку уряду або його членів (п. 6, 7 статті 84 Конституції Республіки Білорусь).

В Росії ж у п. б) статті 83 Конституції зафіксовано, що президент має право головувати на засіданнях Уряду Російської Федерації. Саме він, за змістом ч. 3 статті 80, визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави. Водночас глава уряду відповідно до ст. 113 визначає основні напрямки діяльності уряду і організує його роботу на основі не тільки конституції і законів, а й указів президента. Заслужує на увагу і те, що, як визначено у ч. 3 статті 115, президент має право відмінити постанови і розпорядження федерального уряду, якщо вони суперечать його указам. На тих же підставах він може призупинити дію актів органів виконавчої влади суб'єктів федерації, про що йдеться у ч. 2 статті 85 Конституції. Слід також нагадати, що президент у Росії, як і у Франції, виступає в ролі політичного і юрисдикційного арбітра. Формально це не визначає його керівної ролі в системі виконавчої влади. Але по суті конституційні норми щодо надання президенту права арбітражу дають йому змогу піднятися над всіма іншими державними органами і силою свого авторитету впливати на розподіл і здійснення владних повноважень.

Таким чином, в цих державах уряд служить лише інструментом президентської влади і цілком залежний від неї, а не від розстановки політичних сил у парламенті. Це, однак, не повинно було б означати фатальної переваги у бік президентської влади. Адже і у Франції, де формально існують приблизно такі ж (а іноді й менш обмежуючі¹) умови для президента, в останні приблизно 15 років президенти змушені формувати кабінети з представників опозиції,

¹ Наприклад, для призначення прем'єр-міністра не потрібна згода нижньої палати; не визначені підстави для розпуску Національних зборів.

які фактично виявляються доволі стабільними кабінетами. Це можна пояснити таким чином.

По-перше, у Франції здавна існують розвинене громадянське суспільство і партійна система, де партії мають свій стабільний електорат, а також досвід управління країною як правлячі партії. Тут і самі президенти є представниками своїх партій. У таких умовах влада не персоніфікується, а, отже, президент не в змозі не рахуватись з підсумками парламентських виборів, прекрасно розуміючи межі свого впливу в умовах політичної конкуренції.

По-друге, у Франції не тільки сильні традиції парламентаризму (які ґрунтуються знову ж таки на впливовості партій), але й законодавча влада конституційно має більшу вагу і суттєві важелі впливу на владу виконавчу.

По-третє, за умов схожості загальної моделі у Франції владна конструкція більш збалансована. Не дивлячись на значні президентські прерогативи, тут закріплені елементи, які сильно нагадують парламентську республіку. Це, окрім іншого, досягається тим, що конституційно встановлений більш високий ступінь автономності відносин уряду з парламентом, а також тим, що у французького президента немає повноважень за власною волею відправити Кабінет у відставку: остання зв'язана лише із заявою самого прем'єра, а також з винесенням уряду вотуму недовіри.

Взагалі, врегулювання питання про підстави для розпуску нижньої палати і для відставки уряду впливає на сутність запровадженої моделі влади, можливо, навіть сильніше, ніж порядок формування Кабінету.

Безумовним «лідером» за широтою президентського розсуду є Білорусь, щодо якої взагалі важко говорити про будь-який розподіл влад, оскільки у цій країні залежні від президента не тільки уряд, але й обидві палати парламенту, які можуть бути розпущені в тому числі і у «випадку систематичного чи грубого порушення Конституції» (стаття 94 Конституції Білорусі).

Трохи вужчими, але також доволі широкими, є прерогативи президентської влади в Росії. У цій країні президент має право без будь-яких на те зовнішніх підстав прийняти рішення про відставку Кабінету (п. (в) статті 83 Конституції).

У Польщі і Португалії з урахуванням конституційних повноважень президенти, хоча й беруть активну участь у долі кабінетів і парламентів, усе-таки жорстко обмежені у своїх повноваженнях і зобов'язані рахуватись із законодавчим органом.

У цих країнах президенти не мають права за власною ініціативою відправити уряди у відставку. Що ж стосується розпуску парламенту, то президент Польщі згідно з ч. 2 статті 155 Конституції має право розпустити Сейм тільки у тому випадку, якщо останній не виніс вотуму довіри Раді міністрів, призначеній президентом у виключному порядку (як засіб подолання конституційної кризи). У Португалії президент відповідно до п. е статті 133 Конституції також може розпустити Асамблею республіки, що, правда, вже не за формальними, а за політичними мотивами¹.

Повноваження ж у сфері виконавчої влади у більшості держав ЄС є досить вузькими, адже у більшості з них процедура висування кандидата у прем'єри не президента немає повноважень за власною волею відправити Кабінет у відставку: остання зв'язана лише із заявою самого прем'єра, а також з винесенням уряду вотуму недовіри.

Взагалі, врегулювання питання про підстави для розпуску нижньої палати і для відставки уряду впливає на сутність запровадженої моделі влади, можливо, навіть сильніше, ніж порядок формування Кабінету.

Безумовним «лідером» за широтою президентського розсуду є Білорусь, щодо якої взагалі важко говорити про будь-який розподіл влад, оскільки у цій країні залежні від президента не тільки уряд, але й обидві палати парламенту, які можуть бути розпущені в тому числі і у «випадку систематичного чи грубого порушення Конституції» (стаття 94 Конституції Білорусі).

Трохи вузькими, але також доволі широкими, є прерогативи президентської влади в Росії. У цій країні президент має право без будь-яких на те зовнішніх підстав прийняти рішення про відставку Кабінету (п. (в) статті 83 Конституції).

У Польщі і Португалії з урахуванням конституційних повноважень президенти, хоча й беруть активну участь у долі кабінетів і парламентів, усе-таки жорстко обмежені у своїх повноваженнях і зобов'язані рахуватись із законодавчим органом.

У цих країнах президенти не мають права за власною ініціативою відправити уряди у відставку. Що ж стосується розпуску парламенту, то президент Польщі згідно з ч. 2 статті 155 Конституції має право розпустити Сейм тільки у тому випадку, якщо

¹ У цьому випадку він зобов'язаний заслухати думку представників парламентських партій і свого дорадчого органу – Державної ради.

останній не виніс вотуму довіри Раді міністрів, призначеній президентом у виключному порядку (як засіб подолання конституційної кризи). У Португалії президент відповідно до п. е статті 133 Конституції також може розпустити Асамблею республіки, що правда, вже не за формальними, а за політичними мотивами¹.

Повноваження ж у сфері виконавчої влади у більшості держав ЄС є досить вузькими, адже у більшості з них процедура висування кандидата у прем'єри не прописана так, як, наприклад, в Україні. Але навіть якщо за президентом і залишається формальне право вибору кандидата у прем'єри, на практиці його ініціатива тут обмежена. Не буває випадків, коли б глава держави не запропонував сформувати уряд лідеру партії або чітко оформленої коаліції, що має більшість місць в парламенті. Можливості для більшої ініціативи відкриваються лише тоді, коли у парламентських партій виникають складнощі у формуванні коаліції. Але і в таких випадках президенти ведуть себе як модератори, а не як господарі країни, які бажають сформувати кабінет під себе.

Таке їх самообмеження викликане простою обставиною – у країнах ЄС тільки парламент, а не президент може відправити у відставку уряд. Виключення становить Португалія. Але й там це право не є абсолютним. Так, у відповідності з ч. 2 статті 198 Конституції Португалії «президент Республіки може звільнити у відставку уряд тільки тоді, коли це необхідно для забезпечення нормального функціонування демократичних інститутів, заслухавши думку Державної ради». На нашу думку, поява цієї статті обумовлена португальською історією: 37 років правління Антоніу ді Олівейра Салазара були часом диктатури прем'єра при президентах, які час від часу змінювались [25, с. 401–404].

Між іншим і в Португалії в такому праві президент обмежений думкою Державної ради, у якій, на відміну від РНБО України, частина президентських людей набагато менша. Адже персональний склад Держради Португалії повністю прописаний в Конституції (стаття 142), і входять до неї спікер, прем'єр, голова конституційного суду, омбудсман, голови обласних урядів автономій Мадейри та Азорських островів, экс-президенти, 5 представників президента, 5 представників парламенту. Теоретично португаль-

¹ У цьому випадку він зобов'язаний заслухати думку представників парламентських партій і свого дорадчого органу – Державної ради.

ський президент може відправити уряд у відставку і всупереч думці Держради (що, втім, у будь-якому випадку повинно бути офіційно оприлюднено). Однак на практиці в цій країні не було взагалі відставок уряду, здійснених президентом одноосібно.

Що ж стосується ініціативи українського президента відносно призначення двох міністрів і глави СБУ, то аналогії цьому немає в жодній країні ЄС. Як немає й аналогії президентської вертикалі влади аж до районного рівня. В більшості країн ЄС регіональна влада обирається самим населенням, в тому числі і в унітарних державах, якою, наприклад, є Франція. Це також вірно і для більшості країн американського континенту, хоча вони і є президентськими республіками.

Повноваження ж європейських президентів щодо аналогічних призначень більш обмежені як колом номінантів, так і контрасигнацією чи санкцією парламенту. Так, наприклад, у Литві президентські кандидатури до складу Конституційного Суду підлягають затвердженню Сеймом (стаття 103 Конституції Литви).

Крім того, в Європі не поширені президентські органи, функціонально схожі з РНБО України. А там, де вони існують, їхні повноваження є значно меншими. Так, згідно зі статтею 107 Конституції, РНБО України є «координаційним органом», що «координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони», тоді як його аналог у Польщі є дорадчим органом (стаття 135 Конституції Польщі).

Іншим, не менш двозначним повноваженням Президента України є його право, на основі та на виконання Конституції і законів України видавати укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України (ч. 2 ст. 106 Конституції України). Внаслідок того, що президент може скористатися цим задля видання неконституційних указів, вказане положення, на нашу думку, потребує певного пояснення.

Дійсно, президенти європейських держав мають право на видання нормативних актів, але на практиці це право обмежене контрасигнацією з боку прем'єра і відповідних міністрів. Контрасигнація стосується або всіх актів, або основного кола питань, з яких вони видаються. Крім того, права на укази щодо розпуску парламенту обмежені ситуацією явної неієздатності законодавців у плані затвердження уряду (таке положення є і в українській Конституції). Виключення нечисленні. Так, президенти Франції

і Португалії мають право розпускати парламенти за власним розсудом¹. Однак португальська Асамблея Республіки має імунітет від розпуску в перше і останнє півріччя свого мандата (ч. 1 статті 175 Конституції Португалії), а французькі Національні Збори (у випадку позачергових виборів) – в перший рік (ч. IV статті 12 Конституції Франції). Такий же імунітет обидва парламенти мають і під час надзвичайного стану.

Без контрасигнації французький президент має право призначати референдуми прямої дії і оголошувати надзвичайний стан.

І хоча у глави нашої держави аналогічних повноважень немає, це перекривається тими правами й обов'язками, що є відсутніми у його французького і португальського колег. Так, він здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю і діяльністю у сфері національної безпеки і оборони (п. 3 і 17 ч. 1 статті 106 Конституції України). При цьому контрасигнацією президент обмежений лише в питаннях, що стосуються РНБО. Крім того, Президент одноосібно може приймати рішення про визнання Україною інших іноземних держав. Таким чином, в українській Конституції інституціоналізовано розділення загальнодержавної політики на дві: зовнішню політику і політику оборони та безпеки, яка проводиться президентом як найвищим представником держави, і всю іншу, яка проводиться урядом як органом найвищої виконавчої влади.

В Конституції Франції чітко зазначено: «Уряд визначає і проводить політику нації. В його розпорядженні знаходяться адміністрація і збройні сили» (стаття 20 Конституції Франції). «Прем'єр-міністр керує діями уряду. Він відповідає за національну оборону» (стаття 21). При цьому президент Франції має право укладати міжнародні договори. Португальський ж президент не має такого права, і навіть для його виїзду за кордон необхідна санкція того самого парламенту, щодо розпуску якого він має такі широкі повноваження.

Майже в усіх республіках ЄС президенти є верховними головнокомандувачами. А якщо це так, видається природним, що в багатьох конституціях за ними прямо закріплено право присвоєння військових звань. Однак на відміну від Президента Украї-

¹ У Франції це стосується, згідно з ч. I статті 12 Конституції, тільки нижньої палати – Національних Зборів, яка, втім, має більш широкі повноваження, ніж Сенат.

ни, який може розпоряджатися цим правом без обмежень, інші президенти обмежені контрасигнацією прем'єра, а у Франції – згодою Ради міністрів. Звання ж маршала Франції взагалі присвоює лише парламент.

В конституціях багатьох європейських держав вказані назви видань, де публікуються нормативні акти, чого на жаль немає в Конституції України, і президент змушений засновувати спеціальне видання для публікації своїх указів.

Нарешті, президенти Литви (стаття 68 Конституції) та Польщі (ч. 1 статті 118 Конституції) мають право законодавчої ініціативи.

Щодо право вето, то в умовах змішаної республіки воно зазвичай є відкладним і долається депутатами. При цьому в різних країнах кількість депутатів, що долають вето, є різною. Так, у Португалії воно долається більшістю у 2/3 від числа тих депутатів, хто бере участь у голосуванні (ч. 3 статті 139 Конституції). Більш висока планка існує в Польщі – більшість у 3/5 конституційного складу (ч. 5 статті 122 Конституції). Але найбільш високою є норма подолання вето в Україні – 2/3 від загальної кількості депутатів (ч. IV статті 94 Конституції).

Досить цікавим з точки зору європейської конституційної практики є право Президента України призупиняти акти уряду з подальшим зверненням до Конституційного Суду, яке з'явилося в результаті політичної реформи. Річ у тім, що в змішаних республіках Європи уряд взагалі не має повноваження на видання актів, які мають силу закону. Виключення складає Франція, де ці акти називаються ордонансами і підлягають підписанню президентом. У випадках, коли президент і уряд представляли різні політичні сили, глава держави користувався своїм правом ордонанси не підписувати. Саме так поступив, зокрема, соціаліст Франсуа Міттеран, коли правий уряд Жака Ширака вирішив приступити до приватизації. Але такий вчинок не створив проблем – Ширак, маючи парламентську більшість, провів приватизацію шляхом законів, а не ордонансів.

Таким чином, у відповідності з тенденціями сучасного розвитку, які характеризуються взаємопроникненням, взаємодією гілок влади, новими уявленнями про єдність державної влади, зовсім інакше, ніж це було в період виникнення концепції поділу влади, ставиться питання про владу глави держави. В умовах парламентських республік вона, як влада, фактично зведена до виконання представницьких функцій. У президентській республіці

виконавча влада президента трансформувалась у виконавчо-розпорядчу. Президент не просто виконує закони, а веде величезну адміністративну роботу, керує різними сторонами суспільного життя за допомогою великого і підпорядкованого йому державного апарата управління. Але президент не тільки виконавець, головний адміністратор, керівник виконавчо-розпорядчої діяльності, він бере активну участь у правотворчості, маючи за конституціями ряду країн право видавати акти, що мають силу закону. У напівпрезидентській республіці якість президентської влади певною мірою змінюється. Президент як би стає над гілками влади, «виноситься за дужки», він в жодному разі не є тільки виконавець законів і не головним чином виконавець. Його виконавчо-розпорядча діяльність доповнюється, а інколи і витісняється арбітражною. Він починає відігравати арбітражну роль стосовно інститутів державної влади, її гілок, а іноді й стосовно суспільства в цілому. Президенту, зазвичай, належать виконавчо-розпорядчі повноваження і часто більш вагомі, ніж у президентській республіці. Вони здійснюються ним як безпосередньо, так і через уряд. При президентові створюється його власна адміністрація, крім адміністрації уряду. Це ні в якому разі не орган типу канцелярії, як це буває в парламентських республіках. Адміністрація президента¹ являє собою розгалужену і спеціалізовану систему, котра нерідко підмінює уряд, а в окремих випадках відіграє більш важливу роль з огляду на особисту близькість її керівників до президента.

Отже, в умовах змішаної республіки завжди існує два «центри сили»: президент і парламент, кожен з яких намагається найбільшим чином впливати на стан справ у суспільстві. При цьому, якщо одні країни (Франція, РФ, Білорусь) віддають більше повноважень президенту, то інші (Австрія, Ірландія, Ісландія) – парламенту. При цьому більшість із змішаних республік зосереджені у Європі і так чи інакше сповідують європейські цінності. Європейські ж цінності та зразки конституціоналізму – це єдине, що, на нашу думку, може використати Україна у процесі визначення змісту своєї політичної реформи.

¹ В Росії та Україні цей орган так і називається, у Франції його називають інакше – Секретаріат Єнісейського палацу.

Особливості нетипових моделей інституту глави держави в умовах республіки

В основі держави
знаходилась і повинна знаходитись
влада однієї людини,
що заперечує деструктивне суперництво
правителів, організацій та партій.

С. Фрумкін

4.1. Особливості статусу одноосібного глави держави в ідеократичних республіках

Інститут одноосібного глави держави, що існує в таких ідеократичних республіках, як Алжир, Афганістан, Бангладеш, В'єтнам, Єгипет, Федерація Коморських Островів, Лаос, Лівія, Мавританія, Пакистан, Сирія, Судан, Туніс і Шрі-Ланка, має свої особливості. Аналіз їхніх конституцій свідчить, що в усіх ідеократичних республіках (окрім Лівії) існує посада президента. Що ж до Лівійської Джамахірії, то хоча вона й не має в своєму розпорядженні інституту президента, але це існувало не завжди. Так, в Конституції Лівії від 11 грудня 1969 року стаття 19 передбачала існування інституту президента, що призначався разом з Радою міністрів Радою Революційного Командування. У березні 1977 року була офіційно ліквідована державна структура минулого, у тому числі уряд і політичні партії, а також парламент. Були створені Первинні Народні Збори (ПНЗ), що об'єднали усе доросле населення країни відповідної комуни (села чи міста). Кожні ПНЗ очолює секретаріат у складі секретаря, його заступника та

секретарів у справах народних зборів, народних комітетів та профспілок. Виконавчими органами стали народні комітети, які обиралися народними зборами відповідного рівня. Вищим законодавчим органом Лівії став Загальний народний конгрес (ЗНК), до складу якого автоматично увійшли секретарі ПНЗ, керівники галузевих народних комітетів та представники масових громадських об'єднань (усього близько 800-1000 чол.). Постійно діючим органом ЗНК став Генеральний Секретаріат, який складається із секретаря ЗНК, його заступника і трьох секретарів з різних питань. Вищим же органом виконавчої влади (урядом) став Вищий народний комітет (ВНКом), склад якого затверджується ЗНК за поданням революційного керівництва. До ВНКому входять секретар, який його очолює, керівники головних народних комітетів (ГНК) – міністерств, а також голова Верховного суду, директор Центрального банку та деякі інші особи. Що ж стосується «Революційного керівництва», яке було створено у 1979 році з метою «відокремити революцію від влади», то воно складається з М. Каддафі та ще з трьох осіб, які очолювали революцію 1 вересня 1969 року. І хоча формально воно не включається до складу державних органів, але глава Лівійської Джамахірії полковник М. Каддафі, котрий визначається як «лідер революції 1 вересня», є, зокрема, верховним головнокомандувачем збройними силами країни. Крім того, для контролю за діяльністю органів «народної влади» та виконанням рішень керівництва, а також для боротьби з опозицією створені «революційні комітети», що підпорядковані безпосередньо М. Каддафі [198, с. 384–385].

Унікальність та головна особливість існуючого нині державно-політичного механізму Лівії насамперед полягає у тому, що лідер революції, незважаючи на його формальне знаходження поза системою органів державної влади, фактично (а іноді й юридично) продовжує виконувати ті функції, що притаманні інституту глави держави. М. Каддафі практично зміг стати політичним арбітром, що стоїть над державними інститутами. Його прагнення на роль духовного лідера лівійців певною мірою зближує інститут лідера революції з інститутом Керівника Ісламської Республіки Іран. На думку деяких дослідників «*«Залишення»* Кадафі усіх державних посад дозволило йому поставити себе над створеною ним же джамахірійською державною структурою; перетворившись на свого роду верховного арбітра, він здійснює духовне та політичне керівництво лівійським суспільством» [91, с. 93].

Прерогативи президентів ідеократичних республік можуть бути класифіковані за різними ознаками та підставами. Зазвичай, такі повноваження розрізняються в юридичній літературі відповідно до поділу на законодавчу й виконавчу владу. Однак варіанти їхньої класифікації, що подаються окремими авторами, є достеменно відмінними.

Так, А. Мішин розглядає повноваження глави держави окремо від його повноважень як голови уряду і виділяє їх чотири різновиди: повноваження у сфері державного управління (у т.ч. право участі у формуванні уряду, право здійснення верховного головнокомандування збройними силами тощо); повноваження в законодавчій сфері (в т.ч. право законодавчої ініціативи, право вето, а також права стосовно парламенту); зовнішньополітичні повноваження; інші права й прерогативи (в т.ч. право помилування, нагородження відзнаками тощо) [157, с. 37–47].

О. Осавелюк розглядає повноваження глави держави в наступних чотирьох аспектах: повноваження стосовно парламенту й уряду, а також судової влади; повноваження у сфері особистого статусу; у сфері міжнародних відносин; у сфері оборони та безпеки [100, с. 568–569].

В. Чиркін, досліджуючи компетенцію президента, поділяє її на повноваження у сфері представництва держави; стосовно парламенту і здійснення ним законодавчої влади; щодо формування інших вищих органів держави; у сфері правотворчої діяльності; з урегулювання надзвичайних ситуацій; стосовно розпорядження збройними силами; відносно призначення державних службовців; у сфері правового статусу особи [274, с. 276–277].

У наведених та деяких інших класифікаціях повноважень глави держави, які представлені у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі, незважаючи на певну тотожність критеріїв, немає єдності думок щодо того, до якої групи слід віднести ту чи іншу конкретну прерогативу. Наприклад, право глави держави помилувати засудженого злочинця В. Чиркін відносить до повноважень у сфері правового статусу особи, а А. Мішин – до таких собі «інших повноважень і прерогатив». В. Шаповал, навпаки, вважає, що право глави держави на помилування входить до його компетенції у сфері реалізації судової влади [283, с. 240].

Для дослідження правового статусу одноосібного глави держави в ідеократичних республіках жодна з наведених класифікацій не може бути використана без деяких змін. Значення, а також

характер тієї чи іншої прерогативи глави держави можуть бути абсолютно різними в окремих країнах залежно від типу держави. Тому мета нашого дослідження потребує аналізу функцій одноосібного глави держави в різних ідеократичних республіках застосування більш конкретної та формалізованої класифікації.

Таким чином, з урахуванням досвіду вищенаведених класифікацій повноваження глави держави слід розглядати за чотирма окремими групами.

Першу групу утворюють притаманні одноосібному главі держави особисті прерогативи.

В другу групу включаються повноваження глави держави, пов'язані з виконавчою діяльністю уряду та державного апарату.

Третя група охоплює компетенцію глави держави стосовно діяльності законодавчих органів.

Четверта група охоплюється президентськими повноваженнями у сфері судоустрою та правосуддя.

Фактичний та юридичний статус глави держави в ідеократичних республіках багато в чому залежить від історичних особливостей його виникнення і розвитку в окремих країнах.

Так, в Алжирі перша конституція з'явилася 10 вересня 1963 року як результат отримання цієї країною незалежності від Франції. Зокрема, у ній була закріплена не лише особлива роль Фронту національного визволення (ФНВ), як гаранта збереження єдності на етапі боротьби за незалежність, а й соціалістична орієнтація країни: «Вірна програмі, прийнятій Національною радою Алжирської революції в Тріполі, Алжирська Народно-Демократична Республіка спрямовує свою діяльність на шляху будівництва країни відповідно до принципів соціалізму» [108, с. 15]. Проте практика соціалістичного будівництва зіткнулася з низкою проблем. Це змусило військових на чолі з міністром оборони Х. Бумедьеном здійснити 19 червня 1965 року практично безкровний переворот і усунути від влади президента А. Бен-Белла. Новий уряд заявив про необхідність провести низку реформ, що збільшать темпи соціалістичного будівництва: «глобальну індустріалізацію» та «аграрну революцію». В середині 70-х років Алжир було віднесено за темпами економічного розвитку до категорії найбільш розвинених країн «третього світу» [217, с. 211]. Проте вже у другій половині 70-х років спостерігається різкий ухил у бік ісламського фундаменталізму, що знайшло своє відображення в новій конституції від 19 листопада 1976 року, преамбула якої

вже взагалі не згадує соціалізм, але наголошує на тому, що Алжир є землею Ісламу, а стаття 2 вказувала на те, що іслам є державною релігією. Збільшення впливу ісламської ідеології на життя Алжиру В. Рібаков пояснює тим, що «...з одного боку, масове розчарування в ідеях «алжирського соціалізму», але, з іншого боку, збереження неприйняття капіталізму, концепція ісламського фундаменталізму залишається поки що єдиною, причому досить популярною, ідеологічною альтернативою» [217, с. 220].

Найважливішою ознакою республіканського глави держави, що власне й відрізняє його від монарха, є можливість передачі влади у порядку виборів. Тому дослідження статусу президента слід розпочати з питань виборів. Спільним для усіх ідеократичних республік правилом служить обмеження передачі влади рамками групи, що належить до однієї ідеології.

Досить цікавою є ситуація в Ісламській Республіці Пакистан та Народній Республіці Бангладеш, де парламент бере участь у виборах президента і територія яких до 1971 року була єдиною¹. Проте є й відмінності: ч. 1 статті 48 Конституції Бангладеш наголошує на тому, що вибори президента здійснюють парламентарі, тоді як конституція Пакистану (ч. 3 статті 41), поряд з парламентарями, вказує членів Провінційних Зборів як виборщиків глави держави.

Щодо самого обрання глави держави, то в більшості республік, у тому числі й ідеократичних, кандидат у президенти обов'язково повинен бути громадянином своєї країни. При цьому в більшості держави обов'язковим є ідеократичний ценз, зокрема приналежність до певної релігії. В більшості теократичних та теократично-соціалістичних республік президенти – віруючі люди. В Єгипті, наприклад, практично усі президенти були мусульманами, хоча конституція країни такої вимоги й не передбачає (стаття 75 Конституції Єгипту). В Судані, навпаки, кожен президент повинен бути мусульманином, що випливає з його присяги, яка вимагає від глави держави поклонятися Аллаху і запрошувати його у свідки своєї клятви (стаття 40). Однак найбільшою мірою релігійний чинник стосовно президентства виявляється в таких країнах як Алжирська Народно-Демократична Республіка (ч. 1 статті 73), Ісламська Республіка Афганістан (ч. 1 статті 62) [298], Ісламська Республіка Мавританія (стаття 23) [313], Ісламська

¹ Тоді Бангладеш мав назву Східний Пакистан.

Республіка Пакистан (ч. 2 статті 41), Сирійська Арабська Республіка (ч. 1 статті 3), Туніська Республіка (стаття 38), відповідно до конституцій яких президентом країни обов'язково повинен бути представник мусульман, що складають найбільшу релігійну групу в цих країнах.

В цілому ж президенти в різних теократичних та теократично-соціалістичних країнах обираються, як правило, з урахуванням їх приналежності до домінуючої в даній країні конфесії.

В деяких ідеократичних республіках для кандидатів у президенти введено національно-етнічний ценз. Так, в Сирії згідно зі статтею 83 Конституції президентом може стати кожен арабський сирієць, а Судані – лише громадянин Судану (п. а статті 37 Конституції). В Єгипті (стаття 75) та Афганістані (ч. 1 статті 62) кандидати в президенти повинні мати відповідне громадянство та батьків-єгиптян або афганців. У Тунісі відповідно до ч. 1 статті 40 Конституції цієї країни не лише батьки, а й дід та бабка кандидата в президенти повинні бути тунісцями за народженням, а в Алжирі кандидат в президенти повинен довести алжирську національність іншого члена подружжя (ч. 1 статті 73).

Практично в усіх ідеократичних республіках офіційно чи неофіційно релігійний та національно-етнічний ценз для кандидатів у президенти поєднується з політичним. В Сирійській Арабській Республіці на конституційному рівні (стаття 84) закріплюється положення про особливу роль партії БААС у виборах президента: саме за її пропозицією Народні Збори висувають кандидатуру глави держави. В Демократичній Соціалістичній Республіці Шрі-Ланці кандидат у президенти також може висуватися політичною партією (п. а ч. 1 статті 31 Конституції) [319].

Іншою формулою політичного цензу кандидатів у президенти є можливість обрання главою держави лише тієї особи, що може обиратися парламентарем. Зокрема, саме це передбачається конституціями Ісламської Республіки Пакистан (ч. 2 статті 41) та Народної Республіки Бангладеш (п. б ч. 4 статті 48).

В Соціалістичній Республіці В'єтнам та Лаоській Народній Демократичній Республіці президентом теоретично може бути обрано будь-якого громадянина цих країн, незалежно від партійної приналежності. Однак у В'єтнамі, незважаючи на наявність інших політичних організацій, жодна з них досі не змогла перервати монополію комуністів на пост глави в'єтнамської держави. Аналогічною є ситуація в Лаосі, де склалася стійка політична тра-

диція обирати президента з числа членів Лаоської Народно-Револьюційної партії.

І, нарешті у багатьох ідеократичних республіках встановлено віковий ценз. Найбільш поширеною є норма, згідно з якою президентом можна стати, досягнувши 40-річного віку. Такий віковий ценз для глави держави встановлено в Алжирі (ч. 1 статті 73), Афганістані (ч. 1 статті 62), Єгипті (ч. II статті 75), Мавританії (ч. 3 статті 26), Сирії (стаття 83), Тунісі (ч. 2 статті 40). Для президентів Пакистану (ч. 2 статті 41) і Судану (п. с статті 37) цей вік збільшено і складає 45 років. І лише в Бангладеш президентом можна стати, досягнувши 35-річного віку (п. а ч. 4 статті 48).

Звертає на себе увагу те, що у країнах, де визначається мінімальний віковий ценз, не встановлено максимально припустимого віку для перебування на цій посаді. Виключення складає лише Туніська Республіка, де президентом може бути особа, яка не досягла сімдесяти років (ч. 2 статті 40).

Після вступу на пост глава держави починає виконувати відповідні повноваження, які були названі вище.

Що стосується прерогатив президента як глави держави, то в умовах ідеократичної республіки слід виділяти наступні функції: представницьку, правотворчу та функцію гаранта.

В рамках представницької функції слід виділити дипломатичні, символічно-церемоніальні повноваження, а також повноваження у сфері правового статусу особи. Правотворча функція передбачає видання главою держави власних нормативно-правових актів (указів, декретів, регламентів тощо). Функція гаранта надає главі держави права у сфері оборони та врегулювання надзвичайних ситуацій, а також впливати на стан забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз дипломатичних повноважень президента ідеократичної республіки дозволяє виділити такі його зовнішньополітичні прерогативи: президент здійснює загальне керівництво зовнішньою політикою; веде міжнародні переговори; укладає міжнародні договори; вирішує питання війни та миру; призначає послів та інших представників країни за кордоном; приймає вірчі грамоти у акредитованих послів; приймає рішення про встановлення дипломатичних відносин з іншими державами чи про вступ до міжнародних організацій; відповідно до дипломатичного протоколу зустрічає та проводить глав держав, котрі відвідали дану ідеократичну республіку з офіційним візитом.

Говорячи про *загальне керівництво зовнішньою політикою*, слід мати на увазі, що в різних ідеократичних республіках його ступінь є різним. Зокрема, теократичні республіки тяжіють до того варіанта, щоб зовнішньополітичні повноваження глави держави істотно розширити. Як приклад, можна навести Ісламську Республіку Мавританія, де на конституційному рівні (ч. 1 статті 30) закріплено положення про те, що президент республіки повинен визначати і проводити зовнішню політику нації. Аналогічною є ситуація і в іншій теократичній республіці – Федерації Коморських островів, Основний закон якої (стаття 12) надає президенту право визначати та проводити зовнішню політику. Водночас теократично-соціалістичні республіки дещо обмежують зовнішньополітичні прерогативи президента правами уряду, який безпосередньо здійснює зовнішню політику. Як приклад можна навести ч. 5 статті 48 Конституції Народної Республіки Бангладеш, яка передбачає обов'язок прем'єр-міністра інформувати президента у справах зовнішньої політики.

Крім загального керівництва, президент ідеократичної республіки має *право вести міжнародні переговори*, незалежно від типу республіки. Зокрема це є можливим як в умовах теократичної (стаття 12 Основного Закону Федерації Коморських островів), так і в умовах соціалістичної (ч. 10 статті 103 Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам) держави.

З веденням міжнародних переговорів пов'язано *право глави держави укладати міждержавні угоди*. При цьому такі повноваження існують як в умовах теократичної (стаття 36 Конституції Мавританії, стаття 12 Основного Закону Федерації Коморських островів і ч. 1 статті 48 Конституції Тунісу), так і в умовах соціалістичної (п. 11 статті 53 Конституції Лаосу і п. 10 статті 103 Конституції В'єтнаму) держави. Щодо теократично-соціалістичної республіки, то в деяких з них здебільшого такі повноваження президента на конституційному рівні не закріплюються, хоча й з цього правила є виключення. Так, право укладати міждержавні угоди надаються президентам Сирійської Арабської республіки (стаття 104) і Алжирської Народно-Демократичної республіки (п. 9 статті 77). Але найбільш цікавою з цього приводу є ситуація в Афганістані, де стаття 64 Конституції вказує, що президент цієї країни має лише право видавати мандат на укладення двосторонніх та міжнародних договорів.

Внаслідок того, що більшість президентів ідеократичних республік є верховними головнокомандувачами, а також з огляду на їх права вести міжнародні переговори та укладати міждержавні угоди, главам цих держав надається *право вирішувати питання війни та миру*. Так, зокрема, Конституція Демократичної Соціалістичної Республіки Шрі-Ланка (п. е статті 33) надає президенту право оголошувати війну та мир [319]. На сьогодні відомі є два варіанти такого права. Перший з них передбачає самостійність президента республіки в питанні оголошення війни. Як приклад можна навести п. с статті 42 Конституції Судану, яка передбачає право глави держави оголошувати війну відповідно до Конституції та законів. При цьому формально не передбачається якихось консультацій з іншими органами (парламентом, урядом тощо). Проте здебільшого конституція вимагає попереднього обговорення або згоди інших державних органів чи посадових осіб при вирішенні питання оголошення війни. Саме така норма існує в Конституції Алжирської Народно-Демократичної Республіки: ч. 1 статті 95 вимагає оголошення війни президентом лише після відповідного звернення голів парламентських палат. Щодо інших країн, то теократичні республіки Афганістану (стаття 64) і Тунісу (ч. 2 статті 48), Соціалістична Республіка В'єтнам (п. 5 статті 103) і Сирійська Арабська Республіка (стаття 100) закріплюють на конституційному рівні можливість президента оголосити війну лише за згодою вищого органу народного представництва. При цьому ця згода може виражатися як у формі попереднього рішення, так і у формі подальшого затвердження.

Щодо кадрових повноважень, то насамперед глава держави в умовах ідеократичної республіки має *право призначати послів та інших представників своєї країни за кордон, а також приймати вірчі грамоти у акредитованих при ньому послів*. Зокрема, це передбачається практично усіма конституціями ідеократичних республік як теократичного, так і соціалістичного напрямків. Як приклад можна навести конституції ісламських держав Афганістану (стаття 64), Судану (п. г статті 42) і Тунісу (стаття 45); соціалістичних республік В'єтнаму (п. 10 статті 103) і Лаосу (п. 12 статті 53); теократично-соціалістичних країн Алжиру (ч. 2 статті 78), Сирії (стаття 102) та Шрі-Ланки (п. с статті 33), котрі передбачають право глави держави як призначати послів за кордон, так і акредитувати їх у себе. Крім того, стаття 35 Конституції Ісламської Республіки Мавританії надає президенту республіки

право акредитувати іноземних послів, водночас формально позбавляючи його права призначати послів Мавританії за кордон.

Глава держави в умовах ідеократичної республіки *приймає рішення про встановлення дипломатичних відносин з іншими державами або про вступ до міжнародної організації*. Так, у соціалістичних республіках президент бере участь у процесі прийняття рішень про вступ до міжнародної організації, однак він повинен узгодити свої дії з представницьким органом. П. 10 статті 103 Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам передбачає право президента ухвалювати рішення щодо приєднання до різного роду міжнародних угод (в тому числі й приєднання до міжнародних організацій), окрім випадків, коли для цього потрібне відповідне рішення Національних Зборів.

Щодо *протокольних обов'язків президента у зовнішній політиці*, то так само, як і в умовах монархії та інших різновидів республіки, глава держави в умовах ідеократичної республіки має привілей та зобов'язаний зустрічати і проводити рівного йому за офіційним статусом главу іншої держави, котрий відвідує країну з офіційним візитом. Такі церемонії можуть відбуватися як в офіційній резиденції глави держави, так і в аеропортах чи вокзалах. З огляду на те, що будь-які випадки публічної появи президента вимагають відповідних почестей, останні поширюються й на високого офіційного гостя, котрий відвідав ідеократичну республіку.

Символічно-церемоніальні повноваження становлять другу складову представницької функції глави держави. В рамках цих повноважень глава держави нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними, присвоює вищі спеціальні звання і класні чини [194, с. 309].

Особливо такі повноваження найбільш чітко прописані в конституціях соціалістичних країн. Зокрема п. 9 статті 103 Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам та п. 8 статті 53 Конституції Лаоської Народно-Демократичної Республіки передбачають право президентів цих країн присуджувати ордени й медалі, звання й чини тощо. Такі повноваження передбачаються її конституціями, які закріплюють соціалізм як один з принципів існування держави. Право присуджувати почесні відзнаки мають президенти Алжирської Народно-Демократичної Республіки (п. 10 статті 77) та Сирійської Арабської Республіки (стаття 106). Серед теократичних (ісламських) республік право присуджувати медалі та почесні відзнаки надано президенту Афганістану (стаття 64).

I, нарешті, третьою складовою представницької функції глави держави є його повноваження у сфері правового статусу особи. Саме в рамках цих повноважень президент може приймати осіб до громадянства країни та вирішувати питання про вихід з громадянства [274, с. 277–278]. Зокрема, п. 11 статті 103 Конституції В'єтнаму передбачає, що президент країни надає в'єтнамське громадянство, звільняє від в'єтнамського громадянства або позбавляє в'єтнамського громадянства.

Що ж стосується правотворчої функції, то вона передбачає видання президентом власних нормативно-правових актів (указів, декретів тощо). Так, право видавати такі акти прямо передбачається конституціями Алжиру (п. 6 статті 77), В'єтнаму (стаття 106), Лаосу (п. 2 статті 53), Сирії (стаття 99) і Судану (п. f статті 42). Щодо Демократичної Соціалістичної Республіки Шрі-Ланка, то, відповідно до п. f статті 33 Конституції президент може видавати акти, що регламентують будь-які відносини, котрі не врегульовані Конституцією, писаними законами, традиціями чи міжнародним правом [319].

Водночас конституціями Афганістану, Мавританії і Тунісу це право є дещо завуальованим. Так, стаття 64 Конституції Афганістану передбачає право президента підписувати законодавчі декрети. Останні ж, згідно з ч. 1 статті 79 Конституції видаються урядом в надзвичайних обставинах та коли Палата представників Національних Зборів знаходиться на канікулах або розпущена. Уряд же, відповідно до ч. 1 статті 71 складається з міністрів та президента, який його очолює. Таким чином, незважаючи на те, що правотворча функція для Президента Афганістану прямо не передбачається, в завуальованій формі глава держави її реалізує шляхом підписання законодавчих декретів, які видає уряд під його керівництвом.

В Ісламській Республіці Мавританії також прямо не передбачається право президента видавати власні декрети. Однак, виходячи із статті 33 Конституції країни, можна зробити висновок, що глава держави може видавати декрети, хоча вони й потребують контрасигнування прем'єр-міністром чи міністрами, на яких покладено обов'язок щодо їх виконання.

Аналогічною є ситуація в Туніській Республіці, де на президента республіки покладається право здійснювати загальну регламентарну владу (статті 53 Конституції). Водночас ч. 2 статті 54 передбачає, що декрети регламентарної влади потребують

контрасигнування з боку прем'єр-міністра та зацікавлених членів уряду. Таким чином, наявність декретів регламентарної влади, яку здійснює глава держави, дозволяє нам стверджувати, що президент Туніської Республіки реалізує правотворчу функцію.

Отже, у теократичних республіках Афганістані, Мавританії і Тунісі право глави держави видавати власні нормативно-правові акти прямо не закріплюється на конституційному рівні, але детальний аналіз основних законів цих держав дозволяє стверджувати: правотворча функція реалізується президентами цих країн.

Щодо функція гаранта, то, як зазначалося вище, саме вона надає главі держави права у сфері оборони та врегулювання надзвичайних ситуацій, а також можливість впливати на стан забезпечення прав і свобод людини і громадянина та організовувати нормальне функціонування державного механізму, про що буде сказано нижче.

Взагалі функція гаранта прямо закріплена в більшості конституційних законів ідеократичних республік. Виключення складають лише обидві соціалістичні республіки, Шрі-Ланка, Пакистан і Бангладеш, де функція гаранта взагалі не передбачається. Усі ж інші так чи інакше надають президентові функції гаранта.

На сьогодні можна виділити три формулювання цієї функції.

По-перше, «гарант Конституції». Така формула так чи інакше закріплена основними законами Алжиру (ч. 1 статті 70), Афганістану (стаття 64), Єгипту (стаття 73), Мавританії (ч. 1 статті 24) і Сирії (ч. 1 статті 93).

По-друге, «гарант безпеки країни», «гарант національної незалежності». Ця формула діє в Судані (стаття 42) і Тунісі (стаття 41).

По-третє, «гарант міжнародних відносин», що закріплено в статті 12 Основного Закону Федерації Коморських Островів.

На нашу думку, формула «гарант Конституції» є досить розпливчастою, неконкретною. Реалізуючи цю функцію, глава держави може удаватися до будь-яких дій і вчинків, необхідних для реалізації положень конституції. Більш конкретними, з нашої точки зору, є формули, закріплені конституціями Судану й Тунісу, що фактично передбачають повноваження глави держави у сфері оборони країни та подолання надзвичайних ситуацій.

Перш за все, слід зазначити, що у політичному житті ідеократичних республік важливе місце посідають питання, пов'язані із збройними силами. Не випадково, що в середині 90-х років на

73 млн. 810 тис. осіб, які проживали в Соціалістичній Республіці В'єтнам [226, с. 219], припадало 1 млн. 215 тис. 490 військовослужбовців [226, с. 255], що становило менше одного відсотка. Такий показник дозволяв ефективно піклуватися про збройні сили країни і останні не були тягарем для економіки.

Практично усі без виключення президенти ідеократичних республік є верховними головнокомандувачами збройними силами своїх держав. Це положення, зокрема, закріплено в конституціях Алжиру (п. 1 статті 77), Афганістану (стаття 64), Бангладеш (стаття 61), Лаосу (п. 6 статті 53), Мавританії (стаття 34), Пакистану (ч. 1А статті 243), Сирії (стаття 103), Судану (стаття 42), Тунісу (стаття 44) і Шрі-Ланки (ч. 1 статті 30). В Соціалістичній Республіці В'єтнам збройні сили країни також підпорядковуються президенту, який, згідно з п. 2 статті 103 Конституції є Головою Ради Національної Безпеки та Оборони. Означений орган формується Національними Зборами не з числа своїх членів. При цьому під час війни він має право мобілізувати усі сили та потенціал країни для національної оборони. Характерною для цієї Ради є її колективний характер: її рішення є колегіальними і питання вирішуються більшістю голосів (стаття 104 Конституції).

Взагалі створення таких органів військово-політичного командування не є монополією лише В'єтнаму. Конституція Алжирської народно-Демократичної Республіки передбачає створення Вищої ради Безпеки – дорадчого органу при президенті Алжиру (статті 91–95 Конституції).

Важливе політичне значення має прямо закріплене за главою держави практично усіх ідеократичних республік, крім Єгипту, право введення надзвичайного стану. Відсутність такого положення в конституції Єгипту пояснюється, очевидно тим, що зазвичай політичний режим та державний механізм в цій країні мало чим відрізняється від тих, до яких прагнуть, вводячи надзвичайний стан глави інших ідеократичних держав. Однак і в Конституції Єгипту міститься вказівка на можливість запровадження термінових заходів «за наявності суттєвої загрози національній єдності чи безпеці Батьківщини або перешкод для діяльності державних установ та виконання їх конституційної ролі» (стаття 74). Аналогічною є ситуація в Сирії, де президент республіки може запровадити надзвичайний стан, якщо небезпека також «...загрожує національній єдності чи безпеці Батьківщини або ж ускладнює конституційну роль державних установ» (стаття 113 Конституції).

В Республіці Судан конституційне закріплення права запровадження надзвичайного стану має свою специфіку, обумовлену федеративним характером держави. Відповідно до п. б статті 132 Конституції закріплюється положення, згідно з яким президент може тимчасово призупинити закони та повноваження штатів та покласти на себе ці повноваження. Скоріше за все, ця норма була включена до конституції для того, щоб передбачити можливість легального втручання у справи штату – суб'єкта федерації у випадку, якщо у ньому опиняться під загрозою політичні, ідеологічні чи соціально-економічні принципи, визнані в Судані.

У В'єтнамі роль президента з приводу запровадження надзвичайного стану є більш ніж скромною. В п. 6 статті 103 записано, що надзвичайний стан в країні чи регіоні може бути запроваджено відповідним указом лише для виконання рішення Постійної Комісії Національних Зборів. Набагато більш самостійну роль може відігравати у питанні щодо запровадження надзвичайного стану президент Лаосу. П. 10 статті 53 Конституції Лаосу надає президенту право самостійно оголосити в державі надзвичайний стан як на території усєї країни, так і в окремому регіоні.

Конституції інших ідеократичних республік здебільшого обмежують право президентів запроваджувати надзвичайний стан на власний розсуд. Зокрема, ч. 1 статті 143 Конституції Ісламської Республіки Афганістан вимагає, щоб президент перед оголошенням надзвичайного стану отримав згоду Національних Зборів. Цього ж вимагає будь-яка спроба продовжити термін надзвичайного стану більш ніж на три місяці (ч. 2 статті 143).

В Алжирі, Мавританії та Тунісі питання щодо самостійного запровадження главою держави надзвичайного стану також обмежене. Зокрема, конституції Мавританії (ч. 1 статті 39) і Тунісу (ч. 1 статті 46) вимагають, щоб президенти цих країн перед оголошенням надзвичайного стану провели консультації з прем'єр-міністрами та головами парламенту (в Мавританії – ще й з головою Конституційної ради). Щодо Алжиру, то, згідно з ч. 2 статті 93 Конституції такі консультації слід провести з головою Народних Національних Зборів, головою Ради Нації та головою Конституційної Ради. Крім того, таку декларацію слід попередньо розглянути у Високій Раді Безпеки та Кабінеті Міністрів.

Як ми бачимо, конституції ідеократичних республік зосереджують в руках президентів у більшості випадків досить широкі

повноваження, пов'язані із запровадженням та використанням надзвичайного стану.

Другу групу повноважень президента ідеократичної республіки утворюють його прерогативи у сфері виконавчої влади.

В умовах ідеократичної республіки роль органів виконавчої влади зазвичай є досить високою і той факт, що позиції президентів є особливо сильними у сфері виконавчої влади, пов'язаний з тією обставиною, що у складі уряду зазвичай переважають особи, що є близькими президенту за ідеологічним критерієм. Крім того, слід зазначити, що в ідеократичних республіках існують соціально-економічні передумови для того, щоб істотно обмежити і навіть загальмувати розвиток парламентаризму. Відмова від парламентів в соціалістичних Лаосі та В'єтнамі, а також революційні заходи в Лівії істотно посилили роль урядів у формуванні державної політики.

Роль же і місце та повноваження президента в управлінні державним апаратом залежить від системи правління. Так, в умовах ісламсько-президентської республіки президент є главою виконавчої влади, який безпосередньо керує урядом. При квазінапівпрезидентській республіці глава держави має повноваження, що дозволяють йому впливати на діяльність уряду, але останнім керує прем'єр-міністр. В умовах теократично-парламентської системи президент фактично не має права втручатися в діяльність уряду. Свою специфіку мають і соціалістичні республіки, де, з одного боку, уряд несе відповідальність перед вищим представницьким органом законодавчої влади, що ріднить їх з теократично-парламентськими, а з іншого – уряд повинен виконувати акти президента нарівні з законами, що робить соціалістичні республіки схожими з квазінапівпрезидентськими.

Серед ідеократичних республік до ісламсько-президентських належать Ісламська Республіка Афганістан, Федерація Коморських островів і Республіка Судан. Так, стаття 12 Основного Закону Федерації Коморських островів передбачає, що президент є головою уряду. Це означає, що він особисто відповідає за дії вищої виконавчої влади та має всю повноту влади у керівництві урядом – від призначення на урядові посади до одноосібного прийняття урядових рішень. Зрозуміло, що сам президент не в змозі особисто керувати численним урядовим апаратом, і він здійснює лише загальний контроль, делегуючи значну частину своїх повноважень різним посадовим особам. Уряд же має статус дорадчого органу при президенті федерації, і його рішення не підлягають

обговоренню у процесі розробки та реалізації урядової політики. Якщо ж хтось із членів уряду чи інших федеральних відомств не згоден з політикою глави держави, то він сам подає у відставку або ж президент звільняє його.

В Судані значну роль в забезпеченні контролю президента республіки над федеральним урядом відіграє реалізація глави держави його конституційних повноважень стосовно призначення, відповідно до п. а статті 42 Конституції, персоналу на федеральні посади. Ці повноваження належать виключно президенту, і Національні Збори (федеральний парламент) не має права за жодних обставин висувати будь-які кандидатури на федеральні посади в системі виконавчої влади. Таким чином, у президента є реальна можливість у здійсненні своєї кадрової політики сформувати прийнятний для нього склад федерального уряду.

Аналогічною є ситуація в Афганістані, але там своя специфіка: згідно зі статтею 64 Конституції президент призначає міністрів за ухвалою їх Палатою представників.

При квазінапівпрезидентській системі правління право президента на призначення членів уряду має більш обмежений характер, порівняно з аналогічним правом в умовах ісламсько-президентської моделі. Це обмеження зумовлено тим, що конституції тих ідеократичних республік, які передбачають пости президента та прем'єр-міністра, виключають можливість для глави держави одночасно очолювати уряд. Однак залежно від взаємодії президента і прем'єр-міністра існує два різновиди квазінапівпрезидентських республік.

Перший варіант закріплено в конституціях Сирії (стаття 117) і Тунісу (стаття 59). Він передбачає відповідальність прем'єр-міністра виключно перед президентом. Саме таку посадову особу М. Сахаров і визначав як адміністративного прем'єр-міністра [222, с. 70].

Другий варіант передбачається конституціями Алжиру (статті 77 і 79), Мавританії (стаття 30) і Пакистану. Він передбачає, що президент може особисто призначати лише голову уряду з урахуванням ситуації в парламенті. Водночас міністри призначаються президентом за поданням прем'єр-міністра. Ця система в одному випадку фактично дозволяє президенту досягти практично абсолютної влади в країні¹, а в іншому не виключає й таку ситуацію,

¹ Якщо президент є лідером тієї партії, що має абсолютну більшість у парламенті.

коли в результаті парламентських виборів більшість у вищому законодавчому органі країни переходить до опозиційної президенту партії. В цьому випадку у президента формально залишається свобода вибору у призначенні прем'єра, але якщо він проігнорує інтереси парламентської більшості, то ця кандидатура неминуче зазнає поразки в парламенті. З огляду на політичну необхідність президенту доводиться призначати на пост прем'єра того діяча, якого парламентська більшість назве своїм кандидатом. Саме тому після парламентських виборів в Ісламській Республіці Пакистан 1988 року, коли перемогла Пакистанська народна партія, президент І. Хан був змушений призначити на пост голови уряду лідера цієї партії Б. Бхутто.

М. Сахаров, характеризуючи ці різновиди урядів, зазначав: «Уряд, який складається з членів партії президента, прийнято називати президентським урядом... Уряд, який складається з опонентів президента, часто називають парламентським урядом» [222, с. 71].

В деяких квазінапівпрезидентських республіках, де парламент розпущено, вихід знаходять у створенні безпартійного уряду. Як приклад, можна навести Народну Республіку Бангладеш, де означеному уряду присвячена глава ІІА. На відміну від звичайного уряду, який, згідно з ч. 3 статті 55 несе колективну відповідальність перед парламентом, безпартійний кабінет, котрий виконує обов'язки до виборів, колективно відповідає перед президентом (ч. 2 статті 58В).

У Шрі-Ланці та Лаосі президенти також мають конституційне право призначення прем'єр-міністра, але це право носить суто формальний характер, оскільки питання про призначення на пост голови уряду фактично вирішують парламентські лідери.

Так, у Демократичній Соціалістичній Республіці Шрі-Ланка, згідно з Конституцією (ч. 3 статті 43) президент призначає прем'єр-міністром того парламентаря, який, на його думку, користується найбільшою довірою парламенту [320]. Щодо Лаоської Народно-Демократичної Республіки, то за її Конституцією (п. 3 статті 53) передбачається право президента призначити прем'єр-міністра за згодою Національних Зборів.

Ще більш обмеженим є право президента щодо призначення голови уряду в Соціалістичній Республіці В'єтнам. Згідно з п. 3 статті 103 Конституції СРВ президент країни лише пропонує

кандидатуру голови уряду, а саме призначення здійснюється Національними Зборами.

Що ж стосується призначення міністрів та інших вищих урядовців, то в усіх ідеократичних республіках, окрім Сирії, ісламсько-президентських та соціалістичних держав, це право президента може бути реалізовано лише за згодою прем'єр-міністра. Так, у ч. 1 статті 79 Конституції Алжиру зазначається: «Голова Уряду рекомендує обраних ним членів Уряду Президенту для призначення». Аналогічна норма закладена в ч. 1 статті 50 Конституції Тунісу («Президент Республіки призначає Прем'єр-міністра і, за його пропозицією, інших членів Уряду») та п. в ч. 1 статті 44 Конституції Шрі-Ланки («Президент... після консультації з Прем'єр-міністром... призначає Міністрів з числа Парламентарів» [320]) та в основних законах низки інших країн. На практиці ж це означає, що кабінет міністрів та інші вищі органи виконавчої влади формуються за участю президента, але провідну роль у доборі вищих урядових кадрів відіграє прем'єр-міністр. На нашу думку, це є цілком виправданою політикою, адже саме він здійснює безпосереднє керівництво урядом і йому потрібна не лише високопрофесійна, а й злагоджена команда.

В деяких ідеократичних республіках призначення президентом прем'єра та формування кабінету міністрів ще не означає, що уряд отримав владні повноваження. У тому ж Алжирі (статті 80–81 Конституції) та деяких інших країнах кожен новий кабінет міністрів може розпочати виконання своїх обов'язків лише після того, коли він подасть до парламенту чи до його нижньої палати свою програму дій і отримає вотум довіри від більшості законодавців.

Крім того, ідеократичні республіки передбачають, що за згодою прем'єр-міністра президент призначає інших посадових осіб. Так, відповідно до ч. 3 статті 32 Конституції Ісламської Республіки Мавританія президенту надано право призначення осіб на цивільні та військові посади. Трохи інакше склалася ситуація в Туніській Республіці, де, згідно зі статтею 55 президент «...призначає найвищих цивільних та військових службовців за рекомендацією Уряду». Іншими словами, президент Тунісу, безсумнівно, може призначити будь-яку особу на вищезазначену посаду після обговорення її кандидатури в Раді міністрів. І хоча у Тунісі існує лише «адміністративний прем'єр-міністр», проте сама можливість обговорення відповідних кандидатур в уряді може стати реальною

передумовою незалежності прем'єр-міністра від глави держави і перетворення першого у повноцінного голову уряду.

В Лаосській Народно-Демократичній Республіці президент держави згідно з п. 4 статті 53 Конституції може призначати губернаторів провінцій та мерів муніципалітетів за рекомендацією прем'єр-міністра. Як бачимо, на відміну від ісламсько-президентської республіки, що характерна, наприклад, для Ісламської Республіки Афганістан, де призначення генерального атторнея, директора Центрального Банку, Голови Дирекції Державної Безпеки та деяких інших здійснюються за згодою Палати Представників (стаття 64 Конституції), в квазінапівпрезидентських та соціалістичних республіках президентські призначення достатньо узгодити з урядом без ухвали їх парламентом.

Щодо звільнення міністрів та прем'єр-міністра, то на сьогодні є відомими три варіанти таких дій.

Перший варіант передбачається конституціями ісламсько-президентських республік Афганістану і Судану та квазінапівпрезидентських республік Алжиру, Сирії і Шрі-Ланки, які передбачають певну самостійність глави держави у питанні звільнення членів уряду. Зокрема, п. b статті 53 Конституції Республіки Судан передбачає, що посада міністра стає вакантною у випадку його звільнення рішенням президента республіки.

Другий варіант (відносна самостійність) передбачається конституціями ісламських республік Мавританії і Тунісу та соціалістичних республік В'єтнаму і Лаосу. При цьому ісламські республіки тяжіють до обмеження влади президента прем'єр-міністром, а соціалістичні – представницьким органом. Так, стаття 30 Конституції Ісламської Республіки Мавританія передбачає самостійне право президента звільнити прем'єр-міністра (ч. 2), але міністрів він звільняє лише після консультації з прем'єр-міністром (ч. 3). В Туніській Республіці це обмеження є суто формальним, хоча воно й передбачається: «Президент Республіки відправляє Уряд у відставку або звільняє його членів як за власною ініціативою, так і за рекомендацією Прем'єр-міністра» (стаття 51 Конституції). На відміну від ісламських, в соціалістичних республіках В'єтам (пп. 4 і 5 статті 103) і Лаос (п. 3 статті 53) голова чи члени уряду звільняються президентом лише за згодою Національних Зборів.

Третій варіант взагалі позбавляє президента формального права самостійно звільняти членів уряду. Зокрема, в конституціях Бангладешу і Пакистану звільнення членів уряду відбувається

виключно за їх власною заявою. Зокрема, ч. 6 статті 91 Конституції Пакистану передбачає, що саме прем'єр-міністр подає президенту прохання про свої відставку з посади. Те ж саме стосується інших міністрів (ч. 3 статті 92). Утім це не заважає главі держави, навіть всупереч Конституції, звільняти урядовців. Як приклад, можна навести ситуацію 1990 року, коли президент Пакистану І. Хан самостійно звільнив з посади прем'єр-міністра Б. Бхутто [222, с. 80].

Крім кадрових повноважень, можна виділити установчі повноваження президента ідеократичної республіки у сфері виконавчої влади.

Зокрема, такі повноваження передбачаються конституціями Афганістану, В'єтнаму, Сирії та Шрі-Ланки. При цьому, якщо в Афганістані та Сирії не визначається, які саме органи створюються, то у В'єтнамі та Шрі-Ланці встановлюється право президента на формування конкретного органу. Зокрема, в Соціалістичній Республіці В'єтнам таким органом є Рада Національної Безпеки та Оборони (стаття 104), а в Демократичній Соціалістичній Республіці Шрі-Ланка – президентська нарада, що відає питаннями захисту прав людини (стаття 33) [319]. Щодо Сирійської Арабської Республіки, то там президент може формувати спеціальні організації, комітети та ради, компетенція яких визначається рішеннями самого глави держави (стаття 114). У Афганістані ж такими органами, що створюються президентом є комісії, що покликані вдосконалювати систему виконавчої влади країни (стаття 64).

Крім кадрових та установчих, будь-який президент володіє правотворчими повноваженнями у сфері виконавчої влади. Зокрема, вище вже були проаналізовані прерогативи президента ісламсько-президентських республік у сфері правотворчості як можливість видання власних нормативно-правових актів. Проте правотворчі повноваження не вичерпуються лише цим, про що свідчить право президентів скасовувати урядові акти. Звісно, слід погодитись із думкою про те, що урядові акти, прийняті в ситуації, коли головою уряду є сам президент, практично ніколи не відмінюються останнім [222, с. 81]. Виключення становить Конституція Судану, ч. 3 статті 50 Конституції якої передбачає, що президент республіки може тимчасово призупинити рішення міністра, що ухвалене Радою міністрів.

Проте трохи інакшою є ситуація, коли уряд хоча б формально очолюється прем'єр-міністром. Так, стаття 60 Конституції

Ісламської Республіки Мавританія передбачає, що уряд задля виконання своєї програми може зажадати від парламенту тимчасового делегування законодавчих повноважень. Ці закони розглядаються у Раді міністрів, а потім ухвалюються главою держави. Таким чином, президент Мавританії має право або підписати урядовий закон, або повернути його на додатковий розгляд до Ради міністрів.

С. Рябов, аналізуючи виконавчі прерогативи президента, зазначав: «Як глава виконавчої влади, президент має право формувати уряд і усувати його членів, проводити засідання кабінету міністрів, визначати порядок денний його роботи, призначати на вищі державні та військові посади, розпоряджатися фінансами, бюджетними асигнуваннями, давати прямі вказівки державним структурам, департаментам, міністерствам» [219, с. 91].

Таким чином, ми можемо виділити ще, принаймні, дві групи повноважень президента у сфері виконавчої влади: управлінські та фінансові.

Аналіз конституцій абсолютної більшості ідеократичних республік свідчить: практично усі вони передбачають управлінські повноваження президента з керування ним урядом.

При цьому ісламсько-президентські республіки, Алжир та Шрі-Ланка на конституційному рівні закріплюють керівні повноваження президентів цих країн. Зокрема, стаття 12 Основного Закону Федерації Коморських островів прямо закріплює положення: «Президент Федерації – голова уряду». Практично аналогічними є норми конституцій Афганістану (ч. 1 статті 71: «Уряд складається з міністрів, що працюють під керівництвом Президента») та Судану (п. б статті 42 серед повноважень президента республіки називає головування над Радою міністрів). Утім навіть наявність посади прем'єр-міністра не виключає можливості глави держави очолювати уряд. Так, у теократично-соціалістичних республіках Алжир та Шрі-Ланка передбачається не лише призначення президентами прем'єр-міністрів, а й їх головування над урядами. Так, п. 5 статті 77 Конституції Алжирської Народно-Демократичної Республіки передбачає, що президент республіки призначає голову уряду та припиняє його функції. Водночас п. 4 означеної статті вказує на те, що президент республіки очолює кабінет міністрів. Практично те ж саме передбачається Конституцією Демократичної Соціалістичної Республіки Шрі-Ланка: ч. 3 статті 43 надає президенту право призначати прем'єр-міністра, а

ч. 2 означеної статті закріплює положення, згідно з яким головою Кабінету Міністрів є президент республіки [320].

Більш абстрактно виглядає керівна роль глави держави в таких країнах, як Туніс та Лаос, де президенти не керують урядами, а так чи інакше контролюють їхню діяльність. Так, ч. 2 статті 50 Конституції Туніської республіки вказує, що президент республіки здійснює контроль над діяльністю Ради міністрів. Трохи інакше ця діяльність зафіксована у п. 7 статті 53 Конституції Лаоської Народно-Демократичної Республіки, відповідно до якої глава держави контролює засідання уряду, коли у цьому є необхідність.

Щодо Соціалістичної Республіки В'єтнам, то там президент лише має право у разі потреби відвідувати засідання уряду (ч. II статті 105).

Головувати на засіданнях уряду може й президент Сирійської Арабської республіки, але лише в деяких випадках. Саме тоді він згідно зі статтею 97 Конституції має право звертатися з запитами до уряду.

До речі, саме за рахунок запитів до своїх урядів можуть керувати останніми президенти таких країн, як Пакистан та Бангладеш.

Це керівництво є дещо завуальованим, адже будь-які запити президента до уряду повинні обов'язково розглядатися. Зокрема, згідно з п. с статті 46 Конституції Ісламської Республіки Пакистан обов'язком прем'єр-міністра є розпочати розгляд на засіданні кабінету міністрів будь-якого питання, поданого президентом республіки. Трохи інакше це сформульовано у ч. 5 статті 48 Конституції Народної Республіки Бангладеш, згідно з якою прем'єр-міністр повинен подавати на розгляд кабінету будь-яке питання, надіслане йому президентом.

Щодо фінансових повноважень глави держави, то здебільшого вони закріплені у конституціях ісламсько-президентських республік Афганістан і Судан.

Так, стаття 98 Конституції Ісламської Республіки Афганістан покладає підготовку бюджету на уряд, який, згідно з ч. 1 статті 71 очолюється президентом. Отже, на нашу думку, президент Афганістану бере участь у бюджетному процесі, підписуючи законопроект бюджету, котрий спрямовано Сенату.

В Республіці Судан за підписом президента задля громадського блага можуть виходити тимчасові фінансові декрети, що накла-

дають нові податки, грошові збори або поправку до бюджету (стаття 93 Конституції).

Таким чином, у сфері виконавчої влади президент ідеократичної республіки реалізує кадрові, установчі, правотворчі, управлінські та фінансові повноваження.

Третя група президентських функцій пов'язана із законодавчою владою. На нашу думку, це, перш за все, законотворчі повноваження президента, а також його управлінські та церемоніальні повноваження. Характеризуючи законотворчі повноваження президента республіки, С. Рябов писав: «Він має право законодавчої ініціативи (може висувати проекти законів для їх подальшого проведення через парламент і прийняття як закону), може виступати із ініціативою проведення референдуму, має можливість впливати на законодавчий процес через право вето» [219, с. 91].

З правом президентського вето пов'язано його право підпису і промульгації.

Управлінські повноваження передбачають право президента скликати та розпускати парламент, а також можливість призначати частину парламентарів.

Церемоніальні повноваження дають можливість главі держави бути урочисто присутнім на засіданнях парламенту, а також їх відкривати.

Так, правом законодавчої ініціативи щодо змін Конституції володіють президенти Тунісу (стаття 72 Конституції) та Федерації Коморських островів (стаття 37 Основного Закону).

Законодавчу ініціативу щодо змін до Конституції може також реалізувати президент Республіки Судан, який, до того ж, може ініціювати поправки до будь-якого іншого закону (п. е статті 42). Аналогічне право законодавчої ініціативи мають також президенти Сирійської Арабської Республіки (стаття 110 Конституції), Арабської Республіки Єгипет (стаття 109 Конституції), Лаоської Народно-Демократичної Республіки (п. 1 статті 45) та Соціалістичної Республіки В'єтнам (ч. I статті 87).

Але найбільш цікавим є право законодавчої ініціативи президента Алжиру. Згідно з ч. 2 статті 124 Конституції президент республіки пропонує розроблені ним проекти, що повинні ухвалюватись обома палатами парламенту на наступній сесії.

Щодо права на ініціативу референдуму, то воно надається президентам таких ідеократичних республік, як Алжир (п. 8 статті 77), Афганістан (стаття 65), Мавританія (стаття 38), Сирія

(стаття 112), Судан (ч. 1 статті 66) і Туніс (стаття 47). Здебільшого, на таких референдумах обговорюються питання, важливі для усього суспільства, у тому числі й щодо законопроектів. Як приклад, можна навести ч. 1 статті 47 Конституції Туніської Республіки, яка наголошує, що президент республіки може поставити на референдум законопроект, що стосується організації суспільних повноважень.

Третя група законотворчих повноважень президента пов'язана з правом президента підписувати законопроекти, перетворюючи їх на закони та оприлюднювати їх (промульгація), а також пов'язане з цим право президентського вето.

Діючі конституції ідеократичних республік не поєднують поняття «підписати закон» та «опублікувати закон». Саме тому президентська промульгація в різних країнах виражається різними поняттями. Так, в ісламсько-президентських республіках Афганістан (стаття 64 Конституції), Єгипет (стаття 112 Конституції) та Судан (ч. 1 статті 89 Конституції) застосовується підписання законів президентом, а в квазінапівпрезидентських республіках Алжир (ч. 1 статті 126 Конституції), Мавританія (стаття 98 Конституції), Сирія (ч. 1 статті 32 Конституції) та Туніс (ч. 1 статті 52 Конституції), соціалістичних республіках В'єтнам (п. 1 статті 103 Конституції) і Лаос (п. 1 статті 53 Конституції) уживається поняття «опублікувати закон». Проте, на нашу думку, такі розбіжності не заперечують того факту, що без остаточної волі президента законопроект ніколи не перетвориться на закон.

З цим також пов'язано право президентського вето. Здебільшого, таке вето є відносним, хоча не виключається й вибіркоче вето. Зокрема, ч. 2 статті 89 Конституції Республіки Судан передбачає, що якщо Національні Збори ухвалюють закон, який є неприйнятним для президента Республіки, президент може повернути його парламенту із змінами, тобто глава держави вибирає ті норми, що потребують змін. У відповідь на це Національні Збори або йдуть назустріч президенту, або двома третинами долають вето глави держави.

Аналогічну більшість слід набрати парламентарям для подолання відносного президентського вето в Алжирі (ч. 2 статті 127), Афганістані (ч. 3 статті 94), Єгипті (стаття 113), Сирії (стаття 98) і Тунісі (ч. 2 статті 52).

Серед соціалістичних держав право відносного вето надано президенту Лаосу: відповідно до статті 46 Конституції «закони,

видані Національними Зборами, повинні бути оголошені Президентом держави протягом тринадцяти днів після їх ухвали. Протягом цього періоду Президент держави має право вимагати від Національних Зборів перегляду таких законів. Якщо Національні Збори затвердять своє попереднє рішення щодо законів, Президент держави повинен оголосити їх протягом п'ятнадцяти днів». Як ми бачимо, в Лаоській Народно-Демократичній Республіці існує право відносного президентського вето, але, на відміну від ісламських та ісламсько-соціалістичних країн, Конституція Лаосу не встановила кількості членів законодавчого органу, необхідної для подолання вето.

Церемоніальні повноваження президентів практично не закріплюються на конституційному рівні в ідеократичних республіках. Однак з цього правила можуть бути виключення. Так, п. b статті 33 Конституції Шрі-Ланки передбачає загальний контроль президента на церемоніальних засіданнях парламенту [319]. Певний церемоніальний момент закріплено в Конституції Афганістану: «щорічну сесію урочисто відкриває Президент» (ч. 2 статі 104).

Набагато більше врегульовані управлінсько-кадрові повноваження глави держави у сфері законодавчої влади: зокрема, його право скликати парламент, розпустити парламент та призначити окремих членів парламенту.

Так, правом скликати щорічні сесії володіють президенти таких ідеократичних республік, як Афганістан (ч. 2 статті 104), Єгипет (стаття 101) і Судан (ч. 1 статті 75). Крім того, президенти Алжиру (ч. 2 статті 118), Афганістану (ч. 4 статті 107), Єгипту (стаття 102), Сирії (ч. 1 статті 108) та Судану (ч. 3 статті 75) мають право скликати надзвичайну сесію парламенту своєї країни.

Щодо розпуску парламенту, то глава держави може розпустити його повністю (у випадку однопалатного парламенту) або ж розпустити одну з палат (у випадку двопалатного парламенту). Так, ч. 1 статті 129 Конституції Алжирської народно-Демократичної Республіки передбачає, що президент республіки може розпустити Народні Національні Збори (одну з палат парламенту) після відповідних консультацій з головою Народної національної Палати, головою Ради Нації та головою уряду. В той же час президенти Мавританії (стаття 31) та Сирії (стаття 107) розпускають весь парламент. При цьому причини такого розпуску на конституційному рівні не закріплюються, чого не скажеш про Туніську Республіку, де президент згідно зі статтею 63 розпускає парламент

лише після того, як той висловив недовіру уряду, тобто глава держави виконує своєрідну арбітражну функцію між гілками влади.

Право розпустити парламент також мають президенти Пакистану та Бангладеш. При цьому президент Ісламської Республіки Пакистан згідно з ч. 5 статті 48 Конституції, має право призначити дату нових виборів та створити безпартійний Кабінет міністрів, що виконуватиме обов'язки до нових виборів. Такий же орган відповідно до статті 58В Конституції повинен створити після розпуску парламенту президент Народної Республіки Бангладеш.

Щодо кадрових повноважень, то в деяких ідеократичних республіках президенти мають право призначити окремих членів парламенту.

Так, президент Алжиру призначає третину членів Ради Нації¹ серед особистостей національного масштабу та осіб, компетентних в науці, культурі, різних професійних, економічних та соціальних сферах (ч. 3 статті 101 Конституції).

Крім того, правом призначати членів однієї з палат – Сенату² володіє президент Афганістану. Зокрема, згідно з ч. 4 статті 84 Конституції він призначає третину сенаторів з числа експертів та осіб, яким він довіряє. Згідно з ч. 5 зазначеної статті 50 % з цих осіб повинні бути жінки.

Право призначати парламентарів має й президент Єгипту: згідно зі статтею 87 він може призначати не більше десяти членів Національних Зборів.

Крім повноважень у сфері законодавчої та виконавчої влади, існує група повноважень у сфері судової влади. В. Шаповал з цього приводу зазначав: «Традиційними можна вважати повноваження глава держав, пов'язані зі сферою реалізації судової влади. Серед них у першу чергу слід назвати право помилування, пом'якшення і скасування кримінальних покарань, визначених судом» [283, с. 240]. І ще: «До повноважень глав держав, співвіднесених зі сферою судової влади, також належить встановлене в конституціях багатьох держав право призначати суддів або брати участь у процедурі таких призначень» [283, с. 240–241].

Стосовно ідеократичних республік ці повноваження повністю вичерпують увесь спектр президентських прерогатив стосовно судової влади.

¹ Одна з палат парламенту.

² В Афганістані сенат визначається як Палата Старійшин.

Щодо права помилування, то конституції ідеократичних республік містять різні визначення такого права, що, без сумніву, зумовлює різний зміст та обсяг відповідних дій глави держави. У В'єтнамі (п. 12 статті 103), Лаосі (п. 9 статті 53), Федерації Коморських островів (стаття 12), Судані (п. f статті 42) і Тунісі (ч. 3 статті 48) президент держави має право винести акт про помилування злочинців. В Алжирі (п. 7 статті 77), Афганістані (стаття 64), Бангладеш (стаття 49), Мавританії (стаття 37), Пакистані (стаття 45) і Шрі-Ланці (стаття 34) глави держави мають право не лише приймати рішення про помилування, а й про зміну покарань у сторону їх пом'якшення. В Сирійській Арабській Республіці стаття 105 Конституції дозволяє президенту проголошувати амністію. Те ж саме надає п. 5 статті 103 Конституції президенту Соціалістичної Республіки В'єнам.

Щодо призначення та звільненні суддів, то такі дії глави держави в умовах ідеократичної республіки можуть здійснювати як прямо, так і опосередковано: через спеціальний орган (наприклад, Вищу Раду Магістратури). Крім того, у різних країнах розрізняється порядок призначення суддів вищих судових органів та місцевих суддів.

Зокрема, конституціями Алжиру (п. 7 статті 78) та Афганістану (стаття 64) передбачається право президента самостійно призначати суддів. Водночас призначення голови та членів Верховного Суду в Ісламській Республіці Афганістан здійснюється виключно за згодою Палати Представників (стаття 64). На призначення ж суддів у Судані (ч. 2 статті 104) і Тунісі (стаття 66) потрібна згода або пропозиція Вищої Ради Магістратури.

На відміну від вищевказаних республік, в Сирії, Мавританії та Федерації Коморських островів не передбачається прямиї способи формування президентом суддів. Там діє Вища Рада Магістратури, яка й призначає суддів на посаду та звільняє їх з посад. Проте не слід вважати, що президенти цих держав не в змозі впливати на формування судів. Зокрема саме на президента покладається контроль за Вищою Радою Магістратури в Ісламській Республіці Мавританія (ч. 3 статті 79 Конституції), Сирійській Арабській Республіці (стаття 132 Конституції), Федерації Коморських островів (стаття 28 Основного Закону).

Щодо вищих судових органів та органів конституційної юрисдикції, то більшість конституцій розглядають їх формування окремо від інших судів. Більше того, здебільшого, на главу держави

припадає найбільший відсоток впливу на призначення суддів таких органів. Так, окрім Афганістану, який було розглянуто вище, правом призначення на власний розсуд головного судді володіє президент Республіки Судан (ч. 1 статті 104 Конституції) і Демократичної Соціалістичної Республіки Шрі-Ланка (п. d статті 33). Щодо Соціалістичної Республіки В'єтнам, то, згідно з п. 3 статті 103 Конституції президент країни має лише право подавати Національним Зборам кандидатуру голови Верховного Народного Суду. Крім того, президент Республіки Судан призначає заступників головного судді, а глава держави Шрі-Ланка – усіх суддів Верховного Суду. Стосовно ж президента В'єтнаму, то, згідно з п. 8 статті 103 Конституції саме він призначає, звільняє від обов'язків та взагалі звільняє з роботи заступників голови та членів Верховного Народного Суду В'єтнаму.

Щодо конституційних судів, то право призначати його суддів мають президент Федерації Коморських островів (стаття 32 Основного закону вказує на право президента призначити одного із суддів), президент Республіки Судан (ч. 1 статті 105 Конституції) і президент Сирійської Арабської Республіки (стаття 139 Конституції). Щоправда, у останньому випадку рішення глави держави повинно затверджуватись відповідним рішенням сирійських Національних Зборів.

4.2. Колективні моделі інституту республіканського глави держави

Як вже зазначалося вище, крім одноосібної, існує ще й колективна модель інституту глави держави. При цьому вона може діяти як в умовах монархії, так і в умовах республіки. Взагалі ж може існувати дві форми колегіальної моделі: діархічна та олігархічна. При цьому діархічна форма може бути горизонтальною (особиста діархія) та вертикальною. Горизонтальна форма притаманна таким державам, як Принципат Андорра та Республіка Сан-Марино, а вертикальна – Ісламській Республіці Іран та колишнім так званим «британським домініонам». Щодо олігархічної форми, то вона є характерною для Швейцарської Конфедерації, Республіки Куба, Китайської Народної Республіки та Об'єднаних Арабських Еміратів.

Історія свідчить, що олігархічна і діархічна форми колективної моделі державного правителя з'явилися в античному світі.

Зокрема, приклади такої моделі ми знаходимо як в Елладі – колегії архонтів, дуумвірат спартанських царів, так і в Римській республіці – дуумвірат консулів, перший і другий тріумвірати. В часи ж Середньовіччя серед колективної моделі домінували діархічні форми. Як приклад, можна навести дуумвірат «Папа – Імператор» в Священній Римській Імперії Германської Нації, дуумвірат «Каган – Бек» в Хазарському Каганаті або дуумвірат «Мікадо¹ – Сьогун» в середньовічній Японії. Середньовічна діархія була результатом поділу державної влади на релігійну та світську. При цьому Папа, Каган та Мікадо уособлювали релігійну владу, а Імператор Священної Римської імперії, хазарський Бек чи японський сьогун були уособленнями світської державної влади.

Епоха революцій XVI–XVIII століть ознаменувалася появою інституту глави держави і новими формами його колективної моделі. С. Котляревський вважав, що вперше думка про таку модель зародилася під час створення Конституції США: «Якщо Медісон та Гамільтон прагнули до довічного президента, то Рендольф пропонував передати усю виконавчу владу комісії з 3 членів, – по 1 від північних, центральних та південних штатів» [119, с. 186].

Проте найбільш істотного розвитку колективна модель набула в революційній та післяреволюційній Франції XVIII століття. Зокрема, 6 квітня 1793 року Національний Конвент (парламент) Франції видав декрет про створення Комітету громадського порятунку, що згідно зі статтею 1 складався з 9 членів Національного Конвенту. Стаття ж 2 зазначеного декрету дозволяла Комітету громадського порятунку призупиняти постанови Тимчасової Виконавчої Ради (уряду) Франції [53]. Іншим прикладом колективної моделі була французька Директорія 1795–1999 рр. Вона являла собою колегію з п'яти директорів, котрим у сукупності належала верховна виконавча влада в країні, видання найвищих розпоряджень для усіх відомств, верховний контроль за армією та флотом тощо [155, с. 17]. До речі, саме останнє дозволило Директорії організувати перехід до нового варіанта колективної моделі: тріумвірату консулів. З приводу організації такого переходу С. Котляревський зазначав: «Тут все поєднувалось, щоб знесилити виконавчу владу: вона не лише обиралася законодавчими зборами, а й дробилася між 5 членами: але директорія, позбавлена легального впливу, 18 фруктидора звернулася про допомогу до армії.

¹ Імператор.

Натомість з'явилася конституція VIII р., яка передала виконавчу владу трьом консулам» [119, с. 186].

Іншою державою, що знала домінування колективної моделі інституту глави держави, був СРСР.

Конституціями СРСР 1924, 1936 та першими редакціями Конституції 1977 років не передбачалося такого інституту, як глава держави. Проте їх аналіз дозволяє стверджувати, що функції глави держави спочатку виконувала Президія ЦВК СРСР, а потім – Президія Верховної Ради СРСР.

Щоб це пояснити, слід звернутися до аналізу трьох конституцій СРСР: 1924, 1936 і 1977 років.

Відповідно до статті 8 Основного Закону (Конституції) СРСР 1924 року верховним органом влади СРСР оголошувався з'їзд Рад, а в період між з'їздами Рад – Центральний Виконавчий Комітет СРСР [224, с. 77]. У свою чергу, згідно зі статтею 26 Основного Закону (Конституції) в період між сесіями ЦВК СРСР, які іноді тривали досить довго, вищим органом влади були Президія ЦВК СРСР, що утворювалася Центральним Виконавчим Комітетом у складі 21 особи, в тому числі й усі члени президій Ради Союзу та Ради Національностей [224, с. 79–80].

В період між сесіями ЦВК СРСР Президія ЦВК згідно зі статтею 29 Основного Закону (Конституції) СРСР 1924 р. була вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади в Радянському Союзі [224, с. 80]. Вона могла призупиняти та відмінити постанови Раднаркому СРСР, чого, утім, практично ніколи не було. Президія ЦВК згідно зі статтею 32 Основного Закону (Конституції) СРСР могла призупиняти постанови з'їздів Рад союзних республік з наступним внесенням цих постанов на розгляд та затвердження Центрального Виконавчого Комітету СРСР [224, с. 81]. Крім того, вона могла видавати декрети, постанови та розпорядження, за виключенням тих, що визначали загальні норми політичного та економічного життя, розглядати та затверджувати проекти постанов, котрі вносилися РНК СРСР, окремими відомствами чи вищими органами влади союзних республік. І, нарешті, Президія ЦВК інформували палати ЦВК СРСР (Ради Союзу та Ради Національностей) в період між сесіями, стосовно чого А. Єнукідзе у жовтні 1924 року зазначав, що лише частина постанов Президії, які мають загальнодержавне значення, потребують ухвали палат; інші ж доводяться до уваги ЦВК лише в рамках звіту [81, с. 224].

Наявність вищої влади в руках Президії ЦВК призвела до того, що у її безпосередньому підпорядкуванні знаходилося більше ста установ: комісії сприяння держкредиту та ощадній справі і допомоги безпритульним, комітети з питань землеустрою трудящих-євреїв і нового латинізованого алфавіту, спілки Червоного Хреста, акціонерного товариства «Інтурист», асоціації ґрунтознавців. Крім того, на її балансі знаходились декілька газет, 34 комуністичні сільськогосподарські школи, курси з підвищення рівня педагогів, Інститут літератури ім. М. Горького, спілка астрономів, декілька десятків наукових та навчальних закладів тощо [81, с. 224–225].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років внаслідок нечастого скликання з'їздів Рад та збільшення перериву між сесіями ЦВК СРСР правотворча діяльність Президії значно розширилася. Потреби «будівництва соціалізму» зумовили те, що Президія ЦВК в деяких випадках почала вирішувати питання, котрі належали до компетенції не лише ЦВК, а й самого з'їзду Рад СРСР.

5 грудня 1936 року Надзвичайний VIII з'їзд Рад СРСР затвердив нову Конституцію (Основний Закон) Союзу РСР. Система з'їздів Рад припиняла своє існування, а відповідно до статті 30 вищим органом державної влади СРСР було оголошено Верховну Раду СРСР [106, с. 232]. Саме на неї покладался обов'язок утворення Президії Верховної Ради на спільному засіданні обох палат. Перша Президія Верховної Ради, відповідно до статті 48 Конституції (Основного Закону) СРСР складалася з Голови Президії, його одинадцяти заступників, секретаря та 24 членів. Функції та повноваження Президії Верховної Ради, за статтею 49 Конституції були досить значними. В період між сесіями Верховної Ради СРСР Президія з низки питань виконувала деякі її функції. Зокрема, згідно з п. е) вказаної статті в період між сесіями Верховної Ради СРСР Президія звільняла з посад та призначала окремих народних комісарів СРСР за поданням голови Ради Народних Комісарів (уряду) СРСР з наступним внесенням на затвердження Верховної Ради СРСР [106, с. 234].

У грудні 1937 року вперше відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. На початку 1938 року вона була сформована. Тоді ж з'явилась перша Президія Верховної Ради СРСР, головою якої було обрано М. Калініна. Однак така велика кількість членів Президії Верховної Ради, значна частина яких працювала за межами Москви, дещо ускладнювала регулярне скликання засідань Президії

як колегіального органу. Саме це стало однією з причин того, що 19 березня 1946 року Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про кількісний склад Президії Верховної Ради СРСР», яким скоротила кількість членів Президії з 24 до 15. Головою ж Президії було обрано М. Шверника [80, с. 507].

12 жовтня 1967 року на третій сесії Верховної Ради СРСР VII скликання були внесені остаточні зміни до кількісного складу Президії Верховної Ради. Згідно з ч. I статті 48 Конституції СРСР Президія Верховної Ради СРСР складалася з голови, його 15 заступників¹, секретаря та 20 членів [224, с. 97].

Практично ж через десять років, 7 жовтня 1977 року на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР IX скликання була прийнята остання Конституція СРСР. Згідно зі статтею 120 Президія Верховної Ради обиралася з числа депутатів у складі голови, його першого заступника, 15 заступників, секретаря та 21 члена Президії [105, с. 42–43].

1 грудня 1988 року на позачерговій, дванадцятій сесії Верховної Ради СРСР XI скликання були внесені глобальні зміни до Конституції Союзу РСР. Відповідно до статті 108 вищим органом державної влади СРСР оголошувався своєрідний нащадок з'їздів Рад 1924–36 рр. – З'їзд народних депутатів СРСР [107, с. 36].

Саме на цьому органу надавалося право обирати Верховну Раду СРСР (п. 6 статті 108) та Голову Верховної Ради (п. 7 статті 108) [107, с. 37]. При цьому, Верховна Рада взяла собі формулу ВЦВК РСФРР за Конституцією 1918 року (стаття 31): «Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет Рад є вищим законодавчим, розпорядчим та контрольним органом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки» [224, с. 51]. Проте була й відмінність: за новою редакцією Конституції СРСР 1977 року Верховна Рада значилася як «постійно діючий законодавчий, розпорядчий та контрольний орган державної влади СРСР» (ч. I статті 111) [107, с. 38]. Фактично ж Верховна Рада СРСР вперше в радянській історії перетворювалася на парламент.

Щодо глави держави, то саме в 1988 році вперше на конституційному рівні було піднято головне питання олігархічної форми колективної моделі інституту глави держави: співвідношення повноважень колегіальної інституції та її голови. Річ у тім, що жодна з попередніх радянських конституцій (Конституція РРФСР

¹ По одному від кожної з союзних республік.

1918, Конституції СРСР 1924 і 1936 років, а також Конституція СРСР, що діяла з 1977 до 1988 року) не розглядали окремо повноваження голови Президії Верховної Ради, хоча й зрозуміло: уся Президія не буде вручати ордени та медалі, цю церемонію проводить голова Президії Верховної Ради СРСР. Такі питання на конституційному рівні взагалі не були врегульовані, а регламентувалися спеціальними церемоніалами або правовими звичаями. І хоча голова Верховної Ради СРСР згідно з ч. I статті 120 Конституції (Основного Закону) СРСР визнавався «...вищою посадовою особою Радянської держави» [107, с. 46], однак він здебільшого виступав у ролі спікера парламенту і не мав реальних повноважень для прийняття рішень [185, с. 45]. Таким чином, главою радянської держави все ще виступала Президія Верховної Ради СРСР, членами якої згідно з ч. II статті 118 Конституції СРСР, були голова Верховної Ради СРСР, його перший заступник, 15 заступників¹, голови Ради Союзу та Ради Національностей, голова Комітету народного контролю СРСР, голови постійних комісій палат та комітетів Верховної Ради СРСР [107, с. 44].

Несамостійний характер інституту Голови Верховної Ради СРСР підкреслюється не лише тим, що він був складовою частиною Президії, а й відсутністю у нього права видавати власні нормативно-правові акти. Згідно з ч. II статті 119 Конституції СРСР саме Президія Верховної Ради СРСР видавала укази та постанови [107, с. 46], а голова Верховної Ради згідно з п. 1 статті 121 лише підписував їх [107, с. 46].

Але, як вже зазначалося вище, зміни 1988 року здійснили важливий крок у напрямі розгалуження повноважень між Президією та головою Верховної Ради. Прикладом цього можна вважати розгалуження повноважень між цими інституціями у сфері оборони країни. Так, Президія Верховної Ради СРСР відповідно до п. 13 статті 119 Конституції СРСР «в період між сесіями Верховної Ради СРСР оголошує загальну або часткову мобілізацію; оголошує стан війни у випадку військового нападу на СРСР чи у випадку необхідності виконання міжнародних договірних зобов'язань із взаємної оборони від агресії» [107, с. 45], але головою Ради оборони СРСР – органу, що відповідає безпосередньо за питання оборони країни, згідно з п. 5 статті 121 Конституції СРСР був голова Верховної Ради СРСР [107, с. 47]. 25 травня 1989 року на першо-

¹ Голів Верховних Рад союзних республік.

му засіданні З'їзду народних депутатів СРСР було обрано голову Верховної Ради. Ним став М. Горбачов [165, с. 111].

Таке розгалуження на конституційному рівні повноважень колегіальної інституції СРСР та її голови зробило ситуацію з главою держави в Радянському Союзі подібною до конституційного становища в інших державах, де існує аналогічний інститут.

Найстарішою на сьогодні країною, яка має колегіального главу держави, є Швейцарська Конфедерація, історія якої розпочинається з 1 серпня 1291 року, коли три кантони¹ Швиц, Урі та Унтервальден підписали Союзний лист, що отримав назву «Клятва Рютлі». У «Лісті» зазначені кантони «задля того, щоб якнайкраще захистити себе, свій скарб та охоронити старе право, дали клятву вірності й обіцяли надавати одне одному усіляку допомогу: як всередині, так і поза своїми землями» [238]. Відносини між кантонами регулювалися їх договорами, а будь-якого конституційного акта тоді не існувало.

Другий етап швейцарської історії пов'язаний із французькою окупацією Швейцарії 1798-1815 рр. В цей час вперше в країні з'явилася писана Конституція, хоча цей акт і пов'язаний із втратою незалежності кантонів. Конституція унітарної Гельветичної Республіки проіснувала до лютого 1803 року, коли французам довелося повернути Швейцарії децентралізовану систему влади, що було традиційно ближчим швейцарській державності.

Третій етап пов'язано із процесами федералізації в Швейцарії. Означений період розпочався 7 серпня 1815 року, коли 22 швейцарські кантони уклали Союзний договір. Загальним знову стало Зібрання представників кантонів, але усі справи зводилися виключно до зовнішніх відносин та гарантій внутрішнього спокою.

Пік боротьби між конфедеративними та федеративними тенденціями припав на листопад 1847 року, коли об'єднані у 1845 році в таємний військово-політичний союз сім відсталих католицьких кантонів утворили Особливий Союз – Зондербунд. Ця спроба сецесії була придушена збройним шляхом і в 1848 році Зібрання представників кантонів розробило нову Конституцію, яка була ухвалена 15 кантонами та одним напівкантоном й набула чинності.

Наступний етап пов'язано із необхідністю посилення централізованої влади у зв'язку із внутрішнім та зовнішнім становищем.

¹ Самоврядні об'єднання громад.

Цей період завершився 29 травня 1874 року, коли набула чинності нова Конституція, яка проіснувала 125 років.

У зв'язку із численними поправками до Конституції, що, без сумніву, ускладнювало використання цього документа, виникла необхідність прийняття більш сучасного Основного Закону і 18 квітня 1999 року була прийнята нині діюча Конституція Швейцарської Конфедерації, що набула чинності 1 січня 2000 року.

Формально нова Конституція Швейцарської Конфедерації не визначає інституту глави держави, але, на нашу думку, ним можна вважати Федеральну раду, що складається із семи членів, обраних на чотири роки Федеральними Зборами, тобто об'єднанням Ради Кантонів та Національної Ради. Свого часу відомий дослідник П. Міжуєв висловлював точку зору на те, що «...особи, обрані одного разу до Федеральної Ради, зазвичай після цього обираються знову. Іноді бувало й так, що той чи інший член Федеральної Ради залишався у ній 15 чи більше років поспіль і не раз виконував обов'язки президента Конфедерації, тим більше, що, власне кажучи, прийнято надавати цю посаду усім членам Ради почергово» [155, с. 18].

На нашу думку, з прийняттям нової конституції ситуація практично не змінилася¹. Саме тому президентом конфедерації чоловік чи жінка може обиратися неодноразово. Такий досить цікавий спосіб заміщення найвищої посади в країні пояснюється, на нашу думку, тим, що президент конфедерації, по суті, не є главою держави. Він має не більше влади, аніж інші члени Федеральної Ради і не більше, ніж вони, несе відповідальність за управління державою. Відповідно до ч. 1 статті 176 Конституції він є лише головою у Федеральній Раді і як такий прагне знатися на справах, якими займаються його колеги.

На протигагу французькій Директорії та Президії Верховної Ради СРСР, що виявили свою політичну нездатність², Швейцарська Конфедерація, глава держави якої має колегіальний характер, управляється своєю Федеральною Радою дуже добре.

Зокрема, Федеральна Рада як глава держави реалізує наступні функції: правотворчу, представницьку та гаранта. Щодо

¹ Нагадаємо, що основною причиною прийняття Конституції стала велика кількість поправок, що ускладнювало її використання.

² Зокрема, Директорія врешті-решт була змушена передати владу консулам, а Президія Верховної Ради практично не реалізувала свій потенціал в умовах однопартійної комуністичної диктатури.

правотворчої функції, то Федеральна Рада має право видавати постанови (ч. 1 статті 182 Конституції Швейцарії), ухвалювати акти кантонів (ч. 2 статті 186). В рамках представницької функції Федеральна Рада реалізує дипломатичні повноваження (стаття 184), як представник держави підтримує відносини союзу¹ із кантонами (ч. 1 статті 186). І, нарешті, як гарант існування держави Федеральна Рада піклується про внутрішню та зовнішню безпеку (стаття 185), заперечує проти договорів кантонів між собою чи з іноземними державами (ч. 3 статті 186), піклується про дотримання союзного права, а також конституцій і договорів кантонів (ч. 4 статті 186), здійснює нагляд за федеральною адміністрацією та іншими носіями завдань Конфедерації (п. а статті 187).

Крім того, Федеральна Рада здійснює низку повноважень у сфері виконавчої влади. Перш за все, це стосується фінансів. Згідно зі статтею 183 Конституції саме ця колегіальна інституція розробляє фінансовий план, складає проект бюджету та звітує про його виконання, а також піклується про належне ведення бюджетного господарства. Крім того, саме Федеральна Рада піклується про виконання законодавства, рішень Федеральних Зборів і рішень органів судової влади (ч. 2 статті 182). В даному випадку Федеральна Рада дійсно виступає як кабінет міністрів, адже, згідно з ч. 1 статті 180 сама визначає мету й засоби своєї урядової політики. Але, це, на нашу думку, свідчить здебільшого про дуалістичний характер влади Федеральної Ради, що, з одного боку, виступає як глава держави, а з іншого – як уряд країни, а не про виключно «кабінетний» характер цієї інституції.

І, нарешті, Федеральна Рада співпрацює із Федеральними Зборами. Зокрема, стаття 181 Конституції наділяє колегіального главу держави Швейцарії правом законодавчої ініціативи, а п. б статті 187 наголошує на тому, що вона регулярно звітує перед Федеральними Зборами про стан справ у державі.

Окрім взаємодії з органами держави, Федеральна Рада реалізує низку повноважень, що пов'язані із громадянським суспільством. Зокрема, п. е статті 187 Конституції вказує на те, що Федеральна Рада організує вибори, котрі не входять до компетенції інших органів влади. На нашу думку, ці повноваження дозволяють громадянському суспільству більш щільно співпрацювати із главою держави, який, крім усього іншого, повинен

¹ Мається на увазі вся Швейцарська Конфедерація.

своєчасно і повно інформувати спільноту про свою діяльність, наскільки це не суперечить іншим публічним чи приватним інтересам (ч. 2 статті 180).

Усе вищезазначене дозволяє стверджувати, що реалізація положень швейцарської конституції дозволить громадянам конфедерації найбільш повно реалізувати свої демократичні уподобання, адже міра загального й політичного розвитку громадян, пильне та вміле спостереження їх за рухом суспільних справ, добровільне ставлення народних представників та інших громадських діячів до своїх обов'язків, свобода преси, зборів тощо не менш істотно впливають на добробут країни, аніж будь-які інші чинники виключно юридичного характеру. З огляду на це слід погодитись із думкою окремих дослідників, які зазначають, що «...Швейцарія являє собою найрозвиненішу з усіх коли-небудь існуючих демократій» [155, с. 19].

Крім Швейцарської Конфедерації, колективний глава держави олігархічного типу є характерним для найвідоміших на сьогодні соціалістичних республік: Китайської Народної Республіки, Корейської Народно-Демократичної Республіки та Республіки Куба.

Щодо Китайської Народної Республіки, то, хоча деякі джерела й визначають главою її держави голову КНР [114, с. 256–257], але на конституційному рівні, на відміну від СРВ та ЛНДР, його статус таким не визнається. Саме тому повноваження глави держави поділяються між головою КНР та Постійним Комітетом Всекитайських Зборів народних представників.

Щодо КНДР, то єдиним органом, який здебільшого виконує функції глави держави (окрім організації оборони), є Президія Верховних Народних Зборів.

У Республіці ж Куба функції глави держави доручаються Державній Раді.

Специфіка конституційного статусу глави держави в КНР, КНДР та Кубі полягає у тому, що, на відміну від СРСР, основні закони сучасних соціалістичних країн розгалужують повноваження колегіальних інституцій (Постійний Комітет Всекитайських Зборів народних представників (ВСНП), Президія Верховних Народних Зборів (ВНЗ) КНДР та Державна Рада Республіки Куба) та одноосібного голови (голова КНР, голова Президії ВНЗ та голова Державної Ради). Так, наприклад, згідно з п. 16 статті 67 Конституції КНР Постійний Комітет ВЗНП визначає державні

нагороди та почесні звання й вирішує питання щодо їх присудження, але лише голова КНР згідно зі статтею 80 Конституції присуджує ці нагороди і звання. В КНДР Президія ВНЗ відає призначенням та відзивом дипломатичних представників, акредитованих за кордон (п. 15 статті 110 Конституції), а голова Президії, згідно з ч. II статті 111 робить це стосовно іноземних дипломатів: отримує вірчі грамоти та листи з відзивом іноземних дипломатичних представників. На Кубі Державна Рада змінює склад Ради міністрів (п. h статті 90 Конституції), але пропозицію щодо цього робить голова Держради згідно з п. f статті 93 Конституції.

Таким чином, конституції сучасних соціалістичних держав окремо закріплюють повноваження обох складових частин колегіального глави держави – колегіальної інституції та одноосібного голови.

Другою ж особливістю колегіального глави держави в соціалістичних країнах є їхня істотна залежність від вищих органів народного представництва. Зокрема, Постійний Комітет ВЗНП є постійним органом Всекитайських Зборів народних представників (стаття 57 Конституції КНР). Президія ВНЗ КНДР згідно з п. 6 і 8 статті 91 Конституції формується Верховними Народними Зборами. Кубинська Державна Рада є органом Національних Зборів Республіки Куба (ч. I статті 89 Конституції). Крім того, і Постійний Комітет ВЗНП КНР (стаття 67 Конституції), і Президія ВНЗ КНДР (стаття 106), і Державна Рада Республіки Куба (стаття 89) є вищими органами державної влади лише в період між сесіями вищих органів народного представництва (ВЗНП, ВНЗ, Національні Збори Республіки Куба).

Говорячи про повноваження глави держави, то в КНР, КНДР та Кубі слід також розрізняти повноваження колегіальної інституції та одноосібного голови.

При цьому компетенція колегіальних інституцій КНР (п. 21 статті 67) та Куби (п. t статті 90) являє собою незавершений перелік функцій та повноважень. Щодо Президії ВНЗ КНДР, то формально такого положення в конституції не міститься.

Аналізуючи компетенцію колегіальних інституцій КНР, КНДР та Куби, можна виділити деякі з функцій та повноважень, що є характерними для глави держави.

Перш за все, до таких належить представницька функція, що реалізується в рамках дипломатичних та символічно-церемоніальних повноважень.

Зокрема, колегіальним інституціям КНР, КНДР та Куби притаманними є наступні дипломатичні повноваження: вирішення питань щодо призначення та відклику уповноважених осіб за кордон (п. 13 статті 76 Конституції КНР; п. 15 статті 110 Конституції КНДР; п. к статті 90 Конституції Республіки Куба); надання згоди на акредитацію іноземним дипломатичним представникам чи відмова у ній (п. р статті 90 Конституції Куби); вирішення питань щодо ратифікації чи денонсації договорів і важливих угод, укладених з іншими державами (п. 14 статті 67 Конституції КНР; п. 14 статті 110 Конституції КНДР; п. о статті 90 Конституції Куби); вводить систему рангів і звань для дипломатичного персоналу (п. 15 статті 67 Конституції КНР; п. 16 статті 110 Конституції КНДР).

Крім того, саме на колегіальні інституції покладається обов'язок забезпечити введення державних нагород і почесних звань та вирішити питання стосовно їх присудження. Це вказує на відповідні символічно-церемоніальні повноваження колегіального глави держави. Зокрема, такими правами володіють Постійний Комітет ВЗНП КНР (п. 16 статті 67 Конституції), Президія ВНЗ КНДР (п. 16 статті 110 Конституції) та Державна Рада Республіки Куба (п. l і m статті 90 Конституції).

Окрім представницьких повноважень, колегіальні інституції КНР, КНДР та Куби реалізують певну правотворчу функцію. При цьому така правотворчість виражається як у виданні нормативно-правових актів (законів, декретів тощо), так у відміні певних нормативно-правових актів (адміністративних інструкцій та ін.).

Щодо видання законів, то ці повноваження надані колегіальним інституціям КНР, КНДР та Куби виключно тому, що вони діють як вищі органи влади у міжсесійні періоди вищих органів народного представництва.

Так, Постійний Комітет ВЗНП КНР в рамках цих повноважень має право розробляти та вносити поправки до законів. При цьому, якщо закони вже видані Всекитайським Зібранням Народних Представників, то поправки не повинні суперечити основним принципам означених актів. Крім того, право на видання законів не є абсолютним правом Постійного Комітету: згідно з п. 2 статті 67 існує низка законів, що розробляються виключно Всекитайськими Зборами народних представників.

Аналогічні повноваження притаманні й Президії ВНЗ КНДР (п. 2 статті 110 Конституції) та Державній Раді Республіки Куба (п. с статті 90 Конституції).

Крім видання законів в рамках так званого делегованого законодавства, колегіальні інституції здійснюють інші повноваження у сфері законотворчості. Зокрема, п. е статті 90 Конституції Республіки Куба надає Державній Раді право законодавчої ініціативи.

Проте діяльність колегіальних інституцій соціалістичних республік¹ щодо створення нормативно-правових актів не вичерпується лише законотворчістю. Так, стаття 114 Конституції КНДР надає Президії ВНЗ право видавати спеціальні декрети, спрямовані на вирішення проблем, які постають перед колегіальним главою держави Корейської Народно-Демократичної Республіки. Аналогічні права надані й Державній Раді Республіки Куба (п. с статті 90 Конституції).

Окрім видання нормативно-правових актів, колегіальним інституціям КНР, КНДР та Куби надається право відмінити акти органів виконавчої влади². Так, Постійний Комітет ВЗНП КНР згідно зі статтею 67 Конституції, скасовує адміністративні правила та інструкції, рішення та накази Державної ради (уряду) КНР, які суперечать Конституції або законам (п. 7), місцеві правила чи рішення органів влади провінцій, автономних районів чи муніципальних утворень, які знаходяться у безпосередньому підпорядкуванні центральному уряду, котрі суперечать Конституції, законам чи адміністративним правилам та інструкціям (п. 8). Практично те ж саме відбувається й на Кубі, де Державна Рада відповідно до статті 90 Конституції призупиняє виконання актів Ради міністрів та місцевих асамблей народної влади (п. q), а також відзиває акти місцевих виконавчих комітетів (п. r). В КНДР Президія ВНЗ, згідно з п. 6 статті 110 Конституції відмінює рішення будь-яких органів держави, що суперечать Конституції, законам та рішенням Верховних Народних Зборів, рішенням, наказам та декретам самої Президії і тимчасово призупиняє дію місцевих народних зборів.

Однак правотворча діяльність колегіальних інституцій КНР, КНДР та Куби має ще один аспект, пов'язаний із тим, що вони є органами, утвореними вищими представницькими структурами із числа своїх членів. Внаслідок цього вони не лише мають право

¹ КНР, КНДР та Куба.

² В соціалістичних державах відкидається ідея поділу влади, а тому органи виконавчої влади зазвичай називаються органами державного управління.

тлумачити Конституцію й закони (п. 1 статті 67 Конституції КНР, п. 4 статті 110 Конституції КНДР, п. d статті 90 Конституції Республіки Куба), а й корегувати державні плани та державний бюджет (п. 5 статті 67 Конституції КНР, п. 3 статті 110 Конституції КНДР).

Окрім представницької та правотворчої функцій, колегіальні інституції соціалістичних республік виконують ще одну функцію – гарантійну. В її рамках вони здійснюють певні повноваження у сфері оборони та подолання надзвичайних ситуацій.

Зокрема, в КНР загальне керівництво збройними силами здійснює Центральна військова комісія (стаття 93 Конституції КНР). Однак Постійний Комітет ВЗНП КНР згідно зі статтею 67 Конституції контролює її роботу (п. 6), за поданням Голови комісії призначає її членів (п. 10). Крім того, саме він вводить систему рангів і звань військового персоналу (п. 15), а у в період між сесіями ВЗНП КНР вирішує питання про оголошення стану війни (п. 18), про загальну чи часткову мобілізацію (п. 19) та запровадження у деяких регіонах військового стану (п. 20 статті 67 Конституції КНР).

В Республіці Куба Державна Рада згідно з п. g статті 90 Конституції може оголосити загальну мобілізацію та війну, а також укласти мир, якщо Національні Збори не засідають і нема гарантії їх скорого скликання.

Проте найбільш обмеженою формально у сфері оборони є Президія ВНЗ, адже відповідно до статті 100 Конституції «найвищим керівним воєнним органом державної влади і загальним органом управління обороною» є Національний Комітет Оборони. Стаття ж 105 Конституції формально передбачає відповідальність НКО лише перед Верховними Народними Зборами. Тобто фактичне керівництво армією в КНДР здійснює НКО, що є відповідальний перед ВНЗ, але не перед їх Президією. Слід зазначити, що Конституція КНДР взагалі не надає Президії якихось повноважень щодо керівництва армією, але наділяє НКО наступними прерогативами: організує збройні сили та оборону держави в цілому; створює та ліквідує національні установи в сфері оборони; оголошує в державі стан війни та видає накази про мобілізацію тощо (стаття 104).

Торкаючись повноважень колегіального глави держави КНР, КНДР та Куби у сфері реалізації інших гілок влади, слід вказати, що усі колегіальні інституції є частиною насамперед законодавчої

влади (стаття 58 Конституції КНР; ч. II статті 88 Конституції КНР) та постійними робочими органами (стаття 57 Конституції КНР; ч. I статті 89 Конституції Куби) вищих структур народного представництва. Саме тому на них покладається не лише законодавча діяльність, а й обов'язок організувати роботу вищих представницьких органів. Зокрема, в КНР це виражається у тому, що Постійний Комітет ВЗНП повинен скликати щорічні та позачергові сесії Всекитайських Зборів народних представників (стаття 61 Конституції КНР). Той же обов'язок покладається на Президію ВНЗ КНР (п. 1 статті 110 Конституції). В Республіці Куба згідно з п. а статті 90 Конституції на Державну Раду покладається обов'язок скликати лише позачергові сесії Національних Зборів.

Крім скликання вищих органів народного представництва, колегіальні інституції соціалістичних республік мають право призначити до них вибори. Так, стаття 60 Конституції КНР передбачає, що Постійний Комітет ВЗНП повинен забезпечити вибори до наступних Всекитайських Зборів народних представників за два місяці до закінчення терміну повноважень діючого ВЗНП. Якщо ж внаслідок надзвичайних обставин такі вибори не можуть відбутися, то їх слід відкласти, а термін повноважень діючого ВЗНП може бути продовженим на основі голосування більш, ніж 2/3 членів Постійного Комітету діючого ВЗНП. Аналогічна норма існує і в Конституції Республіки Куба (п. b статі 90), де на Державну Раду покладається обов'язок призначити вибори до Національних Зборів. Крім того, кубинська Конституція зобов'язує Державну Раду видати розпорядження про проведення референдуму, стосовно якого була прийнята відповідна постанова Національних Зборів (п. f статті 90).

Але виключно законодавчою діяльністю повноваження колегіальних інституцій КНР, КНР та Республіки Куба не вичерпуються, адже конституційна практика цих країн взагалі відкидає принцип поділу влади на користь принципу з'єднання гілок влади. Фактично це означає, що Постійний Комітет ВЗНП КНР, Президія ВНЗ КНР та Державна Рада Республіки Куба діють у сфері виконавчої та судової влади. Зокрема, Постійний Комітет ВЗНП контролює роботу Держради КНР (п. 6 статті 67 Конституції).

Окрім управлінських повноважень, Постійному Комітету надані істотні кадрові прерогативи. Так, п. 9 статті 67 Конституції передбачає, що ця колегіальна інституція у період між сесіями Всекитайських Зборів народних представників вирішує питання

щодо призначення міністрів, які очолюють міністерства та комітети, Генерального ревізора чи Генерального секретаря Держради, котрі висуваються прем'єром Держради. В Республіці Куба Державна Рада замінює, за пропозицією голови, членів Ради міністрів в період між сесіями Національних Зборів (п. h статті 90 Конституції). Аналогічні положення існують в Конституції КНДР (п. 11 статті 110).

У сфері ж судової влади найпоширенішою прерогативою колегіальних інституцій КНР, КНДР та Куби є право помилування або амністії. Зокрема, правом помилування володіють Постійний Комітет ВЗНП (п. 17 статті 67 Конституції КНР), Президія ВНЗ (п. 17 статті 110 Конституції КНДР) та Державна Рада (п. n статті 90 Конституції Республіки Куба). Щодо загальної амністії, то таке право надається лише Президії ВНЗ КНДР (п. 17 статті 110 Конституції).

Крім того, у сфері судоустрою на колегіальні інституції покладаються певні кадрові та інші повноваження. Так, Постійний Комітет ВЗНП КНР контролює роботу Верховного Народного Суду та Верховної Народної Прокуратури (п. 6 статті 67 Конституції). Крім того, за рекомендацією голови Верховного Народного Суду ця колегіальна інституція призначає чи усуває з посад заступників голови та суддів Верховного Народного Суду, членів його Судового Комітету та голови Військового Суду (п. 11 статті 67), а за рекомендацією Генерального прокурора Верховної Народної Прокуратури призначає чи усуває з посад заступників генерального прокурора та прокурорів Верховного Народного Суду, членів його Прокурорського Комітету та Головного прокурора військової прокуратури, і затверджує призначення та усунення з посад головних прокурорів прокуратури провінцій, автономних районів чи муніципальних утворень, які знаходяться у безпосередньому підпорядкуванні центрального уряду (п. 12 статті 67). Аналогічна норма стосовно суддів діє в Конституції КНДР (п. 13 статті 110). В Республіці Куба, де немає інституту прокуратури, функції останнього виконує генеральний атторней. Отже, кадрові повноваження щодо суддів та офісу генерального атторнея, передбачені Конституцією Куби (п. i та j статті 90) є також практично аналогічними тим, що існують в КНР.

Проте, як вже зазначалося вище, існуюча форма глави держави в КНР, КНДР та Кубі не вичерпується лише колегіальною інституцією. Другою складовою колегіальної форми є одноосібний

голова – голова в КНР, голова Президії Верховних Народних Зборів в КНДР та голова Державної Ради в Республіці Куба.

Порівнюючи конституційно-правовий статус одноосібних голів КНР, КНДР та Куби, ми стикаємось із тим, що вони всі обираються вищими органами народного представництва. Так, голова КНР та його заступник обираються Всекитайськими Зборами народних представників (п. 4 статті 62 Конституції КНР), голова Президії ВНЗ – Верховними Народними Зборами (п. 6 статті 91 Конституції КНДР), а голова Державної Ради – Національними Зборами (п. m статті 75 Конституції Республіки Куба).

Щодо самих повноважень, то вони також передбачаються відповідними положеннями конституцій означених країн (розділ II глави 3 Конституції КНР; стаття 111 Конституції КНДР; стаття 93 Конституції Куби).

Перш за все, конституціями КНР, КНДР та Куби закріплюється представницька функція одноосібного голови. Зокрема, ч. II статті 111 Конституції КНДР наголошує, що голова Президії ВНЗ представляє державу. Аналогічна норма існує і в Конституції Куби: п. а статті 93 встановлює: голова Державної Ради представляє державу.

В рамках представницької функції найбільш поширеними повноваженнями одноосібного голови є дипломатичні. Так, голова КНР, згідно статті 81 Конституції від імені Китайської Народної Республіки «...приймає іноземних дипломатичних представників, на підставі рішень Постійного Комітету Всекитайських Зборів народних представників призначає і відкликає повноважних представників в іноземних державах, ратифікує й розриває договори й важливі угоди, укладені з іноземними державами» [115, с. 272]. В КНДР голова Президії ВНЗ «...отримує посвідчення особистості й листи-відкликання дипломатичних представників, акредитованих іноземною державою» (ч. II статті 111 Конституції). На Кубі голова Державної Ради згідно з п. g статі 93 Конституції, «...отримує вірчі грамоти іноземних дипломатичних місій»¹.

Інша група повноважень, пов'язаних із представницькою функцією належать до символічно-церемоніальних. Саме в їх рам-

¹ До речі, це повноваження голова може делегувати будь-якому із своїх заступників з числа членів Державної Ради.

ках голова КНР згідно зі статтею 80 Конституції присуджує державні нагороди та почесні звання.

В рамках правотворчої функції одноосібний голова бере участь у законодавчому процесі. Зокрема, Голова КНР, на підставі рішень Всекитайських Зборів народних представників та їх Постійного Комітету обнародує законодавчі акти. В КНР така діяльність є дещо завуальованою, адже, згідно з ч. 1 статті 111 голова Президії організує та веде її роботу. В рамках цього положення голова Президії може також брати участь в законодавчому процесі і навіть організувати його. Дещо аналогічною є ситуація на Кубі, де голова Державної Ради організує діяльність Державної ради та керує нею, скликає її засідання і головує на них (п. b статті 93). Тим самим голова Державної Ради може організувати законодавчий процес, адже в період між сесіями Національних Зборів означена колегіальна інституція має всю повноту законодавчої влади.

В рамках гарантійної функції одноосібний голова, зокрема, реалізує повноваження у сфері оборони та подолання надзвичайних повноважень. Так, в КНР згідно зі статтею 80 Конституції саме голова республіки оголошує військовий стан та видає накази про мобілізацію. В Республіці Куба голова Державної Ради здійснює контроль над Радою Національної Оборони (п. і статті 93), а в необхідних випадках оголошує в державі надзвичайний стан (п. j). Крім того, саме він є верховним головнокомандувачем і здійснює заходи щодо загальної організації збройних сил (п. h). До речі, глава Кубинської держави Ф. Кастро, перераховуючи в ЗМІ свої «титули», перш за все, наголошував на тому, що він є верховним головнокомандувачем, а вже потім – першим секретарем ЦК Компартії Куби, головою Державної Ради та Ради міністрів тощо [100, с. 579].

У сфері виконавчої влади голова КНР призначає чи усуває з посади Генерального ревізора, Генерального секретаря, прем'єра, віце-прем'єрів та членів Держради, міністрів, які очолюють міністерства та комітети (стаття 80 Конституції). На Кубі ж відповідно до статті 93 Конституції ці повноваження є значно більшими, адже голова Державної Ради одночасно очолює Раду міністрів (п. b). В рамках цих повноважень він контролює діяльність міністерств та інших центральних органів державного управління (п. c), керує будь-яким з означених органів (п. d), пропонує Національним Зборам кандидатури членів Ради міністрів (п. e) та приймає відставку членів Ради міністрів (п. f).

У сфері судової влади голова КНР видає укази про помилування (стаття 80 Конституції).

Таким чином, колегіальна форма колективної моделі інституту глави держави уособлюється не лише у відповідній колегіальній інституції, а й у її одноосібному голові. Реальне ж розгалуження повноважень здебільшого залежить від рівня демократизації колегіального органу та традицій персоналізації влади, що існують в тій чи іншій країні.

Іншою формою колективного глави держави є діархія. В її рамках на сьогодні можна виділити два різновиди діархії: вертикальну та горизонтальну (чи особисту).

При цьому остання передбачає двох глав держав з рівними правами та обов'язками. Прикладом такої діархії в рамках республіки на сьогодні є Республіка Сан-Марино.

Вертикальна ж діархія передбачає подвійного главу держави, один з яких є підлеглим відносно іншого. Прикладом є Ісламська Республіка Іран.

Так, в Ісламській Республіці Іран вищу державну владу представляють керівник (валі-факіх – духовний правитель) та президент. На думку російських конституціоналістів президент Ірану є главою держави [198, с. 252]. В Україні ж підтримуються іншої точки зору, віддаючи йому повноваження вищого очільника виконавчої влади [281, с. 82]. На думку ж автора монографії, в Ірані склалася унікальна ситуація вертикальної діархії, коли частина повноважень глави держави надається керівникові, а інша – президенту ІРІ. При цьому останній займає підлегле місце стосовно керівника, адже згідно з п. 9 статті 110 Конституції Ісламської Республіки Іран придатність кандидата в президенти республіки, який обирається на перший термін, повинна бути підтверджена керівником ІРІ. Зокрема, серед вимог до президента є не лише загальні (іранське громадянство, національність, адміністративні здібності тощо), а й надійність та благочестя і переконана віра в основні принципи ІРІ та офіційну ідеологію країни (стаття 115 Конституції ІРІ). Фактично останні положення і встановлюються керівником республіки. Крім того, саме керівникові надається останнє слово відносно звільнення президента республіки з посади: згідно п. 10 статті 110 Конституції керівник звільняє президента республіки з урахуванням інтересів країни після того, як Верховний Суд оголошує останнього винуватим у порушенні його конституційних обов'язків, або після голосування Ісламських

Консультативних Зборів щодо некомпетентності президента. Фактично ж таке положення дозволяє керівникові, якщо цього потребують національні інтереси країни, відмовитись звільнити президента республіки з посади.

Стосовно ж керівника, то президент республіки взагалі не має ніякого впливу на порядок його формування. Отже, можна зробити висновок, що в Ірані дійсно існує вертикальна діархія двох осіб: керівника, що реалізує більшу частину повноважень глави держави і фактично визначає президента, та президента, що здійснює ті повноваження глави держави, які не реалізує керівник.

Основними функціями глави держави в Ісламській Республіці Іран є представницька, правотворча та гарантійна. Досить цікавими є також повноваження глави держави у сфері дії законодавчої, виконавчої та судової влади.

Так, аналізуючи повноваження керівника та президента Ірану, ми стикаємось з тим, що здебільшого представницька функція реалізується президентом ІРІ, хоча й керівник має представницький (символічний) характер. Зокрема керівник ІРІ символізує єдність державної влади, адже законодавча, виконавча і судова влада «...функціонує під абсолютним наглядом релігійного керівника» (стаття 57 Конституції).

Проте дипломатичні та символічно-церемоніальні повноваження, які, у більшості випадків складають суть представницької функції, віддані президенту ІРІ: згідно зі статтею 125 Конституції право підписання договорів, протоколів, контрактів і угод, укладених урядом Ірану з іншими урядами, а також договорів, що мають відношення до міжнародних організацій, надається президенту ІРІ після відповідної санкції Ісламських Консультативних Зборів. Що ж стосується символічно-церемоніальних повноважень, то, наприклад, присудження державних відзнак також здійснює президент республіки (стаття 129 Конституції).

Проте відсутність дипломатичних повноважень не виключає зовнішньополітичних прерогатив керівника, адже відповідно до п. 1 і 2 ч. 1 статті 110 Конституції саме йому надається право, після відповідних консультацій, формулювати загальну політику Ісламської Республіки Іран та здійснювати нагляд за виконанням цієї політики. Фактично це означає, що вся дипломатична діяльність президента здійснюється на тих засадах, які формулює Керівник ІРІ.

Що ж стосується правотворчої функції, то зазвичай вона реалізується у двох напрямках. Перший напрямок полягає в участі

глави держави в законотворчому процесі. Другий – у виданні главою держави власних нормативно-правових актів.

Перший напрямок прямо передбачається в Конституції Ісламської Республіки Іран, де право підписувати закони покладається на президента ІРІ (стаття 123 Конституції). Крім того, як керівник уряду, президент підписує правила й інструкції, якими керуються окремі міністерства (ч. 2 статті 138).

Щодо другого напрямку, то керівник ІРІ може видавати власні декрети щодо організації референдуму (п. 3 статті 110 Конституції) чи виборів президента (п. 9 статті 110).

Функція ж гаранта розділена між керівником та президентом країни. Так, керівник ІРІ згідно зі статтею 57 Конституції ІРІ здійснює нагляд за функціонуванням законодавчої, виконавчої та судової влади. Президент же, відповідно до статті 113, несе відповідальність за реалізацію Конституції.

Крім того, глава держави зазвичай є гарантом державної незалежності та територіальної цілісності, а тому йому надається низка повноважень у сфері оборони. Зокрема, в Ісламській Республіці Іран Конституція надає саме керівникові ІРІ вищу владу в державі у сфері оборони. Так, виходячи з ч. 1 статті 110 Конституції, керівник здійснює наступні повноваження: верховне командування збройними силами (п. 4), оголошення війни, миру та мобілізації збройних сил Республіки (п. 5), визначення відмінностей між трьома видами збройних сил Ірану і визначення їх взаємодії (п. 7). Крім того, згідно з п. 6 ч. 1 статті 110 Конституції Керівник ІРІ призначає, звільняє та відправляє у відставку начальника об'єднаного штабу (п. d), головнокомандувача Корпусом охоронців Ісламської революції (п. e), командувачів збройними силами та внутрішніми військами (п. f). Президента ж формально позбавлено будь-яких повноважень у сфері оборони.

Розглядаючи повноваження глави держави Ірану у сфері дії законодавчої влади, ми бачимо значні прерогативи у цій сфері саме керівника ІРІ. Зокрема, він здійснює загальний нагляд за функціонуванням законодавчої влади (стаття 57 Конституції). Причому зазначений нагляд здійснюється опосередковано через діяльність Ради Нагальної Потреби та Ради з питань охорони Конституції. Все це потребує певного пояснення. Виходячи із статті 58 Конституції ІРІ, законодавча влада в цій державі здійснюється Ісламськими Консультативними Зборами, що складаються з 270 обраних представників іранського народу. При цьому представ-

ники інших конфесій відповідно до ч. 2 статті 64 Конституції ІРІ також представлені в зазначеному органі: по одному представнику від послідовників Заратустри та від юдеїв; один спільний представник від християн-ассірійців та християн-халдеїв; і ще двоє – від християн-вірмен (один – з півдня і один – з півночі Ірану). На Ісламські Консультативні Збори покладається обов'язок видавати закони. Однак керівник має можливість впливати на законотворчу діяльність парламенту. Зокрема, саме це впливає з положень статті 112 Конституції ІРІ, яка закріплює положення щодо функціонування та формування Ради Нагальної Потреби. Згідно з ч. 2 статті 112 членів цієї Ради призначає керівник. Означена Рада за наказом керівника має право зажадати від Ради з питань охорони Конституції оцінки законопроекту Ісламських Консультативних Зборів на предмет їх відповідності Шаріату та Конституції (ч. 1 статті 112). Водночас Раду з питань охорони Конституції також практично формує керівник, призначаючи, згідно з п. 6а ч. 1 статті 110 Конституції, членів (факхів) Ради з питань охорони Конституції.

Щодо президента, то Конституція прямо закріплює його право підписувати закони (стаття 123 Конституції).

Повноваження глави держави у сфері виконавчої функції закріплюються в Конституції Ірану: він здійснює виконавчу владу через органи виконавчої влади. Зокрема, саме це передбачається в статті 60 Конституції ІРІ. Самі ж повноваження у сфері виконавчої влади керівника та президента співвідносяться як загальне та конкретне. Так, Конституція Ірану (ч. 1 статті 110) дозволяє керівнику звільнити з посади президента республіки (п. 10), а також здійснювати помилування злочинців (п. 11). Щодо президента, то він фактично очолює виконавчу владу країни. Зокрема, Конституція Ісламської Республіки Іран закріплює положення про те, що главою уряду є президент ІРІ (ч. 1 статті 134), який призначає міністрів (стаття 133), відправляє їх у відставку (ч. 2 статті 135 і 136), затверджує інструкції, розроблені окремими міністрами (ч. 2 статті 138). Крім того, саме президент несе відповідальність за реалізацію національних планів та бюджету (стаття 126 Конституції).

Специфіка Ірану, крім усього іншого, полягає у формальній відсутності посади прем'єр-міністра на формально-конституційному рівні, хоча на цьому й наголошують окремі науковці [281, с. 82]. Однак ці обов'язки згідно з ч. 2 статті 124 Конституції

фактично виконує перший заступник президента: саме на нього покладається відповідальність за справи Ради міністрів.

Розглядаючи ж повноваження глави держави у сфері судової влади, ми бачимо, що здебільшого ці повноваження притаманні керівникові. Так, згідно зі статтею 57 Конституції саме він здійснює загальний нагляд за діяльністю судової влади. Окрім того, відповідно до п. 6 (b) ч. 1 статті 110 керівникові надається право призначати, звільняти та приймати відставку членів вищої судової влади країни. Більш детально питання щодо призначення глави судової влади регулює стаття 157 Конституції Ірану. Зокрема у ній говориться, що керівник повинен призначити главою судової влади «справедливого, благородного чоловіка, обізнаного у судових справах та розсудливого, який має адміністративні здібності». Крім того, саме керівнику надано право помилювання злочинців за поданням голови судової влади (п. 11 статті 110 Конституції).

Іншим різновидом подвійного глави держави є особиста (горизонтальна) діархія, що характерна для Сан-Марино, обов'язки глави держави якої, згідно з ч. I статті 3 Декларації прав громадян та основних принципів державного устрою Сан-Марино від 8 липня 1974 року, колегіально виконують два капітан-регенти, специфічний статус яких визначається перш за все відповідними правовими звичаями.

Зрозуміло, що в Сан-Марино глави держави реалізують свої повноваження на рівноправній основі. Це, зокрема також здійснюється на основі правових звичаїв Сан-Марино. Рівноправність капітан-регентів Республіки забезпечується колегіальним характером їх роботи (ч. I статті 3 Декларації), який дозволяє їм накладати вето на будь-яке неузгоджене рішення одне одного [50]. При цьому Декларація прав громадян та основних принципів державного устрою Сан-Марино не визначає конкретних повноважень глави держави.

Таким чином, навіть в умовах існування колегіальної моделі інституту глави держави, в зазначених державах виділяються одноосібні керівники, що здійснюють верховне представництво держави у зовнішніх відносинах та керують роботою колегіальної інституції.

ПІСЛЯМОВА

Історико-теоретична проблематика республіканської форми правління має декілька аспектів свого дослідження. І найголовніший з них полягає у дослідженні республіканського інституту глави держави, адже сам поділ усіх форм правління на монархії та республіки полягає у певних особливостях статусу глави держави.

Щодо дослідження самої республіканської форми правління, то на сьогодні воно має істотні прогалини, які полягають в акцентуації сучасного державознавства лише на поліархічних республіках (президентських, парламентських та змішаних) та повному ігноруванні питань, пов'язаних з олігархічними (теократичними й соціалістичними) та автархічними республіками, незважаючи на те, що донедавна більша частина республік земної кулі були саме олігархічними та й на сьогодні багато хто не відмовився від такого образу правління у державі.

Саме тому ця монографія присвячена не лише аналізу поліархічної тріади республік, а й дослідженню республіканських олігархій.

Другий момент дослідження інституту глави держави в умовах республіканської форми правління полягає у тому, що автор намагався якомога більше уникати оцінювання при визначенні образів та систем правління. Зокрема, головну відмінність між президентсько-парламентською та парламентсько-президентською системами республіканського правління він вбачає лише у визначенні суб'єкта призначення голови уряду: за президентсько-парламентської системи *президент призначає* голову уряду *за згодою парламенту*, а за парламентсько-президентської системи правління – *парламент призначає* голову уряду *за згодою президента*.

Таким чином, аналіз, проведений у цій монографії, дозволяє представити республіканську форму правління як трирівневу структуру: форма правління (республіка) – образ правління (поліархічна республіка; олігархічна республіка; автархічна

республіка) – система правління (президентська республіка, парламентська республіка, президентсько-парламентська республіка, парламентсько-президентська республіка; соціалістична республіка, теократична республіка; вождистська республіка).

Не менш важливою проблемою є історичний аналіз республіканської ідеології. При цьому автор монографії вважає, що близькість республіканської форми правління та демократичного режиму виявляє потребу дослідити в цілому усю історію республікансько-демократичної ідеології від прадавніх часів до сьогодення.

Аналогічною є й ситуація з історією розвитку республіканської форми правління. І хоча автор розглядає її крізь призму розвитку інституту глави держави, проте саме зазначена акцентуація дає нам уявлення про розвиток інституту державного правителя в стародавні часи (аристократичні і демократичні республіки) і в добу Середньовіччя (міські республіки).

Виникнення інституту президентства у світі було пов'язане з пошуком США нового способу організації вищої державної влади. При цьому терміном «президент» («голова»), на нашу думку, позначається особа, котра втілює єдину федеративну державу – Сполучені Штати (Держави) Америки, кожен з яких самостійно обирає собі губернатора. Губернатор же є «нащадком» британського панування, хоча тоді його призначав король для кожної колонії, яка згодом стала штатом.

Аналіз інституту глави держави є неможливим без дослідження його статусу. При цьому, автор наголошує на трьох важливих складових елементах – аспектах: організаційному (порядок формування і припинення повноважень), структурному (місці в системі державних органів) та функціональному (функції та повноваження глави держави). Зокрема, детально аналізуючи останній, автор дослідив його особливості в умовах поліархічних та олігархічних республік.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аб Канстытуцый. Заява апазіцы БНФ // Народ. газ. – 1993. – 19 чэрвеня. – С. 1.
2. Абрамова О. Общие интересы – превыше всего / О. Абрамова // Европейское время. – 1993. – № 4. – С. 3.
3. Авакьян С. А. Президент Российской Федерации: Эволюция конституционно–правового статуса / С. А. Авакьян // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 1998. – № 1. – С. 8–40.
4. Аляшкewіч В. Салодкае слова улада. Ні падзеляць яе парламент и Прэзідэнт? / В. Аляшкewіч // Беларусь. – 1996. – № 2. – С. 2–3.
5. Аль-Каддафи М. Зеленая Книга [Электронный ресурс] / Муаммар аль-Каддафи. – Режим доступа:
<http://lib.ru/POLITOLOG/KADDAFI/greenbook.txt>
6. Альтернативы // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 40.
7. Андреев И. Хомейни умер, что дальше? / И. Андреев // Литературная газета. – 1989. – 21 июня. – С. 14.
8. Андрузький Г. Начерки конституції республіки / Г. Андрузький // Історія Української конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 54–64.
9. Антоненка М. Ад якой дэмакратый мы адмауляемся? / М. Антоненка // ЛіМ. – 1993. – № 40. – С. 5.
10. Аристотель. Афинская политика / Аристотель; [пер. с древнегреч. С. И. Радцига]. – М. : Мысль, 1997 [Электронный ресурс] / Российский Университет дружбы народов, социально–гуманитарное и политологическое образование. – Режим доступа :
<http://www.humanities.edu.ru/db/msg/18630>
11. Аристотель. Политика / Аристотель; пер. с древнегреч. С. А. Жебелева под ред. А. И. Доватура // Аристотель. Соч. : В 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975 – 1983. – Т. 4: Никомахова этика; Большая этика; Политика; Поэтика. – 1983. – С. 375–644. – (Философское наследие; т. 90).
12. Ахметшин Н. Х. Модели политических реформ / Н. Х. Ахметшин // Государство и право. – 1993. – № 1. – С. 80–91.

13. Балашевич А. За прадстаужчую вярхоўную уладу / А. Балашевич / Мін. прауда. – 1993. – 16 лістапада. – С. 2.
14. Бахман К. Кем был Гитлер в действительности / К. Бахман; общ. ред. В.Д. Ежова; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1981. – 207 с.
15. Беккариа Ч. О преступлении и наказаниях / Чезаре Беккариа; [пер. с ит. Ю. М. Маринина и Г. В. Черданцева]. – М. : Стелс, 1995. – 304 с.
16. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем; [пер. з англ.]. – К. : Україна, 1999. – 554 с.
17. Блаунстайн А. П. Разрабатывая современную конституцию (доклад, подготовленный специально для Конституционной комиссии Российской Федерации) / Альберт П. Блаунстайн, Брюс Фейн // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 71–88.
18. Бобков В. Какой власти отдать власть? / В. Бобков, В. Мельник, А. Матусевич, А. Шарапо // Знамя юности. – 1993. – 1 ноября. – С. 2.
19. Большой юридический словарь / [Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В.Е. Крутских]. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 790 с.
20. Бостан С. К. Актуальні проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. Ч. 1 : Актуальні проблеми теорії держави / [Тимченко С. М., Бостан С. К., Пархоменко Н. М. та ін.]. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
21. Бощенко И. В. Эволюция Социальных Систем [Электронный ресурс] / И. В. Бощенко // Нейроквад: нейронные сети нового поколения, новости. – Режим доступа : <http://www.neuroquad.ru/book/ess/ess.html>
22. Брин Д. Почталъон: Роман / Дэвид Брин; [пер. с англ. А.Ю. Кабалкина]. – СПб. : Азбука–классика, 2002. – 384 с.
23. Будет ли Беларусь президентской республикой / Данные Белорусской службы «Общественное мнение» // 7 дней (Беларусь). – 1993. – 19 июня. – С. 4.
24. Буровский А.М. Несбывшаяся Россия / Андрей Буровский. – М. : Эксмо–Яуза, 2010. – 512 с. – (Вся правда о России).
25. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. – Харьков : Фолио, 2003. – 510 с. – (100 знаменитых).
26. Валанзуала А. Латинская Америка: кризис президентской власти / Артуро Валанзуала // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 75–76.
27. Василевич Г. Надежный двигатель прогресса / Г. Василевич // Беларус. думка. – 1996. – № 4. – С. 90–93.
28. Василевич Г. Поиск оптимальной модели / Г. Василевич // Советская Белоруссия. – 1993. – 19 февраля. – С. 3.

29. Велесова книга: Перевод // Велесова книга. Славянские веды / [сост., ст., пер. и коммент. Д. М. Дудко]. – М. : ЭКСМО–Пресс, 2002. – 400 с. – (Серия «Антология мудрости»).
30. Вильсон В. Государственный строй Соединенных Штатов / Вудро Вильсон; [пер. с 20–го изд.; под ред. П. П. Гронского и Ф. П. Корсакова]. – СПб., 1909. – 282 с.
31. Волков Л. Б. Сильный Президент, сильный Парламент, ответственное Правительство / Л. Б. Волков // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 42–45.
32. Воронов Ю. М. Идеократия. Историко-политические контексты / Ю. М. Воронов. – СПб. : Издательство С.-Петербург. ун-та, 1998. – 221 с.
33. Гамильтон А. Записки Федералиста / Александр Гамильтон // Гамильтон А. Федералист № 9 / А. Гамильтон; [пер. с англ. Н. Яковлева] // Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джая / [под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Яковлева; коммент. О.Л. Степановой]. – М. : Прогресс–Литера, 1994. – С. 72–77.
34. Гамильтон А. План создания Союза / А. Гамильтон // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально–экономической литературы, 1963–1967. – Т. I: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 443–444.
35. Ганкок Дж. Декларация независимости Соединенных Штатов Америки (4.VII.1776 г.) / Джон Ганкок // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально–экономической литературы, 1963–1967. – Т. I: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 419–423.
36. Гарлицкий Л. Л. Институт президентства в новой Конституции Польши / Л. Л. Гарлицкий // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1997. – № 3–4. – С. 67–74.
37. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; [пер. с нем. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. – (Философское наследие; т. 113).
38. Георгиян Э. Институт президентской власти в современном мире / Э. Гергиян // Социалистическая законность. – 1991. – № 11. – С. 68–72.
39. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер; [пер. с нем.] – М. : Витязь, 2000. – 587 с.
40. Голуб А. ВНР: в поисках оптимального варианта / А. Голуб, Я. Немет // Аргументы и факты. – 1989. – № 10. – С. 2.
41. Гомер. Одиссея / Гомер; [пер. з давньогрец. В. Жуковського] // Хрестоматія з історії політичних вчень : посібник / [упорядкув. і коммент. О.М. Уривалкіна]. – К. : Дакор, КНТ, 2008. – С. 64–66.

42. Горбачёв М. Заявление Президента СССР / М. Горбачёв // Известия. – 1991. – 10 декабря. – С. 2.
43. Горбачёв М. С. Верю в вашу мудрость... / М. Горбачёв // Советская Россия. – 1991. – 27 декабря. – С. 1.
44. Горбачёв М. С. Речь на внеочередном третьем Съезде народных депутатов СССР / М. С. Горбачёв // Московская правда. – 1990. – 16 марта. – С. 2.
45. Горнак И. А. Полномочия Президента Республики Беларусь в области военного строительства и обороны : автореф дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.02: «Конституционное право; муниципальное право» / И. А. Горнак. – Мн., 2000. – 17 с.
46. Горовиц Д. Различия демократий / Д. Горовиц // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 25–34.
47. Готроп Л. Рушійні сили в умовах кризи: Ф.Д. Рузвельт і Новий курс / Луїс Готроп // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції, 7–9 квітня 1995 р. / Програма сприяння парламентам України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 15–28.
48. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов / В. Г. Графский. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : НОРМА, 2007. – 752 с.
49. Григонис Э. П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э. П. Григонис // Григонис Э. П. Конституционное право зарубежных стран: курс лекций / Григонис Э. П., Григонис В. П. – СПб., 2002. – С. 298–405.
50. Гринберг А.И. Декларация прав граждан и основных принципов государственного устройства Сан-Марино (Республики Сан-Марино) от 8 июля 1974 г. Вводная статья [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3864897.htm
51. Громыко А. Л. Политические режимы (история и теория вопроса) / А. Л. Громыко. – М. : О-во «Знание» РФ, ТОО «ИнтелТех», 1995. – 78 с.
52. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций; [пер. с лат. А. Л. Сакетти]. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
53. Декрет Конвента об учреждении Комитета общественного спасения (6 апреля 1793 г.) // Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента (1792–1794) : сборник документов и материалов / [ред. и с предисл. Лукина Н. М.; пер. с фр. Н. П. Фрейберг]. – М. : Изд-во Ком. академии, 1927. – Режим доступа: <http://ufalaw.narod.ru/1/igpzs/xrestomatiya2/5.htm>

54. Демократичні партії Китаю // Сергійчук І.М. Китай у нові і новітні часи : практикум: навчальний посібник. / Іраїда Миколаївна Сергійчук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 298.
55. Денисов В. Н. Агресія / В. Н. Денисов // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 38–39.
56. Джефферсон Т. Аристократия и свобода / Томас Джефферсон // Американские просветители : избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 2. – 1969. – С. 94–101. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
57. Джефферсон Т. Декларация представителей Соединенных Штатов Америки, собравшихся на общий конгресс / Томас Джефферсон // Американские просветители : избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 2. – 1969. – С. 27–33. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
58. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния / Томас Джефферсон; [пер. с англ. В. М. Большаков] // Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния / [Сост. и общ. ред. А.А. Фурсенко]. – Л. : Наука, 1990. – С. 99–254.
59. Джефферсон Т. Мнение о французских договорах, 1773 г. / Томас Джефферсон // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально-экономической литературы, 1963 – 1967. – Т. I: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 423.
60. Джефферсон Т. О необходимости восстаний / Томас Джефферсон // Американские просветители : избр. произв. : в 2 т. / [сост. Н. М. Гольдберг; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 2. – 1969. – С. 76–77. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
61. Доватур А. И. «Политика» Аристотеля / А. И. Доватур // Аристотель. Соч. : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975 – 1983. – Т. 4: Никомахова этика; Большая этика; Политика; Поэтика. – 1983. – С. 38–52.
62. Договор о Союзе суверенных государств (согласовано 23 июля 1991 года) // Московские новости. – 1991. – 18 августа. – С. 8–9.
63. Договор о Союзе Суверенных Государств. Проект // Известия. – 1991. – 25 ноября. – С. 3.
64. Договор о Союзе суверенных республик // Московская правда. – 1991. – 12 марта. – С. 1.
65. Дурденевский В. Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах / В. Н. Дурденевский. – Л. : Гос. изд-во, 1925. – 261 с.

66. Дэн Сяопин. О строительстве социализма с китайской спецификой (Из беседы с японской делегацией, посланной на 2-ю сессию Совета деятелей неофициальных кругов Китая и Японии 30 июня 1984 года) // Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Дэн Сяопин ; пер. с кит. – М.: Политиздат, 1988 – С. 67–73.
67. Евзеров Р. Я. Парламентаризм и разделение властей в современной России / Р. Я. Евзеров // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1. – С. 83–94.
68. Еволюція влади: [збірник публікацій] / А. Ф. Горлов, В. О. Королюк, С. І. Лавренюк, Ю. В. Шевчук. – [2-е вид., доп.]. – К. : Київська правда, 2008. – 552 с.
69. Ельцин Б. Н. Россия подымается с колен. Выступление Президента Российской Федерации на церемонии вступления в должность / Борис Николаевич Ельцин // Российская газета. – 1991. – 27 апреля. – С. 1.
70. Жадько Е. Г. 100 великих династий / Е. Г. Жадько. – М. : Вече, 2001. – 480 с. – (100 великих).
71. Завтра референдум. Говорим Союзу – «да» // Советская Россия. – 1991. – 16 марта. – С. 1.
72. Збітнєв Ю. Німецький експеримент / Юрій Збітнєв // Перехід IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 117–119.
73. Зорькин В. Д. О Президенте в конституционном строе Российской Федерации / В. Д. Зорькин // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 46–55.
74. Иванян Э. А. Белый дом: президенты и политика / Э. А. Иванян. – М. : Политиздат, 1975. – 432 с.
75. Ильясов Я. Тропа гнева: роман / Явдат Ильясов // Ильясов Я. Согдиана / Явдат Ильясов. – Ташкент : Мехнат, 1985. – С. 5–194.
76. Имперский город [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Имперский_город
77. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов / [Савельев В. А., Струнников В. Н., Чиркин С. В. и др.] ; под ред. Н. А. Крашенинниковой и О. А. Жидкова. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 1999 – 2001. – Ч. 1: История государства и права древнего мира; История государства и права в средние века. – 1999. – 480 с.
78. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918–1945 : учеб. пособие / [Л. С. Белоусов, Н. В. Григорьев, В. П. Смирнов и др.] ; под ред. Е. Ф. Язькова – М. : Высшая школа, 1989. – 463 с.
79. История политико–правовых учений / [Пахомов В. Г., Хорошилов А. Н., Амаглобели Н. Д., Борисова Н. Е.]. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 344 с.

80. История Советского государства и права / Под ред. А. И. Денисова. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1949. – 567 с.
81. История советского государства и права. В 3-х кн. – М. : Наука, 1968 – 1985. – Кн. 2: Советское государство и право в период строительства социализма (1921–1935 гг.) / ред. Е. А. Скрипилев, С. С. Иванов, В. М. Курицин [и др.]. – 1968. – 622 с.
82. Каганец І. Фашизм чи солідаризм / І. Каганец // Перехід ІV. – 2004. – № 12. – С. 77–87.
83. Кайнов В. И. Институт президентства: конституционно–правовой статус : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Кайнов Владимир Иванович. – СПб., 1999. – 371 с.
84. Кампанелла Т. Город Солнца / Томмазо Кампанелла; [пер. с лат. Ф. А. Петровского] // Зарубежная фантастическая проза прошлых веков. – М. : Правда, 1986–1997. (Серия книг «Библиотека фантастики»: в 24 т. ; ред. кол.: Казанцев А.П. (председатель) [и др.]). Т. 15 / [Сост. И. Семибратова]. – 1989. – С. 131–188.
85. Кант И. Сочинения: в 8 т. / Иммануил Кант. – М. : Чоро, 1994. – Т. 7. – 1994. – 495 с.
86. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант; [пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьяна] // Кант И. Сочинения: в 8 т. / Иммануил Кант. – М. : Чоро, 1994. – Т. 6. – 1994. – С. 224–543.
87. Карпенко Г. Може, без президента обойдемося? / Г. Карпенко. // Мін. прауда. – 1993. – 16 листопада. – С. 3.
88. Кілер Дж. Т.С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів / Джон Т.С. Кілер // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції, 7–9 квітня 1995 р. / Програма сприяння парламентам України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 96–114.
89. Ключевский В.О. Терминология русской истории / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения : в 9 т. / В.О. Ключевский ; ред. В.Л. Янин. – М. : Мысль, 1987 – 1990. – Т. VI: Специальные курсы. – 1989. – С. 94–224.
90. Козлова Е.И. Конституционное право России : учебник. / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2001. – 520 с.
91. Козырин А.Н. Лидер революции в государственно–политическом механизме Ливии (К исследованию авторитарных режимов) / А. Н. Козырин // Государство и право. – 1992. – № 9. – С. 91–99.

92. Колобаева Н.Е. Конституционно–правовой статус Президента Российской Федерации (вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колобаева Наталья Евгеньевна. – Екатеринбург, 2007. – 224 с.
93. Кондорсе Ж.-А.-Н. Речь, произнесенная от имени Комитета по выработке Конституции в заседании 15 февраля 1793 г. / Жан-Антуан-Никола Кондорсе; [пер. с фр. Н. П. Фрейберг] // Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента: [сборник документов / ред. Лукин Н.М.]. – М. : Изд-во Ком. академии, 1927. – Режим доступа: http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf
94. Кондорсе Ж.-А.-Н. Французская конституция / Кондорсе, Томас Пейн, Верньо и др. // Документы истории Великой французской революции: в 2 т. / [Отв. ред. Адо А. В.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990–1992. – Т. 1. – 1990. – Режим доступа: http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf
95. Конституции государств Европейского Союза : сборник конституций [ред. Окуньков Л.А.]. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 816 с.
96. Конституции государств Европы : в 3 т. / ред. Окуньков Л. А. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 2001. – 824с.
97. Конституции государств Европы : в 3 т. / ред. Окуньков Л. А. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 2. – 2001. – 840 с.
98. Конституции государств Европы : в 3 т. / ред. Окуньков Л. А. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3. – 2001. – 792 с.
99. Конституции зарубежных стран: [сборник конституций / Сост. В. Н. Дубровин]. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 447 с.
100. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: в 4 т. / [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.]; под ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1995–2001. – Т. 1–2: Общая часть – 1995. – 778 с.
101. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / Эриашвили М. И. и др. / Под ред. В. О. Лучина, Г. А. Василевича, А. С. Прудникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 687 с.
102. Конституционный акт от 24 июня 1793 г. // Документы истории Великой французской революции: Учеб. пособие для вузов: в 2–х т. / Сост.А.В.Адо и др. – М. : МГУ, 1990–1992 – Т.1. – 1990. – С. 223.
103. Конституционный Закон Народной Республики Ангола от 11 ноября 1975 г. [Электронный ресурс] / Конституции и законы стран мира. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/635>
104. Конституционный суд Южной Кореи не поддержал принятую Национальным собранием резолюцию об импичменте президента

- Но Му Хена [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа: <http://5-04.olo.ru/news/politic/34591.html>
105. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик (Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года). – М. : Молодая гвардия, 1977. – 62 с.
 106. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917–1991 гг. : [Сборник документов / Сост. О.И. Чистяков, Т.Е. Новицкая, А.М. Четвертков, Г.А. Кутьина] – М. : Зерцало, 1997. – С. 228–246.
 107. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. С изменениями и дополнениями, внесенными Законом СССР от 1 декабря 1988 года на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва. – М. : Известия Советов народных депутатов СССР, 1988. – 64 с.
 108. Конституция Алжирской Народно–Демократической Республики от 10 сентября 1963 года // Конституции государств Африки : в 3 т. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1963–1966. – Т. 2 / ред. Я. А. Малик, Л. Я. Дадияни, С. Л. Зивс, [и др.] – 1966. – С. 15–29.
 109. Конституция Беларуси (Республики Беларуси) от 24 ноября 1996 г. [Электронный ресурс] // Сайт Конституции Российской Федерации. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3864871.htm
 110. Конституция Соединенных Штатов Бразилии от 18 сентября 1946 года [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://clin.iatp.by/constitution/drugi/brazil-r.htm>
 111. Конституция Франции от 3 сентября 1791 г. [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Электронная библиотека. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1791.htm>
 112. Конституция Французской республики (4 ноября 1848 г.) // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия): сборник документов / сост. Н. Н. Блохин; под ред. П. Н. Галанзы. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 446–460.
 113. КОНСТИТУЦИЯ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ от 22 февраля VIII года (13 декабря 1799 г.) / Сайт по истории Французской революции. – Режим доступа: http://mmkaz.narod.ru/igpzs/sources/fr_const_1799.htm
 114. Конституційне законодавство зарубіжних країн : Хрестоматія: навч. посіб. / Упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна; Міністерство освіти і науки України. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.

115. Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / [авт.-упоряд. В. О. Сergyogin, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; ред. Сergyogin В. О.]. – Харків : ФІНН, 2009. – 664 с.
116. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / [упоряд. І. О. Кресіна; ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 400 с.
117. Конституція України: за станом на 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
118. Концепция новой Конституции СССР (Предложения Института государства и права АН СССР) // Советское государство и право. – 1990. – № 4. – С. 15–21.
119. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С. А. Котляревский. – СПб. : Типография Альтшюлера, 1907. – 252 с.
120. Кравчук Л. М. Є така держава – Україна: [матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання] / Леонід Макарович Кравчук. – К. : Преса України, 1992. – 223 с.
121. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. – К. : Юридична думка, 2004. – 176 с.
122. Крестовська Н. М. Спіноза / Н. М. Крестовська // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – С. 595–597.
123. Кудрявцев В. В Конституцию СССР внесены изменения / В. Кудрявцев, Е. Самолина // Социалистическая законность. – 1991. – № 4. – С. 3–6.
124. Кузнецов Е. Л. Из истории создания института Президента СССР / Е. Л. Кузнецов // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 95–103.
125. Курс уголовного права : учебник: в 5 т. / [Борзенков Г. Н., Комиссаров В. С., Крылова Н. Е. и др.]; под ред. : Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжкова. – М. : Зерцало, 1999. – Т. 1: Общая часть: Учение о преступлении. – Режим доступа : <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/7716/7749/>
126. Кутон Ж.-О. Речь на заседании Якобинского клуба 17 февраля 1793 г. / Жорж-Огюст Кутон; [пер. с фр. Н. П. Фрейберг] // Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента: [сборник документов / ред. Лукин Н. М.]. – М. : Изд-во Ком. академии, 1927. – Режим доступа: http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf

127. Кучма Л. Д. Звернення з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» / Леонід Данилович Кучма // Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення. – К. : Преса України, 2003. – С. 3–6. – («Закони України»).
128. Лазарев Б. М. Об изменениях в правовом статусе Президента СССР / Б. М. Лазарев // Советское государство и право. – 1991. – № 8. – С. 32–44.
129. Лазарев Б. М. Президент СССР / Б. М. Лазарев // Советское государство и право. – 1990. – № 7. – С. 3–14.
130. Лафитский В. И. Основы конституционного строя США / В. И. Лафитский. – М. : Норма, 1998. – 267 с.
131. Лев XIII. Regum Novarum (О Новых Вещах) / Энциклика Его Святейшества Папы Льва XIII по социальной проблеме о положении рабочих; [пер. с польск. А.Е. Шефталовича] // Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1911, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К. : Институт праксеологии, 1993. – С. 59–106.
132. Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ильич Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – 160 с.
133. Ленин В. И. Две утопии / В. И. Ленин // Ленин В. И. Сочинения: в 35 т. / В. И. Ленин. – [4-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1950–1953. – Т. 18: Апрель 1912–март 1913. – 1953. – С. 326–330.
134. Ли Куан Ю. Сингапурская история: из «третьего мира» – в «первый» (1965 – 2000) [Электронный ресурс] / Ли Куан Ю; [пер. с англ. А. Веритаса] // Библиотека Максима Мошкова, lib.ru – Режим доступа: <http://lib.guru.ua/MEMUARY/SINGAPUR/singapur.txt>
135. Либеральная демократия [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Либеральная_демократия
136. Лильберн Дж. Вторая часть новых цепей Англии, или печатное предстваление о ненадежном и опасном положении республики, направленное высшей власти Англии – народным представителям, собранным в парламенте, – благонамеренными жителями Лондона, Вестминстера, Соутворка, Хемлетса и другими, 24, III, 1649 г. / Джон Лильберн // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально-экономической литературы, 1963 – 1967. – Т. I: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 39–40.
137. Линц Х. Дж. Опасности президентства / Х. Дж. Линц // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 3–24.

138. Липсет С. М. Роль политической культуры / С. М. Липсет // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 35–40.
139. Литовский прецедент [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа: <http://4-04.olo.ru/news/politic/31769.html>
140. Лубченков Ю. Н. Самые знаменитые полководцы России / Ю. Н. Лубченков. – М. : Вече, 1999. – 640 с. – (Самые знаменитые).
141. Лузин В. В. Президентская модель разделения властей (на примере США) / В. В. Лузин // Государство и право. – 1999. – № 3. – С. 82–90.
142. Луць Л. А. Велесова книга / Л. А. Луць // Юридична енциклопедія : у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 320.
143. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2001. – 592 с.
144. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Никколо Макиавелли; [пер. с ит. под ред. Н. Курочкина] // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве : сборник / Никколо Макиавелли. – Мн. : Попурри, 1998. – С. 123–482.
145. Маклаков В. В. Примечание к статье 6 Конституции Французской Республики / В. В. Маклаков // Конституции зарубежных государств: [учебное пособие / сост. В. В. Маклаков]. – М. : БЕК, 1997. – С. 107.
146. Мала енциклопедія етнодержавознавства ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 924 с.
147. Малаш Л. Великий день великого народа / Л. Малаш // Куранты. – 1991. – 11 июля. – С. 1–2.
148. Малиновский В. А. Президент Республики Казахстан: институт, функции и инструменты власти: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Малиновский Виктор Александрович. – Алматы, 2004. – 318 с.
149. Марат Ж. П. Проект декларации прав человека и гражданина с последующим планом справедливой, мудрой и свободной конституции [Электронный ресурс] / Жан Поль Марат; [пер. с фр. С. Б. Кана] // Марат Ж. П. Избранные произведения : в 3 т. / Жан Поль Марат ; сост. В. П. Волгин, А. З. Манфред. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 2: Произведения, написанные от начала революции до Варренского кризиса. – 1956. – (Литературные памятники). – Режим доступа: <http://larevolution.ru/Marat-1.html>

150. Маркарян К. В. Общая теория постиндустриального государства / К. В. Маркарян. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 352 с.
151. Маркс К. Полицейское уничтожение «Neue Rheinsche Zeitung» / Карл Маркс; пер. с нем. // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1955–1981. – Т. 6: ноябрь 1848 – июль 1849. – 1957. – С. 546–549.
152. Марченко М. Н. Соотношение законодательной и исполнительной властей в государственном механизме Германии 30-х годов / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1994. – № 5. – С. 3–12.
153. Матарас В. Монарх, президент или парламент / В. Матарас // Мін. прауда. – 1993. – 30 лістапада. – С. 3.
154. Мелье Ж. Завещание / Жан Мелье // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально-экономической литературы, 1963–1967. – Т. I: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 139–141.
155. Мижуев П. Г. Глава государства. Организация высшей исполнительной власти в главных странах современного мира. / П. Г. Мижуев – СПб. : Типография Альтшулера, 1906. – 92 с.
156. Мишин А. А. Конституція США: політико-правовий коментарій / А. А. Мишин, В. А. Васшевич. – М. : Международные отношения, 1985. – 334 с.
157. Мишин А. А. Центральные органы власти буржуазных государств / А. А. Мишин. – М. : МГУ, 1972. – 285 с.
158. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье; ред. М. П. Баскин; Акад. наук СССР, Ин-т философии; пер. с фр. – С. 159–730.
159. Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии / Томас Мор; [пер. с англ. А. И. Мелеина и Ф. А. Петровского] // Зарубежная фантастическая проза прошлых веков. – М. : Правда, 1986–1997 (Серия книг «Библиотека фантастики»: в 24 т. / Ред. кол.: Казанцев А. П. (председатель) [и др.]). Т. 15 / [Сост. И. Семибратова]. – 1989. – С. 17–130.
160. Морелли. Кодекс природы [Электронный ресурс] / Морелли // Рабочая демократия. Сайт революционной рабочей партии. – Режим доступа: <http://www.revkom.com/index.htm?biblioteka/utopiya/morelli/kodeks.htm>
161. Мэдисон Дж. Записки Федералиста / Джеймс Мэдисон // Мэдисон Дж. Федералист № 39 [38] / Дж. Мэдисон; [пер. с англ. М. Шерешевской] // Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [Под общ. ред. и с предисл.

- Н. Н. Яковлева; коммент. О. Л. Степановой]. – М. : Прогресс–Литера, 1994. – С. 253–260.
162. Мэдисон Дж. Записки Федералиста / Джеймс Мэдисон // Мэдисон Дж. Федералист № 14 / Дж. Мэдисон; [пер. с англ. М. Шерешевской] // Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [Под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Яковлева; коммент. О. Л. Степановой]. – М. : Прогресс–Литера, 1994. – С. 103–109.
 163. Мэдисон Дж. Монархия и исполнительная власть / Дж. Мэдисон // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально-экономической литературы, 1963 – 1967. – Т. 1: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 438–439.
 164. Нестеренко А. Н. Александр Невский. Кто победил в Ледовом побоище / Александр Николаевич Нестеренко. – М: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 320 с. – (Альтернатива. История, которую мы не знаем).
 165. Новое в развитии советской демократии // Политическое образование. Журнал ЦК КПСС. – 1989. – № 13. – С. 111–112.
 166. Новые законы СССР. Выпуск 2. – М. : Юридическая литература, 1990. – 224 с.
 167. Новые конституции стран СНГ и Балтии : сборник документов / [сост. Ю. А. Дмитриев, Н. А. Михалева]. – [Изд. 2-е.] – М. : Манускрипт, Юрайт, 1998. – 672 с.
 168. Норвич Дж. История Венецианской республики [Электронный ресурс] / Джон Норвич; [пер. с англ. Н. Омелянович, И. Лейберг, Ю. Федоренко] // Либрусек. – 2010. – 30 октября. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/216471/read>
 169. О Президенте РСФСР. Закон Российской Советской Федеративной Социалистической Республики от 24 апреля 1991 года // Российская газета. – 1991. – 27 апреля. – С. 1.
 170. О Президенте Союза Советских Социалистических Республик. Постановление Съезда народных депутатов Союза Советских Социалистических Республик от 15 марта 1990 года // Московская правда. – 1990. – 16 марта. – С. 1.
 171. Об изменении срока полномочий Президента Российской Федерации и Государственной Думы. Закон Российской Федерации о поправке к Конституции Российской Федерации от 30 декабря 2008 г. № 6-ФКЗ [Электронный ресурс] / Сайт Конституции Российской Федерации. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/main/law_const/194633/#2
 172. Об органах государственной власти и управления Союза ССР в переходный период. Закон СССР от 5 сентября 1991 года // Известия. – 1991. – 6 сентября. – С. 2.

173. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР. Проект Закона СССР // Аргументы и факты. – 1990. – № 10. – С. 4.
174. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР. Закон СССР от 14 марта 1990 года // Московская правда. – 1990. – 18 марта. – С. 3.
175. Омарова Ж. Т. Некоторые вопросы отрешения от должности главы государства в странах СНГ [Электронный ресурс] / Юридическая Россия, федеральный правовой портал. – Режим доступа : <http://www.lawportal.ru/doc/document.asp?docID=126530>
176. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: в 2 т. / О. А. Омельченко. – М. : Остожье, 1998. – Т. 1: История государства и права Древнего Востока, античного мира и средневековья. – 1998. – 512 с.
177. Омельченко О. А. Самоуправление в феодальной Германии XI–XVIII вв. Формирование органов и институтов сословного самоуправления (XI–XVI вв.) / О. А. Омельченко // Институты самоуправления: Историко–правовое исследование / [Графский В. Г., Ефремова Н. Н., Карпец В. И. и др.]; отв. ред. Л. С. Мамут. – М. : Наука, 1995. – С. 104–125.
178. Организация власти в средневековом городе [Электронный ресурс] / Rolemancer, История. – Режим доступа : <http://www.rolemancer.ru/sections.php?op=viewarticle&artid=2340>
179. Органический сенатус-консулт 18 мая 1804 г. // Новая история в документах и материалах. – Вып. 1. – М., 1935. – Режим доступа : http://omchechelev.narod.ru/istor_nerus_xrestom.htm
180. Орлов А. Г. Президентские республики в Латинской Америке / А. Г. Орлов. – М. : Ибероамериканский центр МГИМО, 1995. – С. 11.
181. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2010. – С. 113.
182. Орловский Г. Ю. Ричард Длинные Руки – сеньор : роман / Гай Юлий Орловский. – М. : Эксмо, 2004. – С. 250.
183. Основы научного коммунизма / [П. Н. Федосеев (руководитель), Ф. М. Бурлацкий, А. Н. Яковлев и др.]. – [2-е изд., доп. и уточн.]. – М. : Политиздат, 1967. – 575 с. – (Академия общественных наук при ЦК КПСС).
184. Паксас, Роланд [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org>

185. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность / Светлана Геннадьевна Паречина; Научное издание Института социально-политических исследований при Администрации Президента Республики Беларусь / Под общ. ред. Е. В. Матусевича. – Мн. : ИСПИ, 2003. – 163 с.
186. Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / Анатолий Дмитриевич Пахарев. – К. : Знания Украины, 2006. – 296 с.
187. Пейн Т. Здравый смысл / Томас Пейн // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально-экономической литературы, 1963 – 1967. – Т. I: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 417–419.
188. Первые президентские выборы в Республике Беларусь: основные итоги / [Вардомский А. П., Заико Л. Ф., Карбалевиц В. А. и др.]; под ред. Л. Ф. Заико. – Мн. : НЦСИ «Восток – Запад», 1994. – 54 с.
189. Первый Президент СССР приведён к присяге // Московская правда. – 1990. – 16 марта. – С. 1.
190. Петровская М. М. Президент и общественное мнение / М. М. Петровская. // США: ЭПИ. – 1991. – № 10. – С. 23–33.
191. Пикуль В. С. Фаворит: Роман-хроника вермён Екатерины II в двух томах / В. С. Пикуль. – Рига: Лиесма, 1985. – Т. 1. – 1985. – 480 с.
192. Политическая Конституция Мексиканских Соединённых Штатов от 31 января 1917 года; [пер. з исп. М.В. Федорова] // Мексиканские Соединённые Штаты: Конституция и законодательные акты / [Сост., ред., и авт. вступ. ст. О.А. Жидков]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 31–135.
193. Политическая Конституция республики Коста-Рика (7 ноября 1949 года) [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.trybunal.gov.pl/constit/constitu/constit/costrica/costar-r.htm>
194. Політологія: історія та методологія / [Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Ануфрієв Л. О. та ін.] / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2000. – 632 с.
195. Поппер К. Р. Письмо моим русским читателям (1992) / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. В. В. Келле] // Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : в 2 т. / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М. : Феникс, 1992. – Т. 1: Чары Платона. – 1992. – С. 7–15.
196. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» // Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення. – К. : Преса України, 2003. – С. 26–69. – («Законои України»).

197. Постановление № 3 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР // Советская Россия. – 1991. – 21 августа. – С. 1.
198. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / [Решетников Ф. М., Батлер У. З., Бойцова В. В. и др.]; под ред. А. Я. Сухарева. – [2-е изд.] – М. : НОРМА, 2001. – С. 384–385.
199. Про вибори Президента України: [закон України: офіц. текст: станом на 18 березня 2004 року]. – К. : Атіка, 2004. – 128 с.
200. Про вибори Президента Української РСР. Постанова Верховної Ради Української РСР № 1299–ХІІ від 5 липня 1991 року // Радянське право. – 1991. – № 11. – С. 10.
201. Про внесення змін до Конституції України. Закон України. Проект // Народна Конституція: Обговорюємо проект Конституції Президента України Віктора Ющенка. – К. : Громадська організація «Фонд Спадщина», 2009. – С. 15–96.
202. Про внесення змін до Конституції України. Закон України № 2222: за станом на 1 січня 2006 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 2. – Ст. 44.
203. Про Президента Української РСР. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 1295–ХІІ від 5 липня 1991 року // ВВР. – 1991. – № 33. – Ст. 447.
204. Путч. Хроника тревожных дней / [Сост. А. Виноградов и Г. Павловский]. – М. : Прогресс, 1991. – 288 с.
205. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль / Франсуа Рабле; [пер. с фр. Н. Любимова]. – М. : Правда, 1981. – 560 с.
206. Радищев А. Н. Беседа о том, что есть сын Отечества / А. Н. Радищев // Жажда познания. Век XVIII / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М. : Молодая гвардия, 1986. – С. 569–577. – (Серия «История Отечества в романах, повестях, документах»).
207. Радищев А. Н. Опыт о законодательстве / Александр Николаевич Радищев / Радищев А. Н. Полное собрание сочинений: в 3 т. / А. Н. Радищев. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1938–1954. – Т. 3 / [Под ред. Пиксанова Н. К., Десницкого В. А., Бабкина Д. С. и Кафенгауза Б. Б.]. – 1954. – С. 5–27.
208. Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву / А. Н. Радищев. – К. : Веселка, 1984. – С. 41–214.
209. Рапашиньски А. Меморандум Олегу Румянцеву от 18 августа 1990 г. / Анджей Рапашиньски // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 89–104.
210. Республиканизм [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Республиканизм>

211. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпідменту Президента України) № 19-рп від 10.12.2003 [Електронний ресурс] / Конституційний суд України, офіційний веб-сайт – Режим доступу:
<http://www.ccu.gov.ua>
212. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 20-рп від 30.09.2010 [Електронний ресурс] / Конституційний суд України, офіційний веб-сайт – Режим доступу:
<http://www.ccu.gov.ua>
213. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) № 22-рп від 25.12.2003 [Електронний ресурс] / Конституційний суд України, офіційний веб-сайт – Режим доступу:
<http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9731>
214. Робеспьер М. Декларация естественных, гражданских и политических прав человека [Электронный ресурс]. / Максимилиан Робеспьер; [пер. с фр. Е. В. Рубинина] // Робеспьер М. М. И. де. Избранные произведения: в 3-х т. / Максимилиан Мари Изидор де Робеспьер; сост. А. З. Манфред, А. Е. Рогинская; ред. Волгин В. П. – М. : Наука, 1965. – Т. 2: От свержения монархии до падения Жиронды: август 1792 – май 1793. – 1965. – (Литературные памятники). – Режим доступа :
http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf
215. Розенталь П.И. Жизнь и смерть учредительных собраний / П. И. Розенталь. – Петроград: Книга, 1918. – 109 с.
216. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Жан-Жак Руссо; [пер. с фр. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова] // Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан-Жак Руссо; сост. В.С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин. – М. : Наука, 1969. – С. 151–259.
217. Рыбаков В. В. Диспропорции индустриализации и кризис режима // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.]; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 206–220.

218. Рымко Е. Шведская модель / Е. Рымко // Аргументы и факты. – 1989. – № 28. – С. 4–5.
219. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – [2-е вид.] – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
220. Салыгин Е. Н. Теократическое государство. – М. : МОНФ, 1999. [Электронный ресурс] / Юридический виртуальный клуб «Ex-jure». – Режим доступа:
<http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=370>
221. Сахаров А. Д. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии / Андрей Дмитриевич Сахаров // Конституционные идеи Андрея Сахарова: Сборник / Сост. Л. М. Баткин. – М. : Новелла, 1990. – С. 4–14.
222. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. – М. : Юридическая литература, 1994. – 176 с.
223. Сацков Н. Я. Разрушающая и созидаящая роль идеи в Третьему Тысячелетию Христовой Эры / Н. Я. Сацков. – К. : Институт праксеологии, 1995. – 902 с.
224. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР : в 2 т. / ред. В. И. Васильев, Р. Н. Владимирцев, Л. П. Грачев [и др.]. – М. : Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – Т. 1: Введение. Акты первых лет Советской власти. Разделы 1–9. – 1968. – 751 с.
225. Свет, сияющий в Бекингемшире, или раскрытие великой главной причины всякого рабства во всем мире, и особенно в Англии, изложенное в форме декларации многих благонамеренных людей страны ко всем бедным и угнетенным сельским жителям Англии предназначено также к сведению теперешней предводительствуемой лордом Ферфаксом армии (5.XII.1648 г.) // Хрестоматия по новой истории : в 3 т. ; ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство Социально-экономической литературы, 1963–1967. – Т. I: 1640–1815 / ред. В. Ф. Семенов, К. А. Антонова. – 1963. – С. 36–37.
226. Світ і людина: довідник / [упоряд. Беляєв В. І.]. – Х. : Прапор, 1998. – 576 с.
227. Селезнев Л. И. Политическая система США / Л. И. Селезнев. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1995. – 183 с.
228. Сен-Жюст Л.-А. О Конституции Франции. Речь в Национальном конвенте 24 апреля 1793 г. [Электронный ресурс]. / Людовик-Антуан Сен-Жюст; [пер. с фр. М.А. Бобович] // Сен-Жюст Л.А. Речь. Трактаты / Луи Антуан Сен-Жюст; отв. ред. А.В. Гордон. – СПб. : Наука-СПб., 1995. – Режим доступа :
http://vive-liberta.narod.ru/doc/doc_const.pdf

229. Сковорода Г.С. Сад божественных песней, прозябший из зерн священнаго писания. Песнь 10-я / Григорий Савович Сковорода; [пер. с русск. В. Шевчук] // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII век включительно). Ч. 1. / Сост. В.С. Дмитриченко. – К. : КГУ, 1959. – С. 274–275.
230. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепція, моделі та суспільна практика) / О.В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
231. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. / О.В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
232. Сообщение Центральной избирательной комиссии по выборам Президента РСФСР // Российская газета. – 1991. – 20 июня. – С. 1.
233. Союзный договор. Проект // Правда. – 1990. – 24 ноября. – С. 3.
234. Спиноза Б. Избранные произведения: в 2 т. / Бенедикт Спиноза. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 1957. – 728 с.
235. Сталин И. О проекте Конституции Союза ССР / И. Сталин // Сталин И. Вопросы ленинизма. / И. Сталин. – Л. : Госполитиздат, 1953. – С. 545–573.
236. Стенограмма Пленарного заседания Конституционной Комиссии Верховного Совета РСФСР от 12 октября 1990 года // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 3. – 42 с.
237. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 1999. – 232 с.
238. Страшун Б. А. Конституция Швейцарии (Швейцарской Конфедерации) от 18 апреля 1999 года. Вводная статья [Электронный ресурс] // Конституции государств Европы: В 3 т. / ред. Окуньков Л. А. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3. – 2001. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm
239. Суд отменил импичмент президенту Южной Кореи [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики – Режим доступа : <http://5-04.olo.ru/news/politic/34582.html>
240. Султанов А. Шир-оглы. Конституционно-правовой статус Президентов Азербайджанской Республики и Российской Федерации (опыт сравнительного исследования): дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.02 / Султанов Азад Шир-оглы. – М., 1997. – 240 с.
241. Сунь Ятсен. Избранные произведения / Сунь Ятсен; отв. ред. С. Л. Тихвинский. – М. : Наука, 1985. – 784 с.
242. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: монографія / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.

243. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти: монографія / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
244. Сучасні монархії і їх місце у світовій спільноті [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Трон», Офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу : http://www.monarhia.org.ua/ukr/monarchy_today.php
245. Таяловский М. Я вижу Беларусь только парламентской республикой / Я. Таяловский // Народная газета. – 1993. – 6 октября. – С. 2.
246. Теория государства и права: учебник / [Панов В. С, Розин Э. Л., Семенов П. Г. и др.]; под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
247. Тиковенко А. Г. Принцип разделения властей: теория и практика / Анатолий Герасимович Тиковенко // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. – 1997. – № 1. – С. 32–37.
248. Тимчасова Конституція Китайської Республіки (10 березня 1912 р.) // Сергійчук І. М. Китай у нові і новітні часи: практикум: навчальний посібник / Граїда Миколаївна Сергійчук. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 153–156.
249. Токвиль А. де. Демократия в Америке / А. де Токвиль; [пер. с фр. В. П. Олейника и др.] – М. : Прогресс, 1992. – 556 с.
250. Уилсон Дж. Американское правительство / Дж. Уилсон; [пер. с англ. Г. А. Стеценко и др.]. – М. : Прогресс Универс, 1995. – 510 с.
251. Уинстенли Дж. Закон свободы [Электронный ресурс] / Джерард Уинстенли // Библиотека Якова Кротова. – Режим доступа к документу: <http://krotov.info/history/17/uinsten.html>
252. Указ вице-президента СССР // Московская правда. – 1991. – 20 августа. – С. 1.
253. Федоренко В. Л. Бангладеш / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 187–188.
254. Федоренко В. Л. Коморські Острови / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 189–190.
255. Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / К. Г. Федоров. – К. : Вища школа, 1994. – 464 с.

256. Федько В. Нацизм і більшовизм. Історичні підстави декомунізації / В. Федько // *Перехід IV*. – 2001. – № 3. – С. 79 – 89.
257. Фейербах Л. Право и государство / Людвиг Фейербах; [пер. с нем. С. А. Ромашко] // *Фейербах Л. Сочинения: в 2 т.* / Л. Фейербах. – М. : Наука, 1995. – Т. 1. – 1995. – С. 476–479. – (Памятники философской мысли).
258. Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский; пер. с лат. Н. Б. Срединской // *Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI – XVII вв.): Сб. статей / ред. В. И. Рутенбург, И. П. Медведев*. – Л. : Наука, 1990. – С. 233 – 244.
259. Франклин Б. О переработке Библии / Бенджамин Франклин; пер. с англ. // *Американские просветители : избр. произв. : в 2 т.* / [сост. Н. М. Гольдберг; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 1. – 1968. – С. 119–120. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
260. Франклин Б. Рассуждение о свободе и необходимости, удовольствии и страдании / Бенджамин Франклин; пер. с англ. // *Американские просветители : избр. произв. : в 2 т.* / [сост. Н. М. Гольдберг; ред. Б. Э. Быховский]. – М. : Мысль, 1968 – 1969. – Т. 1. – 1968. – С. 69–85. – (Философское наследие АН СССР. Ин-т философии).
261. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОСС-ПЭН, 2003. – 368 с.
262. Хашматулла Б. Идея правового государства и проблемы исламской государственности: история и современность: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Б. Хашматулла. – Одесса, 1994. – 21 с.
263. Хашматулла Б. Мусульманская концепция государства / Бехруз Хашматулла // *Держава і право : збірник наукових праць: Юридичні і політичні науки*. – Вип. 21. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 46–51.
264. Холмс С. Посткоммунистический институт президента / С. Холмс // *Конст. право: вост.-европ. обозрение*. – 1993–1994 – № 4 (5) – 5 (6). – С. 53–57.
265. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: у 2 т. [навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. / за ред. Гончаренка В. Д.] – К. : Ін Юре, 1998. – Т. 2: Документи Нової і Новітньої історії. Бібліографія. – 1998. – 608 с.
266. Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. / Павло Христюк. – Відень, 1921 – 1922. –

- Т. II : На дорозі до селянсько-робітничої державності; Трагедія української революції. – 1921. – 204 с.
267. Хуземи И. Феномен Менема / И. Хуземи // Литературная газета. – 1989. – 28 июня. – С. 14.
268. Хутинаев И. Д. Институт президента Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Хутинаев Игорь Дмитриевич. – М, 1994. – 134 с.
269. Цицерон Марк Туллий. Вторая филиппика против Марка Антония [Электронный ресурс] / Марк Туллий Цицерон; пер. с лат. В. О. Горенштейна // Цицерон Марк Туллий. Речи: в 2-х т. / Марк Туллий Цицерон; отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 2 : 62–43 гг. до н.э. – 1962. – (Серия «Литературные памятники»). – Режим доступа:
<http://ancientrome.ru/antlitr/cicero/oratio/2philippic-f.htm>
270. Челядинский А. Нужна стабильная и компетентная власть (аргументы в пользу Президента) / Александр Челядинский // Советская Белоруссия. – 1993. – 17 ноября. – С. 1–2.
271. Чернега В.Н. Политический кризис и усиление президентской власти во Франции: размышления над опытом / В.Н. Чернега // Конституционный вестник РСФСР. – 1991. – № 5. – С. 67–76.
272. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права / Зиновий Михайлович Черниловский. – М. : Юристъ, 1996. – 576 с.
273. Черниловский З.М. Институт президентуры в свете исторического опыта / З.М. Черниловский // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 110–116.
274. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1999. – 568 с.
275. Чиркин В. Е. Нетипичные формы правления в современном государстве / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 109–115.
276. Чиркин В. Е. Президентская власть / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 15–23.
277. Чугаев С. Союзный парламент обсуждает Союзный договор / С. Чугаев // Известия. – 1991. – 3 декабря. – С. 2.
278. Чудаков М. Президент – совесть нации / М. Чудаков // Беларус. думка. – 1992. – № 5. – С. 5.
279. Шабайлов В. Президентская власть: за и против / В. Шабайлов // Знамя юности. – 1993. – 19 ноября. – С. 4.
280. Шаповал В. Институт главы держави в українському конституціоналізмі кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В. Шаповал, В. Головатенко // Вісник АПрН. – 1997. – № 2 (9). – С. 49–51.

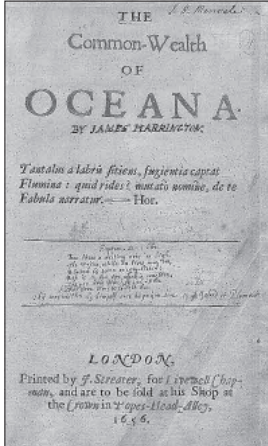
281. Шаповал В. М. Державний лад країн світу / В. М. Шаповал. – К. : Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.
282. Шаповал В. М. Імпічмент // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – С. 666–667.
283. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, Вища школа, 1997. – 264 с.
284. Шаповал В. М. Республіка / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – С. 297.
285. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право / В. Н. Шаповал. – К. : ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.
286. Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256>
287. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К. : Вентурі, 1997. – 303 с.
288. Шишкіна Н.Э. Глава государства. Пределы безответственного поведения [Электронный ресурс] / Юридическая Россия, федеральный правовой портал. – Режим доступа:
<http://www.law.isu.ru/science/vestnik/19991/shishkina.cgi>
289. Шишов А. Русские князья / Алексей Шишов. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 448 с. – («Исторические силуэты»).
290. Шмавонян Г. А. Президентская власть и разделение властей в полупрезидентской республике: Опыт Армении / Г. А. Шмавонян // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 87–97.
291. Шокарев Е. Опрос депутатов Верховного Совета РСФСР, присутствовавших на Пленарном заседании Конституционной комиссии 31 августа 1990 г. / Е. Шокарев // Конституционный вестник РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 63–66.
292. Шумов И. Л. «Совет господ» и государственная печать в Новгороде и Пскове XIII–XV вв. в контексте истории средневековой Европы: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Шумов Илья Львович. – Тверь, 2006. – 216 с.
293. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. А. Шумпетер: [Пер. с англ.]. — М. : Экономика, 1995. – 540 с.
294. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Фридрих Энгельс. – М. : Политиздат, 1966. – 484 с. – (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

295. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1953. – 192 с.
296. Эндрю Джонсон: Спор о реконструкции [Электронный ресурс] / Люди, Государство/Правители/США. – Режим доступа :
<http://www.peoples.ru>
297. Эпоним [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа :
<http://ru.wikipedia.org/wiki/Эпоним>
298. Afghanistan Constitution {Adopted by Grand Council on: 4 Jan 2004} {In Force Since: 4 Jan 2004 (cf. Article 162)} {Official Title: Constitution of the Islamic Republic of Afghanistan} {ICL Document Status: 26 Jan 2004} [Electronic resource] – Access mode: http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/af00000_.html
299. Constitution of the Democratic People’s Republic of Korea of September 5, 1998 [Electronic resource] – Access mode :
http://www.novexcn.com/dprk_constitution_98.html
300. CONSTITUTION OF THE LAO PEOPLE’S DEMOCRATIC REPUBLIC / Adopted by The 6th Session of the People’s Supreme Assembly (2nd Legislature) Vientiane, 13 – 15 August 1991 [Electronic resource] – Access mode :
<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/laos.pdf>
301. CONSTITUTION of the People’s Democratic Republic of Algeria 1989 (amended by the constitutional revision of 1996) [Electronic resource] – Access mode:
<http://www.conseilconstitutionnel-dz.org/English/Constitution/1989/SUMmary89.htm>
302. Constitution of the Republic of Chile. Santiago, October 21st., 1980. [Electronic resource] – Access mode:
<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Chile.pdf>
303. Constitution of the Republic of Cuba, 1992 [Electronic resource] – Access mode:
http://www.cubanet.org/ref/dis/const_92_e.htm
304. Constitution Of The Republic Of Sudan (entered into force 1 July 1998) [Electronic resource] – Access mode :
<http://www.sudan.net/government/constitution/english.html>
305. Constitution of the Republic of the Fiji Islands (As passed by the House of Representatives) CONSTITUTION AMENDMENT BILL 1997 [Electronic resource] – Access mode:
<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/FijiIslands.pdf>

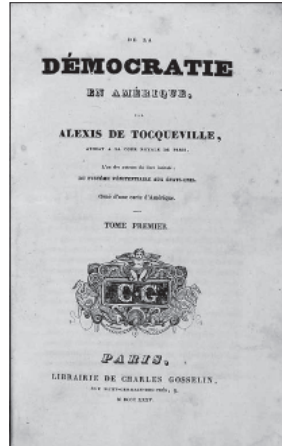
306. CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF VANUATU [Electronic resource] – Access mode: – http://www.paclii.org/vu/legis/consol_act/cotrov406/
307. Constitution of the Socialist Republic of Vietnam 1992 [Electronic resource] – Access mode: http://coombs.anu.edu.au/~vern/van_kien/constit.html
308. FUNDAMENTAL LAW OF THE UNION COMOROS Adopted on 23 December 2001 [Electronic resource] – Access mode: <http://www.chr.up.ac.za>
309. Iran – Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.vescc.com/constitution/iran-constitution-eng.html>
310. Israel – Basic Law: The President of the State {Adopted on: 16 June 1964} {ICL Document Status: 16 June 1964} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/is01000_.html
311. Kissinger H. The Diplomasy of detente. – N.Y. : Martin’s Press, 1977. – 278 p.
312. Libya – Constitution {Adopted on: 11 Dec 1969} {ICL Document Status: 1992} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ly00000_.html
313. Mauritania – Constitution {Adopted on: 12 July 1991} {ICL Document Status: 12 July 1991} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mr00000_.html
314. Syria – Constitution {Adopted on: 13 March 1973} {ICL Document Status: 13 March 1973} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/sy00000_.html
315. Text of the Constitution of Colombia (1991) [Electronic resource] – Access mode : http://confinder.richmond.edu/admin/docs/colombia_const2.pdf
316. THE CONSTITUTION OF INDIA [Electronic resource] – Access mode: [http://lawmin.nic.in/legislative/Art243-395%20\(89-184pp\).doc](http://lawmin.nic.in/legislative/Art243-395%20(89-184pp).doc)
317. The constitution of the democratic socialist republic of Sri Lanka [Electronic resource] – Access mode: http://www.priu.gov.lk/Cons/1978Constitution/Chapter_02_Amd.html
318. The constitution of the democratic socialist republic of Sri Lanka [Electronic resource] – Access mode: http://www.priu.gov.lk/Cons/1978Constitution/Chapter_01_Amd.html
319. The constitution of the democratic socialist republic of Sri Lanka [Electronic resource] – Access mode: http://www.priu.gov.lk/Cons/1978Constitution/Chapter_07_Amd.html

320. The Constitution of the democratic socialist republic of Sri Lanka [Electronic resource] – Access mode:
http://www.priu.gov.lk/Cons/1978Constitution/Chapter_08_Amd.html
321. The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan /12th April, 1973 [Electronic resource] – Access mode :
<http://www.trybunal.gov.pl/constit/constitu/constit/pakistan/pakstn-e.htm>
322. The Constitution of the people’s republic of Bangladesh (As modified up to 17 May, 2004) [Electronic resource] – Access mode :
<http://www.pmo.gov.bd/constitution/>
323. The Constitution of the republic of Sri Lanka [Electronic resource] – Access mode: http://confinder.richmond.edu/admin/docs/srilanka_constitution.pdf
324. Tunisia – Constitution {Adopted on: 1 June 1959} {Amendment on: 12 July 1988} {ICL Document Status: 1991} [Electronic resource] – Access mode :
http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ts00000_.html

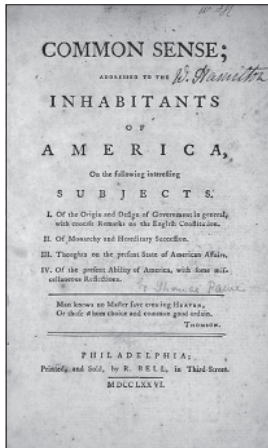
Республікансько-демократична проблематика в документальних та художніх образах

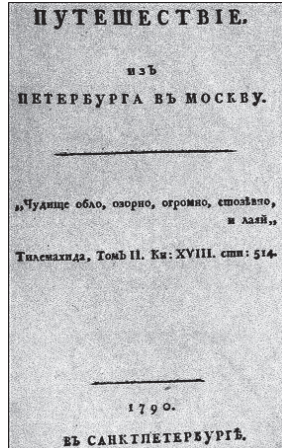
Джеймс Гаррінгтон
«Республіка Океанія»

Алексіс де Токвілля
«Демократія в Америці»

Томас Пейн
«Здоровий глузд»

Олександр Радищев
«Подорож з Петербурга до Москви»

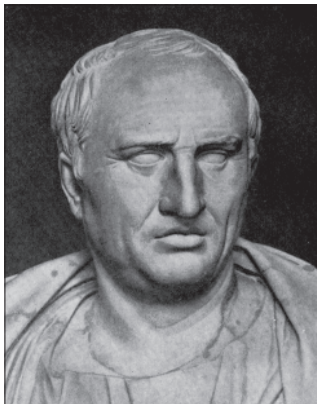
Основоположники республікансько-демократичної ідеології

Демокріт розглядав давньогрецьку демократію як ідеальну форму держави

Бенедикт Спіноза – основоположник сучасної теорії демократії

Марк Тулій Цицерон гостро критикував будь-які спроби ліквідувати республіканський лад у Римі

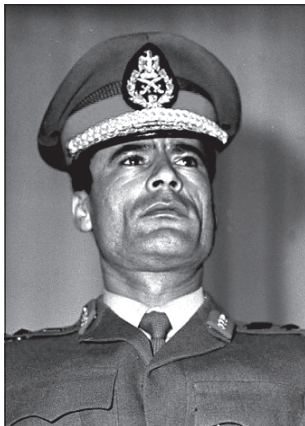

Іммануїл Кант розглядав республіку як ідеальну форму держави

Втілення основних систем республіканського правління

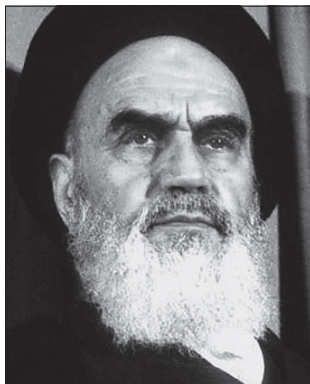
Рейхсканцлер Німеччини
Адольф Гітлер – втілення
вождистької республіки

27-річний лідер Лівійської
Джамахірії полковник Муаммар
Каддафі (фото 1970 року) –
втілення монархічної
республіки

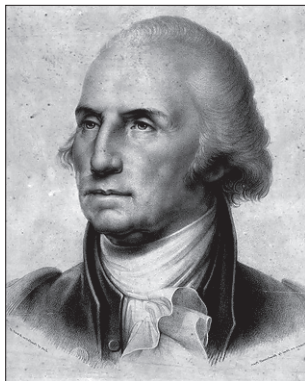
Голова Ради Народних
Комісарів СРСР Володимир
Ілліч Ленін – втілення
партократичної республіки

Аятола Ірану Рухолла Мусаві
Хомейні – втілення
теократичної республіки

Президент Чилі генерал Аугусто
Піночет Угарте – втілення
мілітократичної республіки

Перший Президент США
(перший президент у світі)
Джордж Вашингтон –
втілення президентської
республіки

Перший Президент III Республіки
у Франції Луї Адольф Тьєр –
втілення парламентської
республіки

Перший Президент
V Республіки у Франції
Шарль де Голль – втілення
змішаної республіки

В. І. Ленін у Смольному на засіданні Ради Народних Комісарів (уряду) РРФСР (фото 1918 року)

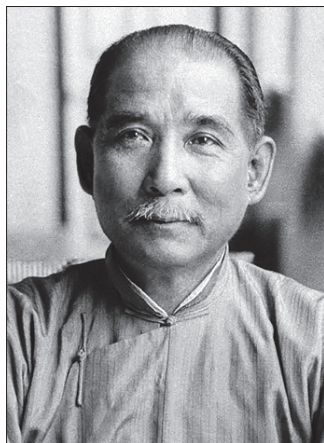

А. Піночет на засіданні чилійської хунти

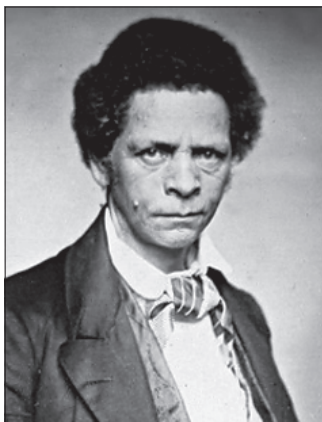
Перші президенти у світі

Луї Бонапарт – перший президент Франції та перший президент в Європі

Сунь Ятсен – перший президент Китаю та перший президент в Азії

Джозеф Дженкінс Робертс – перший президент Ліберії та перший президент в Африці

Анрі Кристоф – перший президент Гаїті та перший президент в Латинській Америці

**Республіканські лідери та президенти, що отримали владу
різними способами**

**Четвертий Президент України
Віктор Федорович Янукович –
став главою держави шляхом
прямих виборів**

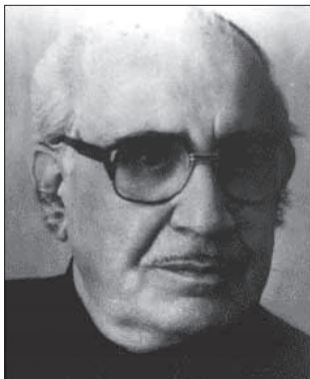
**Нинішній президент Італії Сильвіо
Берлусконі неодноразово ставав главою
держави на парламентських виборах**

**32-й Президент США Франклін
Делано Рузвельт очолив державу
шляхом непрямих виборів**

**Перший президент Туреччини
Кемаль Ататюрк (портрет
Олександра Ситова)
неодноразово обирався на
посаду за активної участі
парламентарів**

Обраний за активної участі парламентарів та представників регіонів президент Пакистану Гулам Ісхак Хан відомий тим, що відправив у відставку уряд популярного прем'єр-міністра Б. Бхутто

Нинішнього (шостого) президента Фіджі Епелі Наїлатикау було призначено на посаду радою вождів країни

38-й Президент США Джеральд Форд на сьогодні є єдиним, кого було призначено (а не обрано) на цей високий пост

Генерал Антон Іванович Денікін – верховний правитель Росії, призначений на цю посаду колишнім верховним правителем Росії адміралом Олександром Колчаком

Президент Португалії (колишній генерал) Антоніу ді Спінола прийшов до влади шляхом узурпації, яка отримала назву революції гвоздик – втілення конструктивної узурпації влади

Геннадій Іванович Янаєв три дні виконував обов'язки президента СРСР під час серпневого путчу 1991 року – втілення деструктивної узурпації влади

Карикатурні шаржі під час виборів

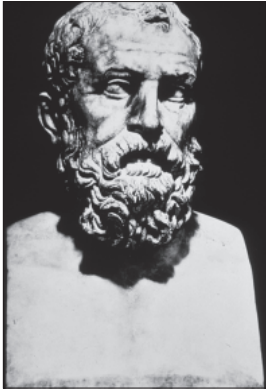

Вибори президента Франції 1848 року

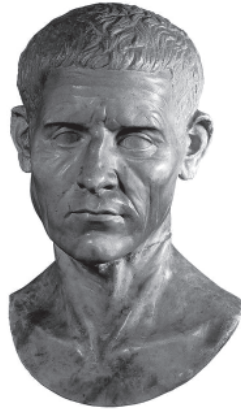

Вибори Президента України 2010 року

Два втілення стародавньої республіки

Солон – архонт Афін

Луцій Корнелій Сулла – диктатор Риму

Два головних чинники формування середньовічної республіки

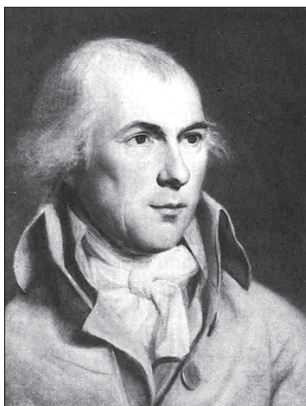

Жан Ренглі «Клятва Рютлі», 1891 рік

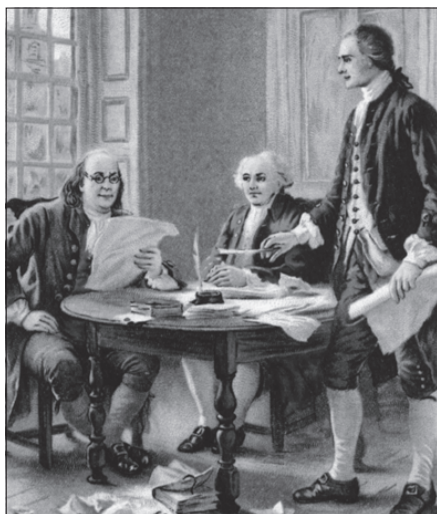

Гамбургська міська грамота (частина зображення) – важливий елемент міського права. 1497 рік

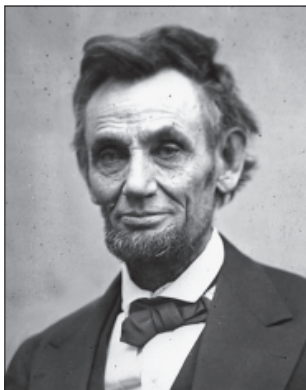
США – перша республіка сучасного типу

Четвертий президент США
Джеймс Медісон створив
систему стримувань
і противаг

Джон Адамс (майбутній другий
президент США), Томас Джефферсон
(майбутній третій президент США) та
Бенджамін Франклін читають
Декларацію незалежності США

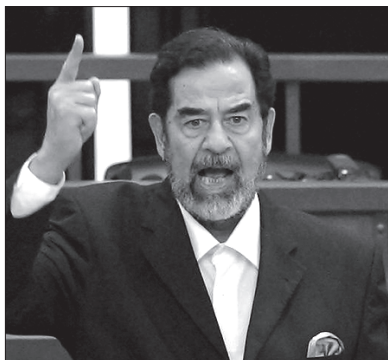

16-й Президент США
Авраам Лінкольн
сформулював головне кредо
демократії як народовладдя

Інаугурація 44-го Президента
США Барка Обами

Президенти, що втратили владу

Президент Іраку Саддам Хусейн втратив владу в результаті зовнішньої агресії

Президент Литви Роландас Паксас втратив владу в результаті імпичменту

35-й Президент США Джон Фіцджеральд Кенеді втратив владу в результаті політичного вбивства

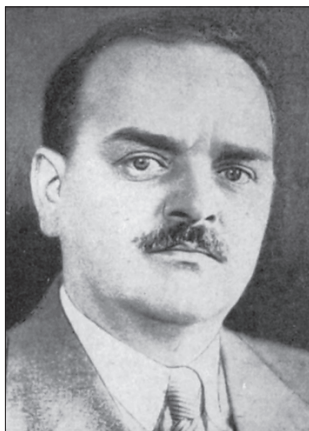

Президент Чилі Сальвадор Альєнде втратив владу в результаті її узурпації генералом А. Піночетом

Перші Голови Президії Верховної Ради СРСР

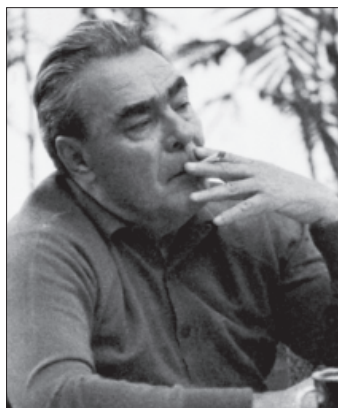
Михайло Іванович Калінін –
людина, яку називали
«всесоюзним старостою» –
був першим головою Президії

Микола Іванович Шверник –
другий голова Президії

Климент Єфремович Ворошилов –
маршал Радянського Союзу (один
з першої п'ятірки) був третім
головою Президії

Леонід Ілліч Брежнєв був, за
виразом Й. Сталіна, красенем-
молдаванином і саме він став
четвертим головою Президії

Радянські та пострадянські президенти

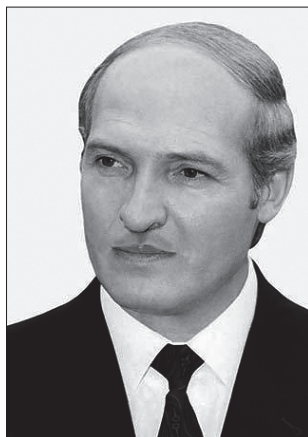
Першим (і останнім)
Президентом СРСР був
Михайло Сергійович Горбачов

Першим президентом Росії був
Борис Миколайович Єльцин

Першим Президентом України
був Леонід Макарівч Кравчук

Першим (і на сьогодні єдиним)
президентом Білорусі є
Олександр Григорович
Лукашенко

Мао Цзедун та його опонент

Голова ЦК КПК Мао Цзедун

Генеральний секретар ЦК КПК
Ден Сяопін

Прапор маоїзму

Чжао Цзіян та його опоненти

Генеральний секретар ЦК
КПК Чжао Цзіян

Голова Центральної Військової
Ради КНР Ден Сяопін

Голова КНР Ян Шанкунь

Голова Держради КНР
Лі Пен

Наукове видання

Сухонос Володимир Вікторович

**Інститут глави держави в умовах республіки:
конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти**

Монографія

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор І.Ф. Артюшенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 25.08.2011
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 18,5. Обл.-вид. арк. 16,5.
Додрук. Замовлення № Д13-04/04

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 78-83-57
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна